
STATSVETENSKAPLIG TIDSKRIFT

UPPSATSER

Stefan Björklund: Mysteriet med den fjärde världen. Om objektivitet och reformism hos Karl Popper

ÖVERSIKTER

Tobias Hübinette: Minjung-rörelsen i Sydkorea: Nationalism i en delad nation

Andreas Schedler: Disappointing Democracy

Dan Hanqvist: Pufendorf redivivus: Stat-kyrka-relationen i ett katolskt perspektiv

LITTERATURGRANSKNINGAR

Olivier Danjoux: L'état, c'est pas moi. Reframing Citizenship(s) in the Baltic Republics. Anm. av Anders Uhlin.

Hans Johansson: Beslutsfattande i offentlig förvaltning: Högre utbildning och forskning i Sverige ur en policynätverksansats. Anm. av Evert Vedung. Replikskifte.

Astrid Hedin: The Politics of Social Networks. Anm. av Johan P. Olsen. Replik.

Bent Flyvbjerg: Making Social Science Matter. Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again. Anm. av Astrid Hedin.

Elena Hellberg-Hirn: Soil and Soul. The Symbolic World of Russianness. Anm. av Anders Hellström.

Maud Eduards: Förbjuden handling. Anm. av Hans Enroth.

ABSTRACTS

Årgång 105 2002

1

INNEHÅLL

UPPSATSER

- Stefan Björklund*: *Mysteriet med den fjärde världen. Om objektivitet och reformism hos Karl Popper* 1

ÖVERSIKTER

- Tobias Hübinette*: *Minjung-rörelsen i Sydkorea: Nationalism i en delad nation* 18
- Andreas Schedler*: *Disappointing Democracy* 24
- Dan Hanqvist*: *Pufendorf redivivus: Stat-kyrka-relationen i ett katolskt perspektiv* 30

LITTERATURGRANSKNINGAR

- Olivier Danjoux*: *L'etat, c'est pas moi. Reframing Citizenship(s) in the Baltic Republics. Anm. av Anders Uhlin* 50
- Hans Johansson*: *Beslutsfattande i offentlig förvaltning: Högre utbildning och forskning i Sverige ur en policynätverksansats. Anm. av Evert Vedung. Replikskifte* 60
- Astrid Hedin*: *The Politics of Social Networks. Anm. av Johan P. Olsen. Replik* 70
- Bent Flyvbjerg*: *Making Social Science Matter. Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again. Anm. av Astrid Hedin* 79
- Elena Hellberg-Hirn*: *Soil and Soul. The Symbolic World of Russianness. Anm. av Anders Hellström* 82
- Maud Eduards*: *Förbjuden handling. Anm. av Hans Enroth* 89
- ABSTRACTS** 96

STATSVETENSKAPLIG TIDSKRIFT

Utgiven av Fahlbeckska Stiftelsen
med stöd av Vetenskapsrådet.

Redaktionssekreterare: Lennart Lundquist
(ansvarig utgivare)

Bitr. redaktionssekreterare: Peter Santesson-
Wilson

Redaktionsutskott: Lennart Lundquist, Peter
Santesson-Wilson och Lars-Göran Stenelo

Teknisk redaktör: Bengt Lundell

Tidskriftens ombud
Göteborg: Mikael Gilljam
Stockholm: Rune Premfors
Uppsala: Jörgen Hermansson

Eftertryck av tidskriftens innehåll utan
angivande av källan förbjudes.

ISSN 0039-0747

Tryck: Studentlitteratur, Lund 2003

Tidskriften utkommer med fyra nummer per år.
Prenumerationspris 2002 340 kr.

Pris för enstaka nummer 90 kr.

Studenter erhåller abonnemang till nedsatt pris
efter hänvändelse till vederbörande lärare.

Prenumeration sker genom insättning av avgiften
på postgiro 27 95 65-6 med angivande av namn
och adress eller skriftligen till tidskriftens exp.

Adress: Statsvetenskaplig Tidskrift, Box 52,
221 00 Lund.

Telefon: 046-222 9776 (Lundquist), 222 8093

(Santesson-Wilson), 222 1071 (Lundell)

Telefax 046-222 4006.

e-post: Statsvetenskaplig.Tidskrift@svet.lu.se.

Mysteriet med den fjärde världen

Om objektivitet och reformism hos Karl Popper

Stefan Björklund

1

Vid flera tillfällen i sina många föreläsningar försäkrar Karl Popper att Franz Schubert är den siste av de verkligt stora tonsättarna. Med hans död 1828, ett år senare än Beethovens, är det slut på den storhetstid som började med Bach. Därefter är det bara några få verk som Popper är beredd att reservationslöst acceptera, Brahms' tyska rekviem och Bruckners tre sista symfonier (*Quest*, 55 ff). Vilken status har dessa värdeomdömen? Ja, det är för Popper inte fråga om någonting oväsentligt. Även om böcker kulturellt sett har haft en större betydelse finns det ingen mänsklig skapelse som överträffar den klassiska musiken (*Search*, 99).

Man kanske är frestad att tro att Poppers musikaliska deklamationer bara är avsedda att redovisa hans subjektiva preferenser. Men flera omständigheter talar emot en sådan läsning. Popper ställer stora krav på klarhet i uttrycket – ”*Anyone who cannot speak simply and clearly should say nothing ...*” (*Search*, 83) – och omdömena är formulerade i termer av fakta, inte som uttryck för tycke och smak. Det är också så, att objektivismen är ett genomgående tema i Poppers författarskap, även när han uttalar sig om musik. Nästan alla stora konstnärer har varit självkritiska och betraktat sina verk som någonting objektivt, säger han (*Search*, 194).

Nå, men kanske kan Poppers uttalanden viftas undan med att han ger sig in på ett område utanför sin kompetens? Popper omger sin skiss med reservationer för bristande förankring i musikhistorisk forskning, men han kan inte bara avföras som dilettant. Han uppger i sin självbiografi att hans doktorsexamen omfattade musik som ett sidoämne och på ett annat ställe berättar han om ett musikaliskt ungdomsverk, en fuga, som sent omsider fick ett offentligt framförande. Verket är skrivet i Bachs anda, men vid den tiden var han öppen för modernare musik; han deltog under åren i Wien i kretsen omkring Arnold Schönberg. Hur skall nu Popper driva hem argumentet att Schubert är överlägsen Schönberg?

Man får leta förgäves efter ett någorlunda fullständigt argument i frågan om Schuberts överlägsenhet, men faktum är att Popper mycket tidigt utförde en musikhistorisk skiss. Den presenteras i självbiografien och var, säger han på ett ställe (*All life*, 153), hans första filosofiska insats. I början på 1800-talet börjar en ny syn på relationen mellan konstnären och verket att växa fram för att så småningom helt dominera. Om Bach representerar objektivismen, där tonsät-

tarens utmaning är att lösa ett musikaliskt problem, så utgör expressionismen hos Beethoven fröet till subjektivism (*Open universe*, 83 ff). Den nya synen vill se och värdesätta verket som ett uttryck för konstnärens personlighet och känsloliv. Poppers konklusion är att den övergripande musikhistorien från 1800-talets början är en historia om förfall. Skissen innehåller också en teori om blomstringens början: situationen vid kyrkosång i parallella stämmor under sen medeltid kom att leda till polyfonins födelse. Lägg märke till att detta beskrivs som ett fall av situationens logik, inte som en följd av historisk lagbundenhet. När församlingen började delta i sången halkade den ofta efter kören och den avsedda homofonin förvandlades till polyfoni och då upptäckte man att detta gav nya möjligheter.

Här har läsaren rätt att ställa frågan om inte denna uppsats har hamnat i fel tidskrift. Nu är det så, att Poppers filosofi präglas av en tankemodell som tillämpas på praktiskt taget allt han yttrar sig om (Höschl 1999, 197). Hans huvudintresse har varit villkoren för vetenskapens framsteg. Det avgörande villkoret är den kritiska granskning av teorier som sörjer för att teorierna undan för undan närmar sig sanningen. Granskningen har en grundläggande logisk struktur och resultaten av granskningen är därför logiskt bindande, dvs. objektiva. Granskningen utförs av människor och människor har motiv för sitt arbete, men det logiskt tvingande hör så att säga till en annan "värld", "värld 3", än den psykologiska, kallad "värld 2" till skillnad från den fysikaliska världen, "värld 1" (*Self*, 38 ff). Jag nämnde förut att det fanns anledning att tro att Popper säger någonting objektivt i sitt omdöme om Schubert och det förhåller sig också så att sådana mänskliga skapelser som konstverk placeras i "värld 3". De är skapade av människor, men har en existens som är oberoende av de psykologiska faktorerna omkring skapelseprocessen. Om nu detta gäller konstverk gäller det också sådana mänskliga skapelser som politiska institutioner. En diskussion av frågan om argumenten för slutet på musikens storhetstid har därför ett allmängiltigt intresse.

Popper beskriver de tre världarna på många ställen i skrifter och föreläsningar, men han anger inget entydigt kriterium på vad som skall räknas till värld 3. Våra teorier hör dit, både de som just nu är giltiga och de som är överspelade. Även sådana logiska konsekvenser av teorier som vi ännu inte har upptäckt hör dit. Så också konsekvenser av teorier som inte är i strikt mening logiska men ändå kan sägas följa av teorin. Men hur är det med teorier som är bortglömda och som inte har lämnat några spår bevarade i skrift? Många problem med Poppers teori är ouppklarade (Cohen 1985, 4 ff). Det är inte säkert att sådana oklarheter är en brist i Poppers teori om de tre världarna. Enligt hans mening bör vi inte slösa någon möda på precision, om det inte det är till hjälp för att lösa det aktuella problemet (*Realism*, 7), och svårplacerade fall rubbar inte världsteorins värde. Syftet är nämligen glasklart. Teorin ger oss ett instrument att skilja mellan kunskapssökandets och det konstnärliga skapandets subjektiva sida och de objektivt giltiga resultaten av sökandet och skapandet.

Popper binder inte ihop sin teori om de tre världarna i ett system med strikta definitioner. Är inte detta trots allt en brist? Skall vi betrakta denna teori som en skiss som aldrig utarbetades? I själva verket är denna "brist" karakteristisk

för mycket av det Popper har skrivit. Han varnar för tron att exakta mätningar har ett egenvärde. Han använder sällan ett formellt språk i sina filosofiska resonemang. Det mesta, delvis även i den första boken *The logic of scientific discovery*, men framförallt i senare skrifter, är skrivet på ett färgstarkt vardags-språk. Är Popper populärfilosof snarare än vetenskaplig filosof? Svaret ligger i den formulering som inledde detta stycke – ”binda ihop i ett system”. För två av sina viktigaste böcker har Popper i boktiteln använt ordet ”open”, *The open society and its enemies* och *The open universe*. Jag skulle kunna tänka mig att en sammanfattning av Poppers vetenskapsfilosofi skulle kunna presenteras under boktiteln *The open knowledge*. Med det menar jag ett sökande efter kunskap som inte strävar i riktning mot det fast och beständigt formulerade, mot dogmen, utan som låter de tills vidare etablerade sanningarna ständigt på nytt utmanas av nya idéer. För ett sådant kunskapsökande är vardagsspråket ett utmärkt instrument (men självfallet inte det enda). Det låter oss utföra innehållsrika beskrivningar och uttrycka innehållsrika tankar, men är samtidigt tillräckligt böjligt och mångtydigt för att kunna brukas även för idéer som går på tvärs mot det härskande sunda förnuftet. Teorin om de tre världarna är som en teori skall vara – ett förslag. Det är vars och ens sak att pröva den och utveckla den eller kanske ersätta den med någonting som bättre löser vårt problem.

När Popper närmare skall beskriva hur värld 3 fungerar tar han exempel från matematiken och då ter sig saken klar och enkel. En statsvetare skulle önska att han också hade utvecklat mera problematiska fall, t.ex. teorier om ”rättvisa”. Vid några tillfällen skiljer han uttryckligen mellan värld 3:s hårda kärna och de mera perifera delar där konstverk och politiskt-filosofiska värden hamnar. Det vore, säger han, kanske motiverat att lägga till en värld 4 (*All life*, 25). Eller kanske rentav en värld 5 (*Open universe*, 154). Eftersom relationerna mellan de tre världarna är analyserade vid många tillfällen, hade man nu önskat någon information om relationen mellan världarna 3 och 4 (och 5). Men på den punkten lämnar han läsaren i sticket. Kan vi komma vidare på egen hand? De slutsatser vi kan dra av ”fallet Schubert” är giltiga för alla de innevånare i värld 3 (eller 4) som har en normativ eller värderande komponent.

Numreringen av världarna antyder en hierarki, där värld 1 är grundläggande och värld 3 en överbyggnad. Men det går inte att reducera värld 2 till fenomen i värld 1 eller värld 3 till fenomen i värld 2. De tre världarna interagerar, men de är autonoma. Människors strävanden skapar innehåll i värld 3. Innehållet i värld 3 ingriper i värld 1 – klyvningen av atomer i ett kärnkraftverk är ett ingrepp i värld 1 som förutsätter kunskap lagrad i värld 3. Och så vidare. Har värld 4 också en plats i hierarkin? När Popper får frågan viftar han bort den som en definitionsfråga och därmed utan nämnvärt intresse. Men det viktiga i teorin om de tre världarna är antagandet om deras autonomi och interaktion (*Knowledge*, 17 ff). Införandet av en fjärde värld leder då till den besvärliga frågan om hur dess autonomi och interaktionen i förhållande till den tredje världen ser ut. Ännu mer bekymmersamt blir det när man får höra att de tre världarna står för en evolutionär hierarki.

Popper har inte ägnat saken tillräcklig eftertanke. En värld 4 passar inte in i de tre världarnas struktur. Ett yttre, lösare skikt av värld 3 kan inte gärna alter-

nativt vara en fjärde värld. I själva verket framstår "värld 4" snarare som en del av värld 3 med starkare band till det psykologiska innehållet i värld 2. Och i så fall skulle Poppers musikhistoriska värdeskala finna ett försvar. Om en värld 4 bestod av sådant som står med ett ben i värld 2, skulle omdömet om Schubert vara en oupplöslig blandning av objektivt och subjektivt. Men detta skulle rasera poängen med världarna. Det är bäst att låta talet om en värld 4 bara stå för en påminnelse om att värld 3 innehåller en problematisk del, en del som de flesta spontant lär placera i värld 2. Problematisk, men för Popper hör musikaliska verk tveklöst till värld 3 och därmed kan omdömen om deras värde inte i sin helhet bygga på känslor. Också för ett område där tycke och smak allmänt anses vara allenarådande vill Popper hävda ett väsentligt och urskiljbart utrymme för objektivitet.

Popper presenterade inte begreppet "world 3" i skrift förrän 1966. Även om han redan i *The logic of scientific discovery* hade hävdad existensen av objektiv kunskap, hade han inte lyckats formulera en teori om värld 3 som övervann svagheterna i tidigare teoriförsök (Platon, Bolzano och Frege). Två omständigheter ledde till att hans teori om värld 3 tog fast form. Han insåg att teorin måste se värld 3 som samtidigt autonom och skapad av människor och därmed också som verklig, lika verklig som världarna 1 (den fysikaliska) och 2 (den psykologiska) och därmed kapabel att interagera med båda dessa världar. Det Popper har att säga om interaktionen mellan världarna 1 och 2 är riktat mot tesen att mentala processer kan reduceras till fysikaliska. På samma sätt är antagandet om en interaktion mellan världarna 2 och 3 riktat mot idén att kunskap kan reduceras till vetande och värden till värderingar.

Den andra omständigheten som fick Popper att formulera sin teori om de tre världarna var upptäckten att uppkomsten av värld 3 kan ges en utvecklingsbiologisk förklaring. Alltsedan Herbert Spencer presenterade det ödesdigra begreppet om "*the survival of the fittest*" på sociala förhållanden har ett utvecklingsbiologiskt synsätt haft dåligt anseende bland humanvetare och Popper kan säkert förvänta sig ett starkt initialt motstånd när referenserna till Darwin börjar dyka upp i hans texter. Det är därför värt att genast notera att Popper avvisar den aspekt av darwinismen som Spencer fångat i sitt begrepp. Den innebär en tautologi. Vilka är de framgångsrika? Ja, svaret är inte de mer utvecklade biologiska organismerna. Det finns mycket primitiva organismer som med framgång har överlevt tider som får mänsklighetens historia att framstå som en obetydlighet och vilka möjligen kommer att visa sig vara så framgångsrika att de utplånar alla högre former av liv. Vilka är då de framgångsrika? Jo, de som visar sig vara framgångsrika (*Knowledge*, 50 ff).

Popper kan också avvara begreppet "kampen för tillvaron". Det reduceras till en delpost av begreppet "problemlösning". Långtifrån alla problem som organismer ställs inför handlar om överlevnad. I de problemsituationer som uppstår i kontakten med omvärlden utvecklar organismerna preferenser som inte gäller liv eller död, t.ex. preferenser för en bestämd föda där alternativ står till buds eller preferenser för den hanne som har den vackraste fjäderskruden. "*Fitness*" är inte rätt och slätt en egenskap hos arten eller individen utan en fråga om interaktionen med en given omgivning. Därmed ger Popper de moraliska ar-

gumenten mot rashygien ett utvecklingsbiologiskt stöd. Omgivningen förändras ständigt och inte minst just genom interaktionen med människor och andra organismer. Därför kan vi aldrig förutse framtida problemsituationer och tanken på att genom "genetic engineering" förbättra "människomaterialet" är "preposterous". (Popper lägger till att han inte ser några invändningar mot "gentle measures" för att motverka uppkomsten av ärftliga sjukdomar.)

Också det politiskt-filosofiska begreppet "frihet" får ett stöd i Poppers utvecklingsbiologiska tänkande. Om allt liv är problemlösning i en föränderlig omvärld är en mångfald av försök till lösningar avgörande för utvecklandet av högre livsformer. Och eftersom problemlösning handlar om individers beteende gentemot omgivningen är en mångfald av individuella beteenden avgörande för utvecklingen av samhällen och kulturer. Den individ som tar risken att handla på ett nytt sätt kan bli en framstegets "spearhead".

2

Den bland forskare i allmänhet mest kända delen av Poppers vetenskapsfilosofi lär vara falsifikationismen. Vår kunskap består inte av sådant som verifierats av upprepade erfarenheter utan av sådant som har överlevt konfrontationer med verkligheten. Det har visserligen sagts att det i praktiken inte är så stor skillnad mellan verifikation och icke-falsifikation; icke-falsifierade teorier måste vi ju hålla fast vid så länge vi inte har bättre alternativ (*Open universe*, 154; Bar-Hillel 1974, 337 f). Popper har med kraft och envishet bestridit att skillnaden är liten och det är i varje fall klart att det handlar om en fråga med väsentligt olika konsekvenser för forskarens förhållningssätt till sitt arbete och till sättet att organisera forskningsarbetet. För verifikationisten är en teori slutpunkten i ett arbete på att finna bevis. För falsifikationisten måste det vetenskapliga umgänget präglas av den kritiska granskningen av teorin.

Även om vi observerar den ena vita svanen efter den andra – ett återkommande exempel i filosofiska diskussioner – så är slutsatsen "alla svanar är vita" ogiltig. Det var David Hume som först konstaterade den saken men resignerade inför den förmenta praktiska nödvändigheten av att samla erfarenhet på induktiv väg (*Objective*, 4 ff, 23). Popper tar ett avgörande steg till. Den induktiva strategin leder inte till kunskapens tillväxt och vetenskap bygger inte på den strategin (*Logic*, 27 ff). Valar är ju väldigt stora men allt talar för att de ändå är fiskar, eller hur? Här har vi en val, den simmar utmärkt och lever mest under vattnet. Och här har vi ett annat djur vi kallar "fisk", samma iakttagelser. Och så vidare gång på gång. Måste vi inte anse att hypotesen därmed är verifierad och bör få det finare namnet "teori"?

Observera att frågan om valar är fiskar inte är en ren namnfråga, för i så fall kunde vi utan särskilt mycket observationer bestämma oss för en annan språklig konvention. I frågan finns den viktiga frågan om utvecklingshistorisk släktskap och läsaren vet hur det förhåller sig med den saken. Det är också lätt att se att vi – om vi vore okunniga om svaret på hypotesen – inte borde sträva efter att verifiera den utan i stället undersöka om det finns fakta som talar emot den.

Om valar vore fiskar borde de andas med gälar. Nej, de gör inte det! Denna (och flera andra falsifierande fakta) leder till en ny, djärv och intressant hypotes: valar är landdjur som en gång för länge sedan bytte element.

Redan av detta referat bör det framgå att Popper är realist i meningen av en filosof som förutsätter en objektivt given värld som vi söker och kan nå kunskap om (*Objective*, 38 ff). Om det finns en objektivt given värld bör det också i princip – om man alltså bortser från alla praktiska svårigheter – vara möjligt att nå en objektiv kunskap om världen. Och då kommer en viktig punkt: objektiv kunskap är inte samma sak som sann kunskap. Objektiv är sådan kunskap som emanciperat från de psykologiska och sociala processerna i värld 2 och fått sin plats i värld 3. Men värld 3 innehåller också falsifierade teorier. Hur kommer då begreppet ”sanning” in i bilden? Kanske vi kan avvara det? Nej, svarar Popper, objektivitet är en kvalitet som skapas av ett kunskapsökande som är inriktat på att finna sanningen (*Realism*, 24 ff). Om begreppet ”sanning” utmönstras, faller också begreppet ”objektivitet”.

Den aspekt av Poppers filosofi som behandlas här lär också vara ganska väl känd bland aktiva forskare. För somliga är ståndpunkten uppbygglig, för andra är den anatema. Den senare gruppen är övertygad om att samhällsforskaren aldrig kan frigöra sig från sina ideologiska utgångspunkter och att fysiker (Heisenberg och Bohr) har insett att forskaren aldrig kan iakta fenomenen på den subatomära nivån utan att samtidigt påverka dem. Med detta föregivna stöd från vetenskapernas vetenskap kan vi tryggt ge upp illusionerna om objektivitet och sanning och säker kunskap, och i stället fritt välja att snickra ihop våra konstruktioner. Realisten och objektivisten Popper skulle kort sagt vara föråldrad.

Jag tror att en närmare bekantskap med de mindre uppmärksammade delarna av Poppers vetenskapsfilosofi får sistnämnda omdöme att framstå som förhasat. Det är två aspekter jag har i åtanke, gissningarnas roll och kunskapens provisoriska karaktär. Den senare aspekten är en direkt följd av falsifikationismen. Om en teori aldrig kan bevisas vara sann, utan bara visas vara icke-falsk, så blir följden att all kunskap måste betraktas som provisorisk. Nästa försök kan alltid prestera beviset för att vi misstog oss. Därför kan Popper inte likställa objektiv kunskap med säker och sann kunskap. Om han gjorde det skulle objektiv kunskap bli en omöjlighet. Objektiv kunskap är för Popper en kunskap som vi har nått i en process där vi systematiskt eliminerar våra misstag och fördomar. En sådan procedur kan aldrig hjälpa oss att erövra sanningen eller att nå säker kunskap, men den leder allt närmare sanningen (*Conjectures*, 223 ff).

När jag utvecklar Poppers ståndpunkt att ”objektiv kunskap” inte betyder tveklöst säker kunskap – ett objektivt påstående kan mycket väl visa sig vara felaktigt, inte bara i framtiden utan även just nu – får jag ofta höra: då kan vi väl i kompromissens namn lika gärna enas om att kalla saken ”intersubjektiv giltig kunskap”. Mitt svar är att det är rimligt att tala om intersubjektiv förståelse av ett begrepp eller en problemsituation. Jag ägnar mig just nu åt att försöka åstadkomma en bestämd intersubjektiv förståelse av begreppen ”objektiv” och ”intersubjektiv”, men om jag lyckas med det skall jag ändå aldrig göra

anspråk på att ha uppnått en objektivt giltig bestämning av begreppen. Med ett "objektivt" påstående är det en annan sak. Dess giltighet hänger inte på konventioner, på att vi kommer överens. Ett objektivt påstående är objektivt även om det inte vinner anslutning från någon enda åhörare. Hur kan det hänga ihop? Jo, objektivitet är enligt Popper inte en kvalitet som man tillskriver den påstående personen eller – noga taget – inte ens en egenskap hos påståendet i sig. Objektivitet är någonting som skapas genom en bestämd procedur, påståendets grunder har underkastats och visat sig stå pall för en kritisk-rationell prövning.

Ordet "procedur" är viktigt i det referat jag nyss gjorde. Objektivitet är inte en fråga om den enskilde forskarens moral eller ideal, den är en effekt av det institutionella arrangemanget, av den kritiska debatten i forskarsamhället. Och nu är ordet "institution" viktigt. Om vi vill göra framsteg på vägen mot allt sannare kunskap kan vi inte negligera de institutioner som är ett villkor för framstegen. I böckerna *Forskningsanknytning genom disputation* (1991) och *En författning för disputationen* (1996) har jag efter bästa förmåga och som en av "us last laggards of the Enlightenment" (*Realism*, 177) försökt att träda in i rollen som Poppers profet när det gäller värden av dessa institutioner.

3

Jag har här redovisat tre aspekter av Poppers vetenskapsfilosofi, falsifikationen, objektiviteten och kunskapens provisoriska karaktär. Jag skall nu nämna en fjärde som kanske mer än någon annan är värd att begrunda. Popper intresserade sig tidigt för frågan om demarkationen mellan sådana föreställningar som kunde testas och falsifieras, de i strikt mening vetenskapliga, och sådana som – inte bara praktiskt, utan i princip – låg utom räckhåll för vetenskapens metoder. I den senare gruppen finner vi bland annat metafysiska antaganden. Vilken slutsats skall vi dra av demarkationen? Att vi som forskare bör hålla oss borta från det metafysiska? Eller rentav att vi skall bekämpa metafysiken? Så har många svarat, men inte Popper. Metafysiska utgångspunkter finns i bakgrunden till varje forskningsföretag. Det är inte möjligt att falsifiera dem, men det går ändå att anföra rationella argument för och emot (*Quantum*, 199).

Jag känner inte till någon som har provat en poppersk syn på musikhistorien, men Popper har en hängiven efterföljare i konsthistorikern E.H. Gombrich. Det är en illusion, säger Gombrich, att konstnärens intryck av det han observerar har en alldeles avgörande betydelse för hans arbete. Konstnären är mycket mera beroende av föregångarnas arbeten. Den konstnär som vill bryta mot alla konventioner och söka efter den absoluta färgen och formen är på väg in i en återvändsgränd (Gombrich 1988, 268, 316 ff). Men fronten är inte bara riktad mot impressionism och expressionism. Gombrich återger samtal med Popper där denne hävdar att Wagners ödesdigra inflytande ligger i hans futurism och åtföljande historicism, i den hegelianska tanken på framsteg som föreskrivs av historien (Gombrich 1974, 952).

Vad ser då Gombrich för drivkrafter i konsthistorien? De finns i två grupper, tekniska förändringar och den sociala situationslogiken (Gombrich 1974, 927 ff och 941 ff.) De tekniska förändringarna kan vara av två slag, förbättrade

hjälpmedel i konstskapandet (som när utvecklingen av hammarklaveret under 1700-talet kom att erbjuda större dynamiska möjligheter än cembalon) och förbättrad teknik hos konstnären (renässanskonstnärernas uppfinning av en teknik att skapa avståndsverkan genom linjer och färgval). Så långt ser vi en klar parallell till Poppers beskrivning av de vetenskapliga förändringarnas mekanismer.

De sociala mekanismerna är också två och de balanserar varandra. Den konkurrens om uppmärksamhet som manar konstnären att åstadkomma någonting aldrig tidigare skådat och de konventioner som har lärt oss vad som är bra och dåligt. Det är på den senare punkten som Gombrich vill se den avgörande skillnaden mellan vetenskaplig och konstnärlig förändring. Visserligen är motsvarande sociala mekanismer i arbete också i forskarsamfundet (hör till värld 2), men forskarnas arbete kan testas och falsifikationen kan sortera bort det som inte håller måttet, medan de kriterier som genererar förändring inom konsten är konventioner rätt och slätt, de kan inte testas, de är godtyckliga. Och därmed har Gombrich dömt konstskapandet till en plats på den suspekta sidan av demarkationen.

Denna Gombrichs jämförelse var kanske rimlig före 1982 då den andra av de tre efterskrifterna till det första, grundläggande verket, *The logic of scientific discovery*, kom ut. Men där skriver Popper att han inte längre anser att det finns en avgörande skillnad mellan vetenskap och metafysik. En metafysisk teori är visserligen vagare och kan inte testas, men så länge den kan kritiseras med rationella argument, "I should be inclined to take seriously its implicit claim to be considered, tentatively, as true." (*Quantum*, 199). Därmed har demarkationen upphört att vara ett första rangens problem och möjligheten av en rationell debatt mellan konstens förnyare och bevarare kan inte avskrivas (se f.ö. Gombrich 1988, 329).

I sin replik till Gombrich i *The library of living philosophers* vill inte Popper förneka att förhoppningar om personlig framgång kan spela en roll för den store konstnären liksom för den store vetenskapsmannen. Men sådant spelar en underordnad roll. Villkoret för ett fullödigt verk är att upphovsmannen underkastar sig de problem verket ställer och de normer som gäller (*Knowledge*, 32). Den situationen är objektiv i mer än en mening. Normerna kan kritiseras och de kan förändras. Men förändringarna får inte vara godtyckliga och ännu mindre får de vara fientliga till "those great old standards by which we once grow ... an artist who hates all the old standards is hardly an artist: what he hates is art" (*Philosophy*, 1176).

Bland 1900-talets filosofer fanns det många som betraktade metafysiska utsagor som meningslösa och teorin om en demarkation ingår i ett rationalistiskt program som vill utrota fördomar och nonsens (Kneale 1974, 206). Men för rationalisten Popper har demarkationen inte det motivet. Metafysiska utsagor hävdar ofta någonting bestämt även om de inte är åtkomliga för ett strikt test, säger Popper. Men hur kan man påstå någonting meningsfullt om världen, om vi inte förankrar det i erfarenheten, frågar empiristen. Därför att metafysiska utsagor inte är isolerade, svarar Popper. Det finns inga strikt logiska band som förenar dem med varandra och med falsifierbara utsagor, men det finns ändå

band. Och de banden möjliggör argument för och emot metafysiska utsagor. Innehållet i värld 3 har ett inre sammanhang som vi kan upptäcka. Tonsättarens upptäcktsresa i värld 3 är en fundamental del av det musikaliska skapandet (*Open universe*, 128).

De metafysiska antagandenas ofrånkomlighet är emellertid inte det enda skenbart arationella elementet i Poppers vetenskapsfilosofi. Återstår gissningarnas roll och det är en aspekt som många av dem som tar objektivismen Popper till sitt hjärta verkligen borde begrunda. "Gissningar" är förstås en dålig översättning av *conjectures* i boktiteln *Conjectures and refutations*. Frågan är: varifrån får vi de hypoteser som vi testar i falsifikationsarbetet? Vi kan få idéer i praktiska problem eller i problem som är restposter i tidigare forskning. Vi kan fundera över vad som forskningspraktiskt är möjligt att hantera eller vad som skulle vara särskilt nyttigt att få veta. Eller vad som kan tänkas ge Nobelpris. Allt detta givet tillkommer alltid en avgörande tillsats av inspiration, av fantasi, av uppslag hämtade från myten. Men det avgörande är problemsituationen. En teori är intressant bara i relation till ett problem. Och därmed kan vi ställa en rad frågor: Löser teorin problemet? Är lösningen enkel? Fruktbar? Strider teorin mot teorier som behövs för att lösa andra problem? Problemsituationen är objektivt given och den ger kriterier för valet av hypotes. Problem är oavsiktliga konsekvenser av innehållet i värld 3 (*Knowledge*, 30). För forskaren, för tonsättaren, för den politiske filosofen. Någon borde skriva fysikens historia som en historia om dess problemsituationer. Ja, så borde all historia skrivas, inklusive den politiska historien (*Quantum*, 160).

Den idé är bäst som både är intressant och djärv. Med djärv menas att den tar den största risken att falsifieras. Detta kan låta paradoxalt men om man vänder på det hela inser man strax att en hypotes, som att döma av allt vi vet inte kommer att falsifieras, inte innehåller mycket nytt. Den hypotes däremot, som mycket talar emot men som ändå visar sig motstå ordentliga försök till falsifikation, den hypotesen innehåller omvälvande ny kunskap (*Conjectures*, 217 ff).

4

Låt oss inte glömma Schubert. För den som ser lyssnarens upplevelse eller – alternativt – tonsättarens utlevelse som det avgörande (d.v.s. placerar musikverket i värld 2) rör den här diskussionen ett skenproblem. Men för Popper kan godtycke och smak inte avgöra saken. Med hans objektivistiska estetik, där förändring handlar om det successiva lösandet av problem som ges av situationens logik (d.v.s. där lösningarna hör till värld 3), för den estetiken är problemet givet. Men om då Einstein innebär ett framsteg i förhållande till Newton, varför är inte Schubert ett framsteg i förhållande till Bach?

Till att börja med bör man påminna om Poppers kritik av tron på lagar som styr historien och som han har gett namnet "historicism". Poppers kritik finns i de båda böckerna *The poverty of historicism* och *The open society and its enemies*. Det finns ingen historisk lagbundenhet som garanterar fortsatta vetenskapliga framsteg. Framtiden hänger på de normer och institutioner som

omgärdar forskningen och det är våra handlingar och beslut som bestämmer vad som händer med dem. Det finns säkert goda argument mot Poppers påstående att fröet till förfallet inom musikhistorien finns hos Beethoven. Mitt ärende är inte att göra ett inlägg i den frågan. Det handlar i stället om att vi måste erkänna möjligheten av stagnation och förfall. Det som skapas idag är inte självklart bättre eller ens lika värdefullt som det som skapades för tvåhundra år sedan. Och om vi upptäcker tendenser till förfall, gäller det att klarlägga orsakerna. Det finns ingen historisk lagbundenhet som garanterar konstnärliga värden. Eller politiska institutioner.

För att lösa upp problemet Newton/Einstein – Bach/Schubert räcker det inte att hänvisa till den skillnad mellan vetenskap och konst som ligger i att vi har facit när det gäller vetenskapen, nämligen den verklighet som forskningen klarlägger. Om vi kunde läsa facit, behövde vi ju inte forskningen. Garantin för att vi närmar oss sanningen ligger i den kritiskt-rationella processen. (1) En given föreställning ger upphov till (2) problem. (3) För att nå en lösning på problemet skapas en alternativ föreställning (en hypotes). (4) En konsekvens av hypotesen testas, konfronteras med omgivningen. (5) Om testet är negativt har hypotesen falsifierats. (6) En ny hypotes skapas och testas. (7) Om testet är positivt accepteras hypotesen provisoriskt som kunskap. (1) Den nya kunskapen ger upphov till nya (2) problem och processen börjar på nytt (*Conjectures*, 221 ff, 313). Kan detta schema även gälla för utvecklingen inom konstarnerna?

Det schema som jag refererade är ett specialfall av en teori om biologisk utveckling. 1990 publicerades två uppsatser av Popper i en tunn volym kallad *A world of propensities*. Han håller inte för uteslutet att de uppsatserna är det bästa han har skrivit. De bygger på två föreläsningar; vid den första föreläsningen var Popper åttiosju år. (När jag ser det förstår jag att det är förmåtet av en sjuttioårig yngling att blanda sig i samtalet.) Den andra uppsatsen handlar om bakterien som upptäckte att man kan äta solljus och därmed skapade sig en ny livsmiljö (och som en restprodukt uppstod syre). Den tes som Popper vill bygga under med hjälp av evolutionsbiologin är att all kunskap är liktydig med en förväntan, en hypotes. Ibland – ja, oftast – slår denna förväntan fel, falsifieras, men någon gång innebär den lösningen på ett problem som organismen/forskaren har stått inför. Denna förväntan är inte en generalisering av hopsamlade erfarenheter, utan den bestäms av organismens-forskarens ”struktur”, d.v.s. den kunskap som den har införlivat (*Propensities*, 30 ff). *A world of propensities* utgör en sista polemik mot empiristisk kunskapsteori.

Vi observerar aldrig förutsättningslöst. Vi har alltid förkunskaper, förväntningar. De är inbyggda i alla organismer. Man kunde tro att en sådan teori skulle implicera subjektivism: min kunskap bygger på vad jag ser och vad jag ser beror på vem jag är. Men i förväntningarna ligger en stort mått av giltig kunskap om världen runtomkring. För organismer utan medvetande är misstagna förväntningar ödesdigra. Om de inte kan ändra förväntningarna, inte anpassa sig till sin omgivning (eller anpassa omgivningen till sina förutsättningar), går de i det långa loppet under. Därför måste förväntningarna i någon utsträckning på ett objektivt sätt avspegla egenskaper som organismens omgivning har (*Objective*, 112 f).

Det normala i utvecklingshistorien är att organismer som misstar sig på avgörande egenskaper i omgivningen dör ut. Men för människans del har läget förbättrats. Språket har skapat en möjlighet att beskriva verkligheten, att kritisera beskrivningarna och att argumentera för och emot kritiken. Tack vare språket kan vi formulera våra förväntningar i teorier. Teorin utsätter vi för test. Om testet misslyckas är det ett argument för att ändra teorin. Vi behöver inte längre dö för våra misstag, vi kan låta teorierna dö för oss, säger Popper (*All life*, 61 ff).

Organismer är aktiva. De testar sina förväntningar mot omgivningen och när testet utfaller ogynnsamt förändras de inbyggda förväntningarna. Om testet är gynnsamt är problemet löst och den nya förkunskapen (teorin) ger organismen möjlighet att "se" en annan omgivning och därmed nya problem och värden. Men bilden är inte bara ljus. Organismen med misstagna förväntningar måste dö, men inga objektiva omständigheter påtvingar våra teorier de kritiska testen. Den saken hänger på våra beslut och om vi beslutar oss för att all kunskap med nödvändighet måste vara subjektiv (eller intersubjektiv, dvs. kollektivt subjektiv) finns det ju ingen anledning att utsätta teorierna för några risker. Fast därmed är det också slut med utvecklingen mot allt bättre kunskap (*Myth*, 1 ff. Campbell 1974, 413 ff).

Popper utpekar särskilt två av människor omfattade värden som kan förklaras evolutionärt. Värdet av självkritik: genom att identifiera och erkänna våra misstag lär vi mer om den värld vi lever i. Värdet av begreppet "sanning": det lär oss att världen omkring oss har egenskaper som vi inte kan önska bort och det ger förutsättningen för att lita på texter eller andra meddelanden som är kritiskt granskade (*All life*, 73).

5

I falsifierandet spelar deduktionen en avgörande roll. Den är till skillnad från induktionen logiskt oantastlig. Den överför på ett tvingande sätt information från premiss till slutsats. Resonemang som har den kärnan är objektiva. Det är den logiskt tvingande falsifikationen som ger olika status åt omdömen om verkligheten. Det är möjligen den demarkationen som skär genom värld 3 och avskiljer en värld 4. Men varför skall Schuberts musik först placeras i värld 3, för att sedan potentiellt förpassas till en ny, bara antydd värld. Sätter inte demarkationen upp en gräns redan för tillträdet till värld 3?

Enligt en länge omfattad filosofisk och en fortfarande omfattad populär uppfattning produceras värden när människor tycker eller känner eller eventuellt när de uppmanar någon till något. Eller med andra ord: värden finns egentligen inte, bara värderingar. Inte så enligt Popper (*Open society II*, 386; Waldron 1985, 105 ff). Värderingar, det psykologiska finns i värld 2, och värden finns i värld 3. Värden utvecklas enligt Popper i samspel med organismens problem och aktiviteter i förhållande till omgivningen (*All life*, 71). Organismens struktur kan t.ex. inkorporera teorin att det vatten den lever i kan vara för kallt eller för varmt. Rätt temperatur blir ett värde infogat i organismens förkunskap. Visst är vägen långt från detta enkla värde och till det värde som är förknippats

med Schuberts musik och man skulle önska att Popper själv åtminstone hade velat antyda hur den vägen ser ut. Men det är inte någon alldeles hopplös uppgift att fylla i denna lucka. De värden som är kriterier när vi bedömer ett konstverk har skapats i en historisk process av problemlösande.

I långa stycken av *The poverty of historicism* (kap 3) ter sig Popper som en typisk värderelativist. *The social engineer* – för att följa det olyckliga ordvalet i *The open society* – frågar inte efter institutioners historia eller vilka mål som man har satt för dem en gång i tiden utan bara efter hur de kan fås att verka i riktning mot det ena eller andra målet. Valet av mål säger han ingenting om. Så kan det te sig vid en ytlig läsning. Men det är inte hela bilden. För värderelativisten är värden, d.v.s. värderingar, en del av värld 2, men för Popper hör värden, till skillnad från värderingar, till värld 3: de är – i regel omedvetna – effekter av människors sociala aktiviteter, men de får liksom t.ex. maskiner och vetenskapliga teorier en autonom karaktär, de är en sorts fakta. För att förstå dem är det viktigt att förstå deras historia. Denna punkt formuleras visserligen inte uttryckligen av Popper men han arbetar med den utgångspunkten; därav hans stora intresse för den grekiska antikens idéhistoria (*Parmenides*, 20 ff). Men återigen, varken värden eller för den delen andra fakta befriar mig från mina grundläggande moraliska ställningstaganden och det valet sker inom ramen för värld 2. Ingenting inom värld 3 kan tvinga mig att acceptera värld 3. Även om Schubert faktiskt skulle vara den störste av alla, finns det ingenting som tvingar mig att tycka om hans musik.

6

Värden och institutioner skapas inte ur intet. De växer fram i en evolutionär process, de finns i en tradition. Popper manar oss att vårda våra nedärvda värden och institutioner, vårda men också kritiskt pröva och förbättra. Att Popper visar sig vara reformist är inget oväntat resultat. I Poppers många föredrag under senare delen av hans liv blev det samhällsfilosofiska temat alltmera centralt. I en demokrati ryms bara reformism, så kan temat sammanfattas. Kanske ter sig detta som en självklarhet. Men det finns anledning att lyssna på varningen att mycket i vår kultur står på spel, när så många så ofta hävdar att allt är subjektivt. Det som står på spel är seden att avgöra tvistefrågor med argument. Man möter inte påståendet om subjektivitetens ofrånkomlighet bara hos kulturdebattörer utan också hos forskare och många andra. Det hela handlar om ett missförstånd som bygger på att man inte inser den distinktion som teorin om de tre världarna vill klargöra. Objektivitetsidealet är antagligen den mest utsatta delen av en reformistisk samhällsteori och har därför fått bli det genomgående temat i denna uppsats. I en tid då alltför många är beredda att låta engagemang för en god sak ursäktas utom-demokratiska metoder finns det anledning att hålla reformismens teori aktuell.

Ordet "revolutionär" har ett oförtjänt honnörsvärde, så även för Popper – överraskande nog. Vetenskapen är "revolutionary", säger Popper ibland. Betyder det att han på ett avgörande sätt är överens med Thomas Kuhn i hans bok *The structure of scientific revolutions*? Nej, Poppers ordval är missvisande. I

All life is problemsolving (11) kontrasterar han revolutionär och kumulativ. Uppenbart sant är förstås att vetenskapen inte är kumulativ i den meningen att ny kunskap regelmässigt tillfogas utan att gammal kunskap avförs. Men med en så begränsad innebörd av "kumulativ" blir innebörden av "revolutionär" så vidsträckt att distinktionen förlorar allt praktiskt intresse. Så brukar det gå. När ords honnörsvärden exploateras vidgas deras innebörd så långt att de blir meningslösa.

Hos Popper är steget mellan vetenskapsfilosofi och samhällsfilosofi aldrig stort (Aleksandrowicz 1989, 148). Samma sak kan just på den här punkten sägas om Kuhn, vars skildring av övergången mellan "normal" vetenskap och revolutionär förändring är analog med Marx' teori om samhällsförändring. Därför är det inte långsökt att här fråga vad som händer med distinktionen "revolutionär" – "reformistisk" om man accepterar Poppers språkbruk. Svaret är att man har svårt att föreställa sig en reform av en social institution som inte samtidigt innebär att någonting avvecklas. Praktisk taget varje samhällsförändring blir därmed en revolution.

Att ordet "revolutionary" har ett honnörsvärde för Popper kan beläggas med säkerhet (*Conjectures*, 124). "My theory of knowledge is thus quite revolutionary: it overturns everything my predecessors have said up to now." (*All life*, 53). Ingen kan väl bestrida att Popper har sagt något väsentligt nytt och han borde väl ha rätt att framhäva det genom de starka orden "revolutionary" och "overturns"? Finns det skäl att bråka om det? Nu är det faktiskt så att Popper själv vid mera anspråkslösa tillfällen är mån om att nämna sina föregångare, med försokratiska filosofer i täten. I den aktuella uppsatsen redovisar han tydligt hur startpunkten för hans teori börjar hos Kant och Darwin. Om man hävdar att "Kant anticipated the most important results of the theory of evolutionary knowledge" (*All life*, 70), så är det inte rimligt att samtidigt säga att Poppers teori är revolutionär i förhållande till Kants. Poppers teori är inte kumulativ i den meningen att den upprepar allt det föregångarna har sagt och sedan lägger till en del nytt. Den visar hur det spår föregångarna har följt måste läggas om. Men föregångarna finns implicit i Poppers teori, utan dem skulle hans teori vara otänkbar. Detta skulle nog Popper hålla med om, och eftersom han inte vill tvista om ord, skulle han säkert gå med på att stryka både "revolutionary" och "overturns". Därmed måste väl saken vara utagerad?

Popper uppmanar oss gång på gång att inte tvista om ord (t.ex. *All life*, 93). Men Poppers uppmaning är oförsiktig. En filosof, som hävdar att vi bör hålla oss till sunt förnuft när det inte finns avgörande skäl emot det (*Realism*, 129) och som kräver att vi uttrycker oss klart och enkelt (*Quantum*, 156 f), borde betona vikten av att vi respekterar de gällande reglerna för ords betydelser. Mycket av den abstrusa filosofi som Popper avskyr och en myckenhet politiskt ludentrejeri kännetecknas av notoriskt missbruk av vanliga ord. Hur kommer det sig att språkets falskmyntare alltför ofta lyckas i sina manipulationer? Orsaken är att relationen mellan ordet och det ordet står för inte är enkel och godtycklig (nominalistisk) utan är en relation mellan ordet och ett övergripande sätt att se på världen (*Realism*, 210). Om ett ord, som denna relation har gett en positiv värdeladdning, kan ryckas loss från relationen, kan det hjälpa till att

föra över värdeladdningen till ett annat övergripande sätt att se på världen. "Sanning är lögn" försäkras Storebror i George Orwells *1984*, och ger därmed handräckning åt den radikala relativismen. Därför är det inte en smaksak om Popper använder "revolutionär" eller "revolutionerande" om vetenskapens utveckling. Jämför vad ordet betyder hos Kuhn! Övergången från perioder av normal vetenskap kännetecknas av att allt kastas över bord, allt, inte bara det empiriska innehållet utan hela sättet att tänka och resonera. Det finns, säger Kuhn, inga rationella argument som leder över från ett paradigm till ett annat (Kuhn 1970, 150 f; Simkin 1993, 81 ff). Övergången är en trossak. Det är revolution det!

Begreppet "*revolutionary science*" förutsätter "normal science", d.v.s. långa perioder då utvecklingen försiggår utan att störas av ifrågasättanden av det härskande paradigmet (Notturmo 2000, 225 ff). Ordet "revolution" blir meningslöst om motsatsens existens förnekas. Och det är just vad Popper gör. Det normala inom en vetenskap som gör framsteg är ständigt ifrågasättande och fortlöpande förändring. Men om "ständig revolution" är en *contradictio in adjecto* (som den "fyrkantiga cirkeln") så kan vi väl slippa ordet.

Av de tre stora filosofer som Popper går till angrepp mot i *The open society and its enemies* har Popper en hel del positivt att säga om Marx; det är det historicistiska inslaget i hans samhällsteori som är föremål för angreppet. Hegel däremot finner ingen nåd och det är inte att förvänta att Popper skall finna Hegels efterföljare värda någon nämnvärd polemisk möda. En av efterföljarna är Theodor Adorno som om den hegelska dialektiken säger att den vill bryta "*den Zwangscharakter der Logik mit deren eigenen Mitteln*". Hegels ideal är "*nichtargumentatives Denken*" (Citerat efter Topitsch 1989, 278). För Popper är idealet förstås det rakt motsatta; om hans filosofi skall sammanfattas i ett ord är "argumentation" ett gott val.

"Att lyssna på argument" är ett värde som liksom alla andra värden är en produkt av en historisk utveckling. Värdet är förankrat i en tradition. När revolutionen raserar ett samhälles institutioner och traditioner, undergräver den samtidigt grunden för de värden revolutionen för i sitt banér, varnar Popper (*Conjectures*, 343 f). Kuhns vetenskapliga revolutioner skulle – om de fick komma till stånd – förstöra de värden som är vetenskapens livsnerv.

Men vem har rätt i beskrivningen, Popper eller Kuhn? Det måste vara en empirisk fråga om de fysiker som var uppfostrade i Newtons världsbild, övertygades av Einsteins argument eller lockades över av nyhetens emotionella behag. Finns det inte skäl att tro att det skulle kunna gå att finna stöd för både den ena och den andra hypotesen? Och då är det väl en smaksak var man lägger tonvikten? Nej. Det finns ett etiskt argument mot dem som i Kuhns efterföljd vägrar att se något utrymme för rationella argument i paradigmskiftet. Ty vetenskapens värld, liksom andra sociala världar, blir i viss utsträckning vad vi gör den till. Förnekar vi utrymmet för argument kan vi snart hamna i en situation, där vi varken framför eller lyssnar på argument. Och till slut tar då den på våld baserade makten över hela spelet (*Conjectures*, 356). Av exakt samma-etiska skäl bör "revolution" berövas sitt honnörsvärde.

Popper kan också anföra empiriska argument för sin uppfattning. Bara några sidor efter resonemanget om "kumulativ – revolutionär" beskriver Popper forskningens cykel. Den börjar med problem, praktiska eller teoretiska. Där-efter formuleras en tentativ teori som kan tänkas lösa problemet. Ur den tenta-tiva teorin härleds (deduceras) en konsekvens som testas. Om testet utfaller negativt är den tentativa teorin falsifierad, försåvitt inte slutsatsen blir att för-hållandena kring testet var otillförlitliga och testet bör göras om under striktare förhållanden. I båda fallen verkar testet tillbaka och fungerar som drivkraft i det cykliska förloppet. Om testet utfaller positivt införlivas den tentativa teorin provisoriskt i den gällande kunskapsmassan och vi är på nytt tillbaka till det stadium av cykeln där nya problem genereras. Popper säger att cykeln är dy-namisk och "*perceptually growing*".

I själva verket är "reformistisk" det rimliga ordet för Poppers teori om veten-skapens utveckling. Redan paradnumret för både Kuhn och Popper, d.v.s. Newton följd av Einstein, talar för det, ty som Popper ofta påpekar innefattar Einsteins teori Newtons teori som ett närmevärde. Skillnaden mellan teorierna är att Einsteins är innehållsrikare; nästan allt som falsifierar (förbjuder) Newtons teori falsifierar (förbjuder) också Einsteins, men inte omvänt (*All life*, 15 ff).

Även äldre teorier, som är helt överspelade och inte kan behållas som "ap-proximationer", finns på ett visst sätt lagrade i en nyare teori. En typisk veten-skaplig teori är ett försök till lösning på problem som en äldre teori har lämnat efter sig och den står därmed i ett polemiskt förhållande till denna. Ett sådant förhållande mellan teorier bildar en genom tiderna löpande kedja. Den ena teorin visar sig leda till problem och ersätts av ny, underbyggd med goda argu-ment. Men de goda argumenten är inte slutgiltiga; nya problem siktas och en ny teori behövs för att lösa dem. Och så vidare. I den meningen kan man säga att en given teori "innehåller" sina föregångare.

Den tankegång som jag nu redovisade är inspirerad av ett avsnitt i *Realism and the aim of science* (59 ff). Sammanhanget på just det stället är emellertid inte teoriers polemiska beroende av varandra, utan ett helt annat. Hume hade visat att induktion aldrig kunde föra till logiskt giltiga slutsatser. Kant och Russell oroades av följdfrågan huruvida vi då har skäl att skänka vetenskapen någon tilltro. Ja, svarar Popper, Hume visade att observationer, hur många gånger de än upprepas, aldrig kan säkerställa en teori. Men, säger Popper, Humes upptäckt utesluter inte möjligheten att en observation kan visa en teori vara falsk och det avgör saken i ett läge där vi har två alternativa teorier, en falsifierad och en tills vidare ofalsifierad. Vi skänker då provisoriskt tilltro till den senare, och den långa kedja – en tradition – av teorier som testats mot observationer och successivt förkastats gör den tilltron rationell.

Om den antike filosofen Anaximanders teori om jordens plats i universum, säger Popper, att den visserligen inte var sann, men att den lade grunden för efterföljare som Kopernikus och Galilei. Samtidigt var Anaximanders "*achievement ... valuable in itself, like a work of art*" (*Conjectures*, 141). Likstäl-landet av det vetenskapliga upptäckandet och skapandet av konst är inte unikt hos Popper (*Conjectures*, 181). Som ett konstverk. Kanske skulle försvaret för

Poppers kategoriska omdöme om Schubert kunna bygga på tanken, att förfallet börjar när nyskaparna inte längre bygger på och omfattar föregångarna (*Open universe*, 128).

7

Kan någon annan än Don Quijote idag komma på idén att polemisera mot revolutionärer? Praktisk politik i vårt samhälle är ju genomsyrat av reformism, eller hur? Emellertid är det inte praktiken det handlar om utan attityder (som omärkligt och på sikt lär bestämma praktiken). Revolutionären är en person som anser att vi i tänkandet om samhället och kulturen kan bortse från traditionen och från de historiskt framvuxna traditionerna. Nu är det en god princip, ofta förfäktad av Popper (*Objective*, 266), att göra bästa möjliga sak av den ståndpunkt man vill angripa. Alltså: den positiva sidan av den revolutionära attityden är vägran att acceptera en konservatism som inte tolererar någon förändring. Den är otåligheten över missförhållanden och iver att förbättra. Utiifrån den attityden ligger det nära till hands att ställa frågan om inte Poppers reformism i själva verket är reformrädsla. Jag skall återvända till den frågan i en andra uppsats om Popper.

Det tema som håller ihop delarna i denna uppsats är frågan om utrymmet för och nödvändigheten av objektivitet. I en värld där absoluta sanningar inte finns är objektivitet möjlig endast på grunden av framvuxna institutioner och normsystem. Detta tema har ett polemiskt samband med den revolutionära attityden. Under de senaste tvåhundra åren har vi vant oss vid att identifiera den attityden som en attityd som protesterar mot förnuftets övermakt, som förhålls emotionella och subjektiva på bekostnad av det rationella och objektiva.

Men det är viktigt att också hålla det motsatta, paradoxala perspektivet i minnet – förnuftets övermod. Ett gott exempel erbjuder Herbert Marcuses in-kännande tolkning av Hegel. Hume och de andra empiristerna hade, säger han, fånglat människan inom det givnas ramar och berövat henne rätten att med förnuftets hjälp döma ut inte bara enstaka missförhållanden utan den existerande ordningen i sin helhet. Resultatet av deras filosofi var inte bara skepticis- m utan konformism. Hegel erbjuder räddningen. Med sina universella och nödvändiga (absolut sanna) begrepp skänkte han friheten ett vapen. (Marcuse, 1941, 389). Detta ser ut att strida mot den tanke hos Adorno som jag nyss refererade. Men motsägelserna kan lappas ihop med "dialektik": mot upplysningsmannens förnuftstro ställs det irrationellas behag och bekvämlighet och syntesen blir en ny rationalitet.

Pest och kolera. Popper ville liksom föregångaren Hume finna en väg mellan förnuftets maktlöshet och övermod. Det är skälet till att han är – inte rätt och slätt rationalist – utan kritisk rationalist.

Referenser

Poppers skrifter

Ordnade efter året för den första publiceringen. Många av deböcker som härredovisas är samlingar av föredrag och uppsatser och de olika delarna av Poppers filosofi dyker upp lite här och var. Det hade därför varit möjligt med flera hänvisningar vid varje enskild punkt i min text. Av utrymmesskäl har jag dock nöjt mig med en hänvisning på varje ställe.

The logic of scientific discovery. (1934 på tyska). 1972. London: Hutchinson

The poverty of historicism. (1957) 1997. London and New York: Routledge.

Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge. (1963) 1969. London: Routledge and Kegan Paul.

Objective knowledge. An evolutionary approach. (1972) 1992. Oxford: Clarendon.

The philosophy of Karl Popper. The library of living philosophers. Vol. XIV. I-II. 1974. LaSalle, Ill.: Open Court.

Unended quest. An intellectual autobiography. (1974) 1985. Chicago and LaSalle: Open Court.

In search of a better world. Lectures and essays from thirty years. (1974) 2000. London and New York: Routledge.

The self and its brain. By Karl R. Popper and John C. Eccles. 1977. Berlin: Springer.

The open universe. An argument for indeterminism. (1982) 1988. London and New York: Routledge.

Quantum theory and the schism in physics. (1982) 1992. London and New York: Routledge.

Realism and the aim of science. (1983) 2000. London and New York: Routledge.

A world of propensities. 1990. Bristol: Thoemnes.

Knowledge and the body-mind problem. In defence of interaction. 1994. London and New York: Routledge.

The myth of the framework. In defence of science and rationality. (1994) 1996. London and New York: Routledge.

The world of Parmenides. Essays on the presocratic enlightenment. (1998) 2001. London and New York: Routledge.

All life is problemsolving. 1999. London and New York: Routledge.

Övrig litteratur

Att på ett begränsat utrymme göra ett urval av referenser ur litteraturen om Popper är en ännu omöjligare uppgift än att välja ur Poppers egna verk. Varje

urval måste te sig godtyckligt, men läsaren får här i alla fall ett bevis för att det finns en omfattande litteratur omkring Poppers verk.

Aleksandrowicz, Dariusz, 1989. *Erkenntnis und Ethik. i: Karl R. Popper und die Philosophie...*

Bar-Hillel, Y, 1974. Popper's theory of corroboration. i: *The philosophy of Karl R. Popper* (se under Poppers verk.)

Björklund, Stefan, 1991. *Forskningsanknytning genom disputation.* Stockholm: Almqvist & Wiksell i distribution.

Björklund, Stefan, 1996. *En författning för disputationen.* Stockholm: Almqvist & Wiksell i distribution.

Campbell, Donald T, 1974. Evolutionary epistemology. i: *The philosophy of Karl R. Popper* (se under Poppers verk.)

Cohen, L. Jonathan, 1985. Third world epistemology. i: *Popper and the human sciences...*

Gombrich, E. H. 1974. The logic of vanity fair. i: *The philosophy of Karl R. Popper* (se under Poppers verk.)

Gombrich, E. H. (1959) 1988. *Art and illusion. A study in the psychology of pictorial representation.* Oxford: Phaidon Press.

Höschl, Cyril, 1999. Is there causality in history? i: *Popper's Open Society...*

Kneale, William C, 1974. The demarcation of science. i: *The philosophy of Karl R. Popper* (se under Poppers verk.)

Kuhn, Thomas S. (1962) 1970. *The structure of scientific revolutions.* Chicago: The University of Chicago Press.

Marcuse, Herbert, 1941. *Reason and revolution. Hegel and the rise of social theory.* London: Oxford university press.

Notturmo, Mark Amadeus, 2000. *Science and the open society.* Budapest: Central European University Press.

Popper and the human sciences. Gregory Curie and Alan Musgrave, editors. 1985. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.

Popper's Open Society after fifty years. The continuing relevance of Karl Popper. Ed. by Ian Jarvie and Sandra Pralong. 1999. London and New York: Routledge.

Simkin, Colin, 1993. *Popper's views on natural and social science.* Leiden: E. J. Brill.

Topitsch, Ernst, Rückzug aus dem Argument. i: *Karl R. Popper und die Philosophie.*

Waldron, Jeremy, 1985. Making sense of critical dualism. i: *Popper and the human sciences.*

Översikter och meddelanden

Minjung-rörelsen i Sydkorea. Nationalism i en delad nation

Inledning

Korea är en nation som under 1900-talet har upplevt kolonialism (1910-45), delning (1945) och inbördeskrig (1950-53). För en nation som traditionellt anser sig ha en obruten historia av 5000 år och som betraktar sig som etniskt homogen och politiskt odelbar blir den nuvarande delningen automatiskt ett onaturligt tillstånd. Denna inställning gäller för både Nord- och Sydkorea, som sedan delningen har ut kämpat en bitter legitimitetskamp om vem som företräder inte bara den rätta koreanska identiteten utan också den enda.

Delningen av Korea problematiserar nationalistiska begrepp som kontinuitet och autenticitet, men har också direkta beröringspunkter med dagens debatt kring globalisering och etnicitet. Det faktum att delningen föregicks av en japansk ockupation och att den utfördes av de två västerländska stormakterna USA och Ryssland gör dessutom frågor om både post- och neokolonialism aktuella.

Detta är en studie av minjung-rörelsen som har sin bas i Sydkorea och som har uppstått och hämtat sitt existensberättigande utifrån det faktum att nationen är delad. Rörelsen kan sägas vara det mest tydliga uttrycket för en strävan mot en återförening i nationalismens tecken oberoende av Nords eller Syds politiska system.

Med avseende på dess anhängare kan minjung-rörelsen delas upp i fyra olika delar. En del bestående av akademiker och intellektuella ägnar sig åt att studera och omtolka den i första hand moderna koreanska historien. En annan del verkar som dissidentrörelse bland studenter, bönder och arbetare. En tredje del är en religiös rörelse med både shamanistiska, buddhistiska

och kristna grupperingar. En fjärde del slutligen utgörs av konstnärer och författare tillhörande rörelsen.

Minjung-rörelsen kan utifrån ett nationalismerspektiv ses som ett försök att skapa en nationell identitet bortom en faktisk territoriell delning. Geir Helgesen har i sin avhandling *Democracy and authority. The cultural dimension of Korean politics* visat hur sydkoreaner gör en klar åtskillnad mellan staten Nordkorea och det nordkoreanska folket.¹ I Sydkorea är med andra ord idén om det koreanska folkets renhet och odelbarhet en etablerad hållning.

Erik Cornell beskriver i sin *Nordkorea. Sändebud till Paradiset* hur återföreningsfrågan ständigt aktualiserades i den nordkoreanska offentligheten.² I Nordkorea har dock staten fullständigt monopol på tolkningen av den koreanska identiteten, vilket gör det omöjligt för Cornell att uttala sig om vad nordkoreaner i gemen anser om sitt sydliga grannfolk.

Syftet med denna artikel är att redogöra för och kommentera minjung-rörelsens strävan att skapa en nationalism som strävar mot en återförenad nation med fullständig demokrati och social utjämning och där koreansk kultur dominerar framför en globaliserad västerländsk. Ett försök görs att definiera minjung-begreppet utifrån en klass- och regionsmässig bas, samt att ge en historisk redogörelse av rörelsen.

Minjung som klass och region

Det sino-koreanska ordet *minjung* har sin etymologi i de kinesiska tecknen för folk (*min*) och massa (*jung*). Det finns många koreanska ord som genom åren har betecknat folket: *paeksông*, *sômin* eller *inmin* för folket i en traditionell mening, och *kungmin* eller *simin* för medborgarna i den sydkoreanska republiken. Ordet minjung har dock kommit att laddas med

en alldeles speciell betydelse, genom att användas för den del av folket som klass- eller regionsmässigt står utanför den politiska och ekonomiska maktens centrum och som därför saknar möjligheter att påverka samhällets utveckling.³

Det har gjorts försök att jämföra minjung-begreppet med marxistisk klassanalys⁴ eller med latinamerikansk befrielseteologi.⁵ Andra ser likheter med den postkoloniala teori som kallas subalterna studier.⁶ Det kan i detta sammanhang vara fruktbart att jämföra minjung-begreppet med det civila samhället i europeisk tanketradition sådant det skildras av Ingemar Karlsson.

Ett territorium har också en sorts identitet som alltid måste definieras inifrån, och som bygger på traditioner och dominerande förhållningssätt hos det civila samhället. Detta politikens 'vi' upprättar en geografisk gräns för vilka som är bundna av en viss maktstruktur och vilka som står utanför – vilka som definieras som medborgare, och vilka som inte gör det.⁷

I Korea har den del som hållits utanför makten alltid utgjort majoriteten av befolkningen. Under Chosôn-dynastin (1392-1910) antas så mycket som 50 procent av befolkningen ha utgjorts av slavar.⁸ En annan marginaliserad grupp under Koreas sista dynasti var de så kallade *paekchông*, slaktare och garvare som liksom Japans *burakumin* ansågs syssla med "orent" arbete.⁹ Att vara slav var fram till institutionens avskaffande 1894 ärftligt, vilket resulterade i att det första som gjordes vid de ständigt återkommande upproren var att bränna slavregistren.

I modern tid har minjung-begreppet främst kommit att förknippas med arbetare och bönder, de samhällsgrupper som fick bära den tyngsta bördan under Sydkoreas rekordsnabba industrialisering. Andra grupper som anser sig tillhöra minjung är studenter¹⁰ och kvinnor.¹¹ Här finns dock en tydlig skillnad i definitionen på vilka som är minjung. 1970-talets minjung-historiker betraktade alla som var utestängda från makten, som minjung, medan 1980-talets historiker enbart begränsade sig till arbetarna och bönderna.¹²

Geografiskt förknippas minjung-rörelsen med den sydvästliga Chôlla-provinsen vars befolkning under århundraden har varit utsatt för

diskriminering och förtryck. Sallie Yea menar i sitt arbete om Chôlla-provinsen som motståndets region att detta arv går så långt tillbaka som till De tre kungarikernas tid (57 f Kr-668), då den koreanska halvön var indelad i Koguryô, Silla och Paekche.¹³ Uppdelningen är fortfarande märkbar i staten Nordkorea (Koguryô) respektive de båda sydkoreanska provinserna Kyôngsang (Silla) och Chôlla (Paekche).

De historiska berättelserna om Chôlla-provinsen handlar om förtryck och fattigdom, motstånd och uppror i kombination med en stark traditionell folkkultur. Denna bild gäller både för provinsens egen befolkning och för de övriga provinsernas invånare. Chôlla-provinsen förknippas med minjung-författare som Kim Chih-ja,¹⁴ med minjung-konstnärer som Hong Song-dam,¹⁵ med minjung-politiker som Kim Dae-jung,¹⁶ och religiöst med shamanism och kristendom i dess katolska form, vilka har betytt mycket för minjung-rörelsen.

Speciellt under efterkrigstiden har rivaliteten mellan provinserna Chôlla och Kyôngsang accentuerats ytterligare till följd av att den sistnämnda provinsen har monopoliserat både den politiska och den ekonomiska makten inklusive samtliga presidentposter fram till Kim Dae-jung. Denna långtgående regionalism hämtar sin näring ur det som Karlsson kallar en ideologisering av ett territorium:

Ideologiseringarna av territoriet – vi kallar dem här för enkelhetens skull ideologier – innehåller skiftande krav på graden av integration och folklig identifikation. Ideologier som förutsätter hög identifikation och integration är i synnerhet traditionell regionalism ...¹⁷

En annan provins som historiskt utsatts för diskriminering från centralmaktens i Seoul sida är P'yôngan-provinsen i nordvästra Nordkorea där ett uppror utspelade sig 1811-12, det så kallade Hong Kyông-nae-upproret som av minjung-historiker betraktas som en föregångare till Tonghak-upproret 1894-96. Anders Karlsson argumenterar dock i sin avhandling för att Hong Kyông-naes uppror snarare bör betraktas som en konflikt mellan lokala intressen gentemot centralmakten än ett folkligt uppror.¹⁸

I ett gränsperspektiv kan Chôlla- och P'yôngan-provinserna, båda geografiskt belägna långt

från Seoul, med fördel jämföras med de gränskulturer som skildras av Hastings Donnan och Thomas M. Wilson.¹⁹ Tack vare sitt utsatta och sårbara läge utvecklar sådana gränskulturer en egen identitet med starka nationalistiska drag. Speciellt gäller detta den starka kopplingen till en traditionell folkkultur som dessa provinser har i det allmänna koreanska medvetandet.

För Sydkoreas del förknippas minjung socialt med arbetare och bönder och geografiskt med Chôlla-provinsen. Det är ingen slump att majoriteten av de minjung-filmer som producerades under 1980- och 1990-talen ofta utspelade sig bland just arbetare och bönder i Chôlla-provinsen eller bland migranter från provinsen inflyttade till Seoul.²⁰

Minjung-rörelsens historia

I Korea har akademiker och intellektuella på konfucianskt vis traditionellt värderats högt i samhället. Särskilt studenterna betraktar sig som väktare av nationens moral, vilket förklarar denna grups stora betydelse i minjung-traditionen.²¹ Det kan därför vara lämpligt att söka minjung-rörelsens uppkomst i den första studentaktivismen vid slutet av 1800-talet.

Under Yi-dynastins sista år hittas de första dokumenterade fallen av studentprotester. 1873 genomförde studenterna i Seoul en strejk till stöd för kung Kojong,²² och 1896 bildades *Tongnip Hyöp'oe* (Independence Club) under ledning av Philip Jaisohn. Organisationen vars medlemmar utgjordes av intellektuella och studenter betraktas som embryot till den moderna koreanska nationalismen. Under sin korta tid, organisationen förbjöds 1898, vände man sig både mot de utländska makterna som försökte omvandla landet till en koloni och den korrumperade och maktlösa Yi-dynastin som inte förmodade leda landet in i ett modernt nationsbyggande.²³

Den andra komponenten i minjung-rörelsen är den långa tradition av folkliga uppror i Korea som i närmast anarkistisk anda alltid tenderar att rikta sig mot makt i alla dess former. Under den sena Yi-dynastins 1800-tal utspelade sig flera sådana uppror som har fått en plats i minjung-rörelsens genealogi.

Det viktigaste av dessa är det omfattande Tonghak-upproret 1894-96 som räknas som minjung-rörelsens direkta ursprung i den meningen att upproret tolkas som en kamp både mot den feodala makten för social rättvisa och mot den koloniala makten för den koreanska nationen. Detta anses vara första gången som minjung grep in som subjekt i modern koreansk historia.²⁴

För minjung-rörelsen är kampen för social revolution nämligen oskiljbar från kampen mot utländska maktens inflytande, och dess historiker menar att det finns en tendens inom officiell koreansk historieskrivning att beskriva Tonghak-upproret enbart som en anti-japansk rörelse för att därmed undanhålla det radikala sociala budskapet för eftervärlden.²⁵

Det var dock under den japanska kolonialtiden som minjung-rörelsen föddes som en medveten teori. I kölvattnet efter Första mars-rörelsen 1919, som hade dominerats av bönder och arbetare, fick minjung-begreppet av historikern (och anarkisten) Sin Ch'ae-ho sin nuvarande betydelse som term för den förtryckta del av det koreanska folket som samtidigt genom historien har representerat folkmajoriteten.²⁶

Staten Sydkorea har sedan sitt bildande 1948 med få undantag styrts av auktoritära regimer. Till raden av diktatorer räknas Yi Sûng-man 1948-60, Pak Chông-hûi 1961-79, Chôn Tu-hwan 1980-88 och No T'ae-u 1988-95, varav de tre sistnämnda hade militär bakgrund. De två grupper som dominerat kampen mot det politiska förtrycket och därmed också minjung-rörelsen har varit studenter och arbetare.²⁷

Omfattande studentdemonstrationer den 19 april 1960 fick president Yi Sûng-man på fall. Sedan dess är 19 april en av många åminnelse-dagar för minjung-rörelsen och ett tillfälle då studentprotester alltid äger rum i landet. Under samma tid pågick en omtolkning av den koreanska historien inom minjung-rörelsen och flera viktiga arbeten publicerades av författarkollektiven *Hanguk yôksa yônguhoe* (Koreas historiska forskningsgrupp) och *Yôksa munje yônguso* (Centret för studier av historiska problem).²⁸ I detta historiska projekt ingick även skönlitteratur och poesi som behandlade olika delar av den koreanska historien.

1970 begick arbetaren Chun T'ae-il självmord genom att tända eld på sig själv i protest mot förhållandena på landets fabriker. Detta politiska självmord skulle följas av hundratals andra, radikaliserade minjung-rörelsen i en socialistisk riktning. Rörelsens krav tolkades på tre nivåer: *minju* (demokrati), *minjok* (folk) vilken symboliserade återförening och kamp mot USAs närvaro, och *minjung*, den sociala revolutionen.²⁹

Studenter organiserade sig i studiecirklar, läste insmugglad socialistisk litteratur på japanska, vandrade runt i landet och agiterade och organiserade skolor och fackföreningar för arbetare. En hel subkultur uppstod med egna författare och musiker som återupplivade den koreanska bondekulturens estetiska uttryck med maskdans och shamanistiska ritualer.³⁰

En annan del av minjung-rörelsen hittades hos de kristna företrädesvis katolska grupper som omtolkade kristendomen som en religion för fattiga och förtryckta. Denna så kallade minjung-teologi fick sitt uttryck i missionsgrupper som aktivt deltog i kampen mot det politiska förtrycket.³¹

Perioden efter Pak Chông-hûis död 1979 präglades av febril aktivitet som kulminerade i folkupproret i Kwangju och den efterföljande massakern den 18 maj 1980, där en hel stad som rest sig mot Chôn Tu-hwans statskupp intogs med stora militära insatser och uppskattningsvis 200 döda som följd. Om 1970-talets minjung-rörelse hade dominerats av den generation som hade präglats av 1950-talets antikommunistiska statsideologi, var den generation som tog över efter Kwangju-upproret en del av det ekonomiska framåtskridande som inte hade följts av en demokratisering.³² Detta faktum drev delar av minjung-rörelsen ännu mer åt vänster.

Under 1980-talet tog bonderörelsen, *nong-hwal*, del i minjung-rörelsens verksamhet där studenter gav sig ut för att medvetandegöra landsbygdens folk och få dessa att organisera sig mot landägare och storföretag. Sommaren 1987 nådde kraven på demokrati sin kulmen med omfattande strejkvågor och demonstrationer. Regeringen tvingades i juni att införa direktval för presidentposten, men genom en splittring av op-

positionens röster kom ännu en militär till makten, No T'ae-u.³³

Samma år splittrades studentrörelsen i två huvudfraktioner. En gren krävde demokrati först och därefter återförening, medan en annan krävde återförening först och därefter demokrati. Den sistnämnda bildade 1987 den förbjudna organisationen *Hanch'ongnyôn* (Korean Youth Federation) som idag dominerar det som är kvar av den klassiska studentrörelsen.³⁴

Hanch'ongnyôn betraktar den fortsatta delningen av Korea som ett brott mot det koreanska folkets homogenitet och kräver ett närmande till Nordkorea. I den kompromisslösa kampen för återförening ingår förbjudna besök i Nordkorea och studier av Kim Il-söngs *chuch'e*-ideologi.³⁵ Under 1990-talet orienterade sig Hanch'ongnyôn mot kommunismen i dess nordkoreanska form, något som blev tydligt i det senaste våldsamma studentupproret 1996.³⁶

1998 kom Kim Dae-jung till makten, den tidigare evige oppositionsledaren och av många betraktad som åtminstone en före detta minjung-ledare. Samtidigt har många före detta företrädare för minjung-rörelsen i egenskap av medlemmar i Kim Dae-jungs parti Demokratiska partiet blivit en del av makten. Detta faktum kommer tveklöst att betyda mycket för minjung-rörelsens framtid och möjligheter att påverka landets politik.

Sammanfattning: En ny nationalism

Minjung-rörelsen betraktar sig som förvaltaren av den koreanska folksjäl och anser sig representera det koreanska folket, både i historien, i nuet och i framtiden. Sedan slutet av 1990-talet har rörelsen dock förlorat mycket av sitt tidigare handlingsutrymme.

På kort tid har Sydkorea utvecklats från en fattig militärdiktatur till en postindustriell demokrati. En före detta minjung-ledare är idag president i landet och en globalisering av västerländskt snitt äger just nu rum i rasande fart. Den unga generation som nu växer upp har heller inga direkta minnen av de auktoritära regimerna. Detta faktum gör att minjung-rörelsen idag pendlar någonstans mellan en subkulturell sam-

manslutning och en populistisk folkrörelse på jakt efter ständigt nya projekt för att överleva.

Samtidigt har rörelsen lämnat efter sig ett allmänt idé- och aktivistarv av socialt och politiskt engagemang där koreansk kultur uppvärderas på bekostnad av västerländsk dito, och där återförening fortfarande är målet. Detta faktum illustreras på ett märkligt sätt i den koreanska punkrörelsen som till skillnad från sin engelska förlaga har valt att använda sig av en nationalistisk retorik som direkt härstammar från minjung-rörelsen.³⁷ På samma sätt har de så kallade medborgarrörelser som växt fram den senaste tiden hämtat sin inspiration från minjung-rörelsen. Detta gäller särskilt den begynnande miljö- och kvinnorrörelsen.³⁸

Frågan om minjung-rörelsens utopiska slutmål att skapa en nationalism för ett enat och socialt jämlikt Korea bortom Sydkoreas liberaldemokrati och Nordkoreas kommunism kommer att lyckas går självklart inte att besvara förrän efter en återförening. Minjung-rörelsens svar skulle nog vara att en sådan nationalism ligger så djupt inbäddad i den inhemska kulturen att en utveckling mot en enad koreansk nation med social rättvisa, demokrati och en renässans för koreansk kultur helt enkelt är oundviklig.³⁹

Tobias Hübinette

Noter

1. Geir Helgesen, *Democracy and authority. The cultural dimension of Korean politics* (Richmond, 1998), 41-65.
2. Erik Cornell, *Nordkorea. Sändebud till Paradiset* (Lund, 1999), 91-98.
3. För en genomgång av ordets etymologi och betydelse, se *South Korea's minjung movement. The culture and politics of dissidence*, red. Kenneth M Wells (Honolulu, 1995), 32-37.
4. *Ibid.*, 43-46.
5. *Minjung theology. People as the subjects of history* (London/Singapore, 1983), 38-47. Antologin utgörs av artiklar om minjung-begreppet utifrån ett kristet perspektiv.
6. Nancy Abelmann, "Minjung Theory and Practice", i *Cultural nationalism in East Asia. Representation and identity*, red. Harumi Befu (Berkeley, 1993), 144-47.
7. *Territoriets gränser*, red. Ingemar Karlsson (Stockholm, 1997), 127-28. Antologin berör i stort sett enbart europeiska förhållanden.
8. Bruce Cumings, *Korea's place in the sun. A modern history* (New York/London, 1997), 40 och 53.
9. Ki-baik Lee, *A new history of Korea* (Seoul, 1984), 188. Lee betraktas som en minjung-historiker i den meningen att han i sin historia inte bara skildrade kungarnas och de lärdes historia utan också försökte sig på en folkets historieskrivning.
10. Roy Richard Grinker, *Korea and its futures. Unification and the unfinished war* (London, 1998), 199-202.
11. Miriam Ching Yoon Louie, "Minjung feminism. Korean Women's movement for gender and class liberation", *Women's studies international forum* 4/1995.
12. För en genomgång av minjung-historiografin, se Anders Karlsson, "Minjung. Folket, historieforskning och frågan om Koreas modernisering", *Orientaliska Studier* 88/1996.
13. Sallie Yea, *Maps of resistance and geographies of dissent in Cholla region* (Wellington, 1997), 4.
14. Chi-ha Kim, "A declaration of conscience", *Bulletin of concerned Asian scholars* 2/1977. Kim Chi-ha var under 1970-talet symbolen för det litterära motståndet mot militärdiktaturen.
15. Frank Hoffmann, "Images of dissent. Transformations in Korean minjung art", *Harvard Asia Pacific Review* 2/1997. Hong Song-dam skapade 1996 en 42 meter hög muralmålning i minjung-stil på Chönnam-universitetet i Kwangju.
16. Dae-jung Kim, *Brev från fängelset* (Stockholm, 1999), 228-48. Kim Dae-jung betraktades innan han blev president 1998 som Sydkoreas politiske minjung-ledare.
17. *Territoriets gränser* (1997), 135.
18. Anders Karlsson, *The Hong Kyöngnae rebellion 1811-1812. Conflict between central power and local society in 19th-century Korea* (Stockholm, 2000), 267-75.
19. Hastings Donnan & Thomas M. Wilson, *Borders: Frontiers of identity, nation and state* (New York/Oxford, 1999), 63-86. De gränskulturer som behandlas gäller den spanska enklaven Melilla i Marocko, den nordirländska gränsen och den mexikansk-amerikanska gränsen.

20. Grinker (1998), 41-44, samt Isolde Standish, "Korean cinema and the new realism: text and context", i *Colonialism and nationalism in Asian cinema*, red. Dissanayake Wimal (Indianapolis, 1994). Den klassiska minjung-filmen som utspelar sig i Chölla-provinsen är enligt Grinker *Söp'yönje*, en film som både fick en kommersiell och en konstnärlig framgång.
21. Byeong-chul Park, "Political suicide among Korean youth", *Bulletin of concerned Asian scholars* 1-2/1994.
22. Grinker (1998), 176.
23. Lee (1984), 302-05.
24. *South Korea's minjung movement. The culture and politics of dissidence* (1995), 26-27.
25. Abelmann (1993).
26. *South Korea's minjung movement. The culture and politics of dissidence* (1995), 32-36.
27. Lars Lindström, *Accumulation, regulation and political struggles. Manufacturing workers in South Korea* (Stockholm, 1993), 83-87.
28. *South Korea's minjung movement. The culture and politics of dissidence* (1995), 18.
29. Park (1994).
30. Hyun-key Kim Hogarth, *Korean shamanism and cultural nationalism* (Seoul, 1999), 338-49.
31. *South Korea's minjung movement. The culture and politics of dissidence* (1995), 88-98.
32. Foon Rhee, "Vanguards of violence: A comparison of the US and Korean student movements", *Korean Studies* 17/1993.
33. Cumings (1997), 386-89.
34. Grinker (1993), 184-85.
35. Cornell (1999), 49-55. Chuch'e-ideologin går i korthet ut på att det koreanska folket inte bara är sig själv nog rent kulturellt och politiskt utan också kan klara sig själv rent ekonomiskt. Cornell konstaterar att chuch'e-ideologins tonvikt på politisk självständighet och framför allt på ekonomisk isolering har lett det nordkoreanska folket till svält och armod.
36. Ibid, 192.
37. Stephen J. Epstein, "Anarchy in the UK, solidarity in the ROK: Punk rock comes to Korea", *Acta Koreana* 3/2000.
38. See-jae Lee, "Korean social movements", *KFEM News* 1/1997.
39. James K Freda, "Discourse on han in postcolonial Korea: Absent suffering and industrialist dreams", *Jouvert* 1-2/1999.
- Källförteckning**
- Abelmann, Nancy, 1993. "Minjung Theory and Practice", i Harumi Befu (red), 1993. *Cultural nationalism in East Asia. Representation and identity*. Berkeley.
- Cornell, Erik, 1999. *Nordkorea. Sändebud till Paradiset*. Lund.
- Cummings, Bruce, 1997. *Korea's place in the sun. A modern history*. New York/London.
- Donnan, Hastings & Wilson, Thomas M., 1999. *Borders: Frontiers of identity, nation and state*. New York/Oxford.
- Epstein, Stephen J., 2000. "Anarchy in the UK, solidarity in the ROK: Punk rock comes to Korea", *Acta Koreana* 3/2000.
- Freda, James K, 1999. "Discourse on han in postcolonial Korea: Absent suffering and industrialist dreams", *Jouvert* 1-2/1999.
- Grinker, Roy Richard, 1998. *Korea and its futures. Unification and the unfinished war*. London.
- Helgesen, Geir, 1998. *Democracy and authority. The cultural dimension of Korean politics*. Richmond.
- Hoffmann, Frank, 1997. "Images of dissent. Transformations in Korean minjung art", *Harvard Asia Pacific Review* 2/1997.
- Karlsson, Anders, 1996. "Minjung. Folket, historieforskning och frågan om Koreas modernisering", *Orientaliska Studier* 88/1996.
- Karlsson, Anders, 2000. *The Hong Kyôngnae rebellion 1811-1812. Conflict between central power and local society in 19th-century Korea*. Stockholm.
- Kihl, Young-whan, 1994. "The cultural dimension and context of North Korean communism", *Korean Studies* 18/1994.
- Kim, Chi-ha, 1977. "A declaration of conscience", *Bulletin of concerned Asian scholars* 2/1977.
- Kim, Dae-jung, 1999. *Brev från fängelset*. Stockholm.
- Kim-Hogarth, Hyun-key, 1999. *Korean shamanism and cultural nationalism*. Seoul.
- Lee, Ki-baik, 1984. *A new history of Korea*. Seoul.
- Lee, See-jae, 1997. "Korean social movements", *KFEM News* 1/1997.
- Lindström, Lars, 1993. *Accumulation, regulation and political struggles. Manufacturing workers in South Korea*. Stockholm.
- Louie, Miriam-Ching Yoon, 1995. "Minjung-feminism. Korean Women's movement for gender and class liberation", *Women's studies international forum* 4/1995.
- Minjung theology. People as the subjects of history*, red. D. Preman Niles, 1983. London/Singapore, 1983.

- Park, Byeong-chul, 1994. "Political suicide among Korean youth", *Bulletin of concerned Asian scholars* 1-2/1994.
- Rhee, Foon, 1993. "Vanguards of violence: A comparison of the US and Korean student movements", *Korean Studies* 17/1993.
- South Korea's minjung movement. The culture and politics of dissidence*, red. Kenneth M Wells, 1995. Honolulu.
- Standish, Isolde, 1994. "Korean cinema and the new realism: text and context", i Dissanayake Wimal, 1994. *Colonialism and nationalism in Asian cinema*. Indianapolis.
- Territoriets gränser*, red. Ingemar Karlsson, 1997. Stockholm.
- Yea, Sallie, 1997. Maps of resistance and geographies of dissent in Cholla region. Wellington.

Disappointing Democracy

Before talking about the disappointments of democracy I have to warn against the disappointments of my lecture. Asked to speak about the multifarious limits of democratic performance, I ended up preparing something more narrow: a small handful of reflections on the rule of lawlessness and the limits of democratic legitimacy. In addition, I was asked to talk about new democracies in general. But I ended up thinking more and more about the country I care most about (and know most of) at present: Mexico, my country of residence. These, then, will be veiled reflections on Mexico, with occasional references to Latin America, accompanied by the vague expectation that they may be relevant, too, to unspecified similar cases of recent democratization.

Qualified democracy

Disappointment with democracy has been with us since the early days of the famous "third wave" of global democratization.¹ Since the early transitions in South America, it was clear that the new democracies in the "South" did not live up to our ideas and standards of advanced liberal democracies. From the very beginning, they have displayed multifarious shortcomings. They have lacked democratic features we cherish and take for granted in the "Northwestern" quadrant of the world.

In response to this mismatch between new democratic realities and our ideas of liberal democracy, scholars have been trying to save con-

ceptual precision by adding adjectives to democracy – adjectives that express such democratic deficiencies. Examples are tutelary democracy; low intensity democracy, delegative democracy, illiberal democracy, exclusionary democracy, frozen democracy, populist democracy, and clientelist democracy.

The list is endless. Actually, in their seminal 1987 article on "democracy with adjectives," David Collier and Steven Levitsky stopped counting when arriving at around 600 "diminished subtypes" of democracy circulating in the literature at that point.² Disappointing democracy then is no more than another addition to a long catalogue of disappointments.

Quantified democracy

Over the past three decades, the number of democratic regimes worldwide has significantly increased. Yet, we should not be overly optimistic about the current state of affairs. At present, only about two fifths of all regimes in the so-called developing world should actually be classified as democracies. We find most of those democratic regimes in Latin America and Eastern Europe, and to a lesser degree in Sub-Saharan Africa and Asia. Only about half of them are liberal democracies, the other half some kind of deficient "electoral democracies."

The remaining majority of regimes are authoritarian. Roughly a third of them are fully closed dictatorships (personal dictatorships, military regimes, or one-party states). All others qualify as electoral autocracies that hold regular multiparty elections but fall short of democratic minimum standards.³

Thus, when talking about democracy, be it delighting or disappointing democracy, we should keep in mind that it is less than forty percent of all countries in the so-called Third World we are talking about. And we should be aware, too, that the most disappointing ones are not full-fledged liberal democracies, but electoral democracies. They are democracies “with adjectives,” regimes that get their electoral fundamentals right, but fail to construct other building blocks that sustain modern constitutional democracy.

Modest expectations

Since the early days of the third wave, democratic actors have been concerned about a possible “revolution of expectations.” They have been worried about impatient citizens who would be demanding and expecting too much and too quickly from the new democratic regimes. Naturally, to avoid disappointments, there is nothing better than lowering our standards. Both politicians and scholars thus preached, with didactic passion, the modesty of democratic expectations. Over and over they repeated a common theme: democracy does not resolve all our problems. Democracy is no magical device. It is a value in itself, not an instrument to achieve anything. By itself, democracy does not resolve any problems or conflicts that afflict a country. It is no more than an institutional framework to address our societal problems, and to process our conflicts, in a peaceful and hopefully rational way. By itself, democracy does not bring neither economic affluence, nor socioeconomic equality, nor public tranquility. It may do so in the long run. But meanwhile, in the short run, things sometimes look a bit gloomier.

Modest performance

The revolution of expectations, as it turned out, has not been the problem. The problem has not been irrational, myopic, impatient citizens expecting to do democracy the magic trick of transforming their lives over night. The problem has not been that citizens fail to appreciate the limits

of reality. The problem has not been that citizens are hard to convince that they should accept only modest and incremental improvements of their live conditions.

The problem has been that citizens’ conditions, rather than improving gradually, have often worsened dramatically. The problem has been that citizens are hard to convince that a democracy that deserves its name—rule by the people, the sovereign—that such a system of popular government should push people themselves into even deeper conditions of misery, physical insecurity, and state abuse.

Much has been written on the economic failure of democratic governments, on the unhappy coincidence between democratization and democratic crisis in many countries, especially in Latin America, the former communist countries, and Sub-Saharan Africa. Much has been written, too, on democratic governments aggravating, instead of resolving, deep-seated problems of poverty and social inequality. Here, I would like to briefly reflect on a different (even if related) phenomenon: the failure of democratic states, the failure of democracy as a legal system.

Democracy without legality

Over the past years, we have been rediscovering that democracy is more than elections. We have been rediscovering, too, that democracy is more than a democratic government, and more than a democratic regime. Democracy requires, presupposes, builds upon, a democratic state. This involves the obvious, a capable public bureaucracy. But it also demands a legislature and a court system willing and capable to guarantee the *rule of law*.⁴

The historical sequence, back in good old Europe, has been different. Think of England, Germany, or France. There, first came bureaucratization and the rule of law. It was only then that democracy was (gradually) introduced. Today, the order of things has been inverted. We have democracies without “usable” states,⁵ democracies without the rule of law. To be precise, those democratic regimes are not entirely law-

less. If they were, we would not recognize them as democratic. Yet, they are able to guarantee the rule of law only in a very partial and uneven way.

In countries like Mexico and Brazil, the rule of law is socially uneven (some groups are more likely to seeing their rights violated than others). It is spatially uneven (some rural regions and urban districts are virtual extraterritorial areas with close-to nil presence of the state). The rule of law is furthermore temporarily uneven (rules are enforced at times and violated at other times). And it is substantively uneven (some fields of the law, like civic law, often work better than others, like criminal law).

The overall result is something less than the rule of lawlessness. It is a fluid state of uncertainty that combines arbitrariness with legalism.⁶ Even where rule abidance is weak, legal rules are not simply absent. They are present as background resources, as means of control, punishment, and extortion. Where rules are open to negotiation, and where enforcement is contingent on luck or shifting correlations of force, they turn into instruments of arbitrary power.

Democracy against legality

The weakness of the state as legal system implies, among other things, that democracy is not even able to fulfill its minimal promise of protecting civil liberties and political rights. Deplorably, at times, really existing democracies have not just been incapable of preventing the erosion of legality. They have been actively (even if indirectly) contributing to aggravate problems of public insecurity. I would like to give three examples.

In the Philippines, election campaigns have become terribly expensive. One of the reasons reads electoral clientelism. Candidates think they have to hand out money to individual voters to win them over; and the financial pressures created by such vote buying activities make them resort to unconventional sources of campaign financing. They kidnap wealthy foreigners or business people to cover their soaring campaign expenses.

In Mexico, numerous former police officers, dismissed for corruption or other forms of misbehavior, have been involved in organized crime, kidnapping, or drug trafficking. In part, their criminal career may be traced back to recent processes of police reform. In Mexico as in many other countries, democratic police reforms seem to aggravate problems of public security, at least in the short run. Cleansing police corps puts many experts in violence out of job. It forces them to look for alternative sources of income that are in accordance with their professional expertise.

Of course, not to reform the security apparatus is not an option either. In São Paulo, Brazil, members of the police, in or off duty, kill an average of 680 civilians per annum, outside "legitimate" exchanges of fire. Just rest a moment and digest the figure: six hundred and eighty. We are speaking of the democratic 1990s. This is "a number of casualties that many countries in the midst of a civil war do not experience."⁷ In one year alone (1992), the city police killed more citizens than Brazil's military dictatorship in its whole period, from 1964 to 1985.

States without legitimacy

Failing, faltering, democratic states are unable to control either of the classical problems of physical security. They are unable to bring crime — "horizontal" violence between citizens — under control. And they are incapable of bringing repression — "vertical" violence of the state against citizens — under control.

Unfortunately, the erosion of the rule of law in countries like Brazil or Mexico goes beyond the twin problems of crime and repression. The state is unable to *control* factual violence. But, in addition, and perhaps not less dramatically, it is often unable to *exercise* legitimate violence. It is a state out of control, and a state without legitimacy.

As we know from Max Weber, the modern state is characterized not by its goals, not by its dedication to realize (some version of) the common-good or any other historical mission. It is defined instrumentally, by its claim to the mo-

nopoly of legitimate physical violence. In countries like Mexico, this monopolistic claim is, to say the least, shaky, fragile, contested. For the purpose of illustration, I wish to give two polemical examples.

First, consider the Zapatistas. They are armed rebels in the name of a just cause. They have occupied a large piece of land in Chiapas, Southern Mexico. They sit there protected by a special law, armed with automatic pistols, the Internet, and a resonating discourse on justice and liberation. And they demand that Mexico should be shaped according to their visions, before laying down their arms and accepting to enter the democratic game. Many of you may sympathize with their cause, which is alright. But it is difficult to sympathize with their means if we consider that Mexico is not an authoritarian regime anymore, but has turned into a "normal" Latin American democracy.

A substantial part of the Mexican left moves within the parameters of what Max Weber called *Gesinnungsethik*, the ethic of good intentions (as distinct from *Verantwortungsethik*, the ethical calculus of consequences). In Mexico, it often seems to be enough to invoke a good cause in order to claim the right to break the law and resort to violence, to expect immunity from legal persecution, and to count with a protective measure of public sympathy. As it seems, formal procedures fail to generate political legitimacy. Whether to follow the law or not turns into a matter of expediency. Law is a playing ball of power and interests.

My second example draws from a more recent case: the failed efforts of the present democratic government to build a new airport near Mexico City. The Fox administration, in a very technocratic, ignorant, and insensitive fashion, announced its construction plans in the Spring of 2001. The airport was to be the biggest public infrastructure project during Vicente Fox's six-year presidency. Last summer the administration saw itself forced to withdraw the project, as it had come under heavy pressure by an uncivil protest movement by peasants. The protesters, a minority of residents in the area where the airport was to be built, made it a habit to march into Mexico City and confront the police with their

machetes. In a dramatic escalation of events in Summer 2002, the protesters wounded some police officers and took hostage a group of bystanders. At the height of the crisis, President Fox announced that the government was seeking a "political solution." We are not and will never be a *repressive* government, the president affirmed. Weeks later, his administration officially abandoned the airport project.

Here we have, on the one hand, expressions of an uncivil society that insists on its right to be above the law (mind the ironic formulation) and to defend its interests through violence "if necessary". On the other hand, we have a government that has lost belief in the legitimacy of using public force (in the form of court orders and police action) to back the rule of law. As a short-term political calculus trashing the airport project may have been a wise decision. As a precedent of conflict resolution it may turn out disastrous. And as a statement on state of law in Mexico it was depressing. It was the public testimony of a democratic state abandoning its claim to the monopoly of legitimate violence.

A choice of perspective

Of course, the state of democracy in Mexico as well as in quite some other new democracies may be read in a more optimistic light as well. Instead of lamenting administrative failures and democratic deficits, we may identify elements of progress in the fields of public management reform, corruption control, police reform, the fight against organized crime, or the restructuring of the judicial system. Much of what we see in Mexico and other places depends on the classical choice of perspective: Is the democratic glass half empty or half full?

If we would shift towards a more optimistic assessment we could easily admit that in the long run democracy may actually make a difference. In the long run, the inner logic of democratic politics may allow the gradual construction of something resembling working judicial systems and public bureaucracies. Yet, unhappily, in the long run, as John Maynard Keynes used to say, in the long run, we are all dead.

I apologize for making my optimistic note last so little. But, after all, I was asked to talk not about democratic achievements, but about the limits of democracy.

Democratic disenchantment

Well, what we see then in the short run, what we see now, are citizens who are profoundly disappointed with the way democracy works, or fails to work. There is nothing so corrosive of the legitimacy of governments, regimes, and states as the erosion of citizens' basic securities in ordinary life. Citizens, actually, have good reasons to turn their back to democratic politics if it proves unable to prevent the disruption of their everyday lives. Or worse, if it is politics itself, as over the past year in Argentina, which provokes, or is seen to provoke, profound dislocations of everyday life.

At least in Latin America, democratic disenchantment, anti-politics, a resentment against the political establishment, are carrying the day. Even where citizen describe themselves as democrats, they are profoundly cynical of democracy as it exists in their respective countries. Mexico, for instance, seems to suffer something like a syndrome of premature anti-partisanship. In qualitative interviews conducted after the 2000 presidential elections, respondent after respondent portrayed elections as endless cycles, endless circuses, of politicians making and breaking promises. All parties are equal, they affirm, it doesn't make a difference whether one rules or the other. This lingering anti-party sentiment is ironically premature. It has been emerging only a few years after the gradual introduction of competitive party politics – much before either parties or voters have had a chance to learn how to play the game of party alternation in government.

Institutional illusions

Which might be possible cures of the democratic disease? One standard answer we get both from the academic community and from the international donor community reads: institutional re-

form. To make democracy work, we have to get institutional fundamentals right. In part, this sounds like a good idea. For example, criminal laws are often cumbersome and outdated, and electoral laws are often imbalanced; they either weaken or strengthen parties too much. But in part the recipe of institutional reform may be a chimera.

Thailand, for example, with enduring faith in the "salvation powers" of constitutional rules, rewrites its constitution about once in a decade without being able to resolve the political problems those constitutions are designed to address.⁸ In contemporary Argentina, to cite another instructive case, numerous political observers and civic associations bet all their hopes on a combination between personal renewal (*¡Que se vayan todos!*) and institutional reform. Comprehensive constitutional reform shall guarantee that present disasters are not repeated in the future. I find such confidence in the power of legal changes utterly unconvincing. In Argentine democracy, on the one hand, previous institutions have been extraordinarily weak. On the other hand, the evidence of personal political failure (of former president de la Rúa and his coalition partners) has been overwhelming, dramatic, depressing.

Rediscovering politics

It may be time then to abandon the illusion of finding legal solutions to political problems. It may be time to rediscover the importance of politics. And it may be time, too, to rediscover the dignity of politics.

Bringing politics back in seems to be worthy enterprises, for a political scientist anyway. What we cannot guarantee, though, is that democracy will turn into a less disappointing enterprise. Perhaps, democracy is always and intrinsically disappointing. Liberal democracy, at any rate, is an exercise so constrained by design and so self-constrained by principle that it looks more like plot to leave everybody unhappy than like a proposal to make anybody happy.

Of course, as we said right at the beginning, whether democracy is a disappointing exercise

or not depends as much on the level of democratic performance as on the level of our expectations. We might be well advised, though, never to lower our democratic demands and expectations to a point at which we actually feel contented with really existing democracies. Our disappointment may be a driving force to keep democracy developing.

Democracy is always a moving target, not an achievement for eternity. Without at least a measure of disappointment, it may petrify, impoverish, deteriorate, turn into shallow routine. Contentment thus may be something of a democratic danger. Long live our democratic disappointment!

Andreas Schedler

Notes

Andreas Schedler is Professor of Political Science at the Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales (FLACSO) in Mexico City. The present text is a lightly edited version of his talk given at the Third World Studies Day (utvecklingsforskningens dag), Lund University, 26 September 2002.

1. Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991).

2. David Collier and Steven Levitsky, "Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research." *World Politics* 49 (April 1997): 430–51.

3. See Larry Diamond, "Elections without Democracy: Thinking About Hybrid Regimes," *Journal of Democracy* 13/2 (April 2002): 21–35; Andreas Schedler, "Elections Without Democracy: The Menu of Manipulation," *Journal of Democracy* 13/2 (April 2002): 36–50.

4. See Guillermo O'Donnell, "Democracy, Law, and Comparative Politics," *Studies in Comparative International Development* 36/1 (Spring 2001): 7–36.

5. Juan J. Linz and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 1996), pp. 10–11.

6. On the ideology of "legalism," see Judith N. Shklar, *Legalism* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964).

7. Daniel Brinks, "Informal Institutions and the Rule of Law: The Judicial Response to State Killings in Buenos Aires and São Paulo in the 1990s," *Comparative Politics* (forthcoming).

8. William A. Callahan, "The ideology of vote buying and the democratic deferral of political reform," paper prepared for presentation at the conference "The Comparative Politics of Vote Buying," Massachusetts Institute of Technology (MIT), Center for International Studies, Cambridge, Massachusetts, 26–27 September 2002.

Pufendorf redivivus: Stat–kyrka-relationen i ett katolskt perspektiv

Stat och kyrka som jämlikar

När röken efter reformationstidens strider skingrats och den medeltida uppfattningen om "kristenhetens" politiska och religiösa enhet rämnat, stod det klart att "stat" respektive "kyrka" var två olika storheter och att förhållandet dem emellan närmare behövde utredas och klargöras. På protestantisk sida utvecklades en lära som fränkände kyrkan en av den statliga makten och den statliga rätten oberoende rättslig gestalt. En förgrundsgestalt i detta avseende blev Samuel von Pufendorf¹ (jag kommer därför att kalla den syn han företrädde den "Pufendorfska tesen"). Han sade att "*Ecclesia inest in civitate civili per modum collegii*" – kyrkan lever inom statsväsendet i form av en förening (Pufendorf 1692; Göbel 1993: 22; Rabe 1958: 45; Puza 1993: 103).² Formuleringen har blivit klassisk. I polemik härmad och i stor utsträckning som en försvarsåtgärd, utvecklade katolsk tradition en skola som ofta betecknas "*Ius Publicum Ecclesiasticum*" ("IPE") (Göbel 1993: 30 och 37; Rweyemamu 1986: 331 ff). IPE-läran recipierades av det katolska läroämbetet (Göbel 1993: 39 ff; Listl 1978: 174 ff).

Denna lära låg till grund för de diskussioner under Första Vatikanconciliet (1869–1870) som i denna fråga inte hann slutföras (Listl 1978: 164 ff); om conciliet inte avbrutits i förtid hade det sannolikt recipierat IPE-läran (Walf 1984: 147). I sin encyklika *Immortale Dei* 1885 sade påven Leo XIII³ att kyrkan, också om hon består av samma människor som det civila samhället, "på grund av sitt mål och de medel hon använder för att nå dessa mål, är övernaturlig och andlig; och därför är hon distinkt och skiljer hon sig från det civila samfundet: och – vilket är av högsta vikt – hon är ett fulländat samfund [*societas perfecta*] med hänsyn till sin natur och rättsordning, eftersom hon i och genom sig själv genom sin Grundares vilja och ynnest besitter alla nödvän-

diga medel som krävs för hennes existens och verksamhet". På liknande sätt uttalade sig påven Benedictus XV i *Providentissima Mater Ecclesia* (1917) och påven Pius XII i *Mystici Corporis* (1943). Motsatt ståndpunkt har uttryckligen förkastats.⁴ Den helige Pius IX brännmärkte t.o.m. den förkastade ståndpunkten som kättersk (*Quanta cura* (D 2895f)). IPE-lärans företrädare, liksom Leo XIII (Listl 1978: 189), var medvetna om att den inom IPE utarbetade läran var ensidig och begränsad i det att den så starkt fokuserade sina argument på kyrkans synliga och institutionella sida (Göbel 1993: 37f). Andra Vatikanconciliet (1962–1965) fördjupade synen på kyrkans natur genom det nyfunna intresset för den *communio*-tradition som fört en tynande tillvaro inom Katolska kyrkan men som bevarats med större vigör inom de ortodoxa kyrkorna, utan att ta avstånd från IPE-lärens kärna.⁵ Läran om kyrkan som ett *societas perfecta* bekräftades av påven Paulus VI i *Sollicitudo omnium Ecclesiarum* (1969, alltså efter det att Andra Vatikanconciliet avslutats): "Det kan inte bestridas att kyrkans och statens uppgifter tillhör olika ordningar. Kyrka och stat är inom sina respektive områden fulländade samfund [*societates perfectæ*]. Det betyder att de förfogar över sina egna rättsordningar och över samliga medel som därmed erfordras. De är också, inom ramen för sina respektive ansvarsområden, berättigade att använda sina lagar. Å andra sidan kan man inte bortse ifrån att de båda strävar efter att tjäna samma människors väl, nämligen de människor som av Gud kallats till den eviga frälsningen."⁶

Från katolskt håll hävdas att staten inte bara har en skyldighet att inte förhindra, utan även att möjliggöra, ett religiöst liv (*Katolska kyrkans katekes* 2000: 2104–2108 och 2137; Aymans – Mörsdorf 1991: 85). Regeringen var även av åsikten att det från statens utgångspunkt alltjämt finns "skäl att vara positiv till den kyrkliga verksamheten med hänsyn till den betydelsefulla funktion den har i samhället och för många människor" (prop. 1995/96:80: 8; jfr. prop. 1998/99: 124: 60; SOU 1997:45, kap. 6). Enligt regeringen måste det "anses utgöra ett viktigt samhällsintresse att Svenska kyrkan och andra trossamfund ges goda förutsättningar att bedriva sin verksamhet i Sverige. Den betydelse som tros-

samfunden och deras förhållanden har ur det allmännas synvinkel kommer till uttryck bl.a. genom att trossamfunden enligt regeringens förslag skall ha ett särskilt konstitutionellt skydd [...]” (prop. 1997/98:49: 17).

Komparativt och historiskt

Katolska kyrkan har under sin långa historia haft att verka i kontakt (men också i konflikt och samarbete) med olika civila makthavare. Förhållandet dem emellan har utformats på olika sätt vid olika tider och på olika platser. Jag kommer här att kort beskriva tre olika europeiska lösningar—den tyska, den (de) schweiziska och den franska— för att sedan säga något om hur förhållandet mellan den svenska staten och trossamfunden har gestaltat sig under perioden närmast före det nuvarande systemet. Tidigare har svensk rätt känt flera modeller för regleringen av den religiösa verksamheten. *Svenska kyrkan*, de *judiska församlingarna* och övriga ”*främmande trossamfund*” har varit underkastade olika regleringar.

Den *tyska* regleringen är i hög grad särpräglad och har vuxit fram under speciella historiska förhållanden. Art. 140 Grundgesetz 1949 tillerkänner bl.a. den Katolska kyrkan och de protestantiska *Landeskirchen* ställning som *Körperschaften des öffentlichen Rechts*, vilket bl.a. innebär att de enligt tysk rätt besitter full rätts-handlingsförmåga som juridiska personer utan att behöva organisera sin verksamhet i form av privaträttsliga associationer (Listl & al. 1983: 1059).

Terminologin har kritiserats för att vara oprecis och för att snarast fördunkla reglernas innehåll (von Campenhausen 1983: 95f). Den gängse tyska definitionen av ett *Körperschaft des öffentlichen Rechts*— en persongemenskap med rättspersonlighet som under statlig tillsyn utför vissa statliga uppgifter—anses *inte* beskriva kyrkornas ställning. Klassificeringen får istället ses som något av en nödlösning för att inom tysk rätt lämna kyrkornas tidigare på olika sätt förvärvade särställning oberörd (von Campenhausen 1983: 96). Kyrkorna har t.ex. inte rätt till myndighetsutövning, med eller utan stöd av våldsmakten (von Campenhausen 1983: 98). I den mån de utövar offentlig makt gör de det efter

särskild delegering (von Campenhausen 1983: 204). Full jämlikhet mellan de gamla, etablerade kyrkorna och nytilkomna trosriktningar anses det tyska systemet inte innebära, även om nytilkomna samfund kan få tillgång till *Körperschaften des öffentlichen Rechts* (von Campenhausen 1983: 103; NJW 2001, 429). Reglerna innebär *inte* att t.ex. kanoniskrättsliga juridiska personer *ipso facto* blir *Körperschaften des öffentlichen Rechts*: i varje enskilt fall krävs statligt godkännande (von Campenhausen 1983: 104). Kyrkornas egen organisation ges inte direkt effekt i den civila tyska rätten; de förfogar blott över ett visst antal *Körperschaften des öffentlichen Rechts* (och eventuellt tillkommande andra, civilrättsliga juridiska personer) (von Campenhausen 1983: 136 och rättsfallet NJW 2001:429). Den tyska rätten erkänner alltså en ”skuggorganisation” som är delvis kalkerad på t.ex. den kanoniska rättens regler vad gäller den Katolska kyrkan, med de förbehåll som kan följa av tysk rätt. De trossamfund som förfogar över *Körperschaften des öffentlichen Rechts* är för dessa korporationer inte undantagna från allmänt gällande rättsregler och -principer; så långt sträcker sig inte deras rätt till självbestämmande (von Campenhausen 1983: 85).

Den *schweiziska* regleringen av stat—kyrka-förhållandet återspeglar den schweiziska rättens federala struktur. Jag skall därför inskränka mig till att kort beskriva vad som gäller på den federala nivån och enligt den kantonala rättsordningen i Zürich. I den *federala* schweiziska rätten finns endast föreningsrättsliga lösningar för religiös verksamhet. Denna rättsordning erbjuder inga *Körperschaften des öffentlichen Rechts* (Kraus 1993: 130ff). De kantonala rättsordningarna—möjligen som en återspeglning av den konfessionella splittringen i Schweiz— innehåller däremot som regel bestämmelser om just sådana *Körperschaften* (Kraus 1993: 153) eller annars om specialkommuner (Kraus 1993: 371). Regleringen i Zürich innebär inte att den Katolska kyrkan som sådan skulle ges offentligrättsligt erkännande. Erkännandet omfattar istället just den offentligrättsliga korporationen (Kraus 1993: 163). Kännetecknande för denna rättsordning är den *dualism* som reglerar förhållandet mellan de kanoniska och kantonala verksam-

hetsformerna: de kantonala formerna fränkänns kyrkonatur och förhållandet mellan organisationsformerna kan vara både kooperativt och antagonistiskt men är alltid parallellt (Kraus 1993: 165f, 183 och 390ff; Grichting 2000; jfr. Murphy 1995: 166ff för motsvarande förhållanden i Canada). Den organisatoriska dualismen kommer särskilt tydligt till uttryck – och ger upphov till en del konflikter – därigenom att biskopen kontrollerar varken hur kyrkoskatten används eller hur korporationerna styrs (Kraus 1993: 166 och 392).

I Frankrike existerar två system för förhållandet mellan den franska staten och trossamfundet. Med undantag för de östligaste departementen (Bas-Rhin, Haut-Rhin och Moselle), där ett äldre system baserat på tidigare napoleonska konkordat fortfarande gäller, råder sedan 1905 (då de östligaste departementen löd under Tyskland och därmed har kunnat bevara den äldre regleringen (Gaudemet 1998: 207)) ett system enligt vilket trossamfundet är hänvisade till olika slags *privata* organisationer för den civila verksamheten i form av *associations culturelles* och, för den Katolska kyrkan, *associations diocésaines*⁷ (som ses som en undergrupp av *associations culturelles* (Valdrini & al. 1999: 835)).

Det franska systemet infördes som en skarpt "laicistisk", närmast antireligiös, åtgärd med en tydlig udd riktad mot den Katolska kyrkan. Det napoleonska konkordatet sades ensidigt upp av den franska republiken. Den nya lagstiftningen föreskrev t.ex. att de unga föreningarna skulle vara demokratiska. Inledningsvis gjordes inom det franska episkopatet ansträngningar för att anpassa kyrkans civila organisation till det nya systemet. Biskop Lacroix av Tarantise, t.ex., lät bilda en *association culturelles* med tjugofem klerker och fem lekmän; stadgarna gav biskopen kontroll över föreningen. Påven reagerade dock starkt (bl.a. p.g.a. att de franska reglerna uppfattades som "kränkande") och förhindrade fortsatt föreningsbildande; de existerande föreningarna upplöstes. Den franska republiken svarade på påvens prestigefyllda reaktion och situationen förvärrades. Så småningom nåddes ett *modus vivendi* på i princip republikens villkor: modifierade *associations culturelles* (de s.k. *associations diocésaines*) tilläts och den mest antireligiösa

lagstiftningen drogs tillbaka.⁸ Den laicistiska grundinställningen är, har det sedermera slagits fast, fullt förenlig med katolsk tro (enligt den franska biskopskonferensens deklaration den 13 november 1945; von Campenhausen 1961: 159).

Tidigare utgjorde församlingarna (4:3 kyrkolagen (1992:300)) liksom de kyrkliga-samfälligheterna (4:9 kyrkolagen) inom Svenska kyrkan kyrkliga kommuner. För dessa kommuner gällde, liksom för övriga kommuner, att grunden för medlemskapet fastställdes i lag och att den enskilde medlemmen inte själv kunde välja att utträda ur gemenskapen (med mindre denne lämnade Svenska kyrkan) så länge de rättsliga förutsättningarna för medlemskapet fortfarande förelåg: kyrkliga kommuner var i denna mening tvångssammanslutningar vars omfattning bestämdes i enlighet med lag och offentligrättsliga beslut (jfr. Marcusson 1992: 15f). Församlingarna var också berättigade att uppbära skatt från församlingsmedlemmarna⁹ och vissa andra personer (1 § lagen (1951:691) om viss lindring i skattskyldigheten för den som inte tillhör svenska kyrkan).

Frågan om Svenska kyrkans eventuella offentligrättsliga natur var länge omdiskuterad. Det har sagts att Svenska kyrkan genom Västerås recess och ordinantia 1527, från att ha varit en "stat i staten", nu blev "inordnad såsom ett led i det nationella kungadömet förvaltning" (Hafström 1976: 78). Konstitutionsutskottets majoritet uttalade 1920 (1920: KU49: 14; jfr. 1894: KU9) att Svenska kyrkan vore "staten organiserad för dess religiösa verksamhet", en uppfattning som under arbetet med 1951 års religionsfrihetslag företrädades även av Kammarkollegiet (prop. 1951:100: 49). I äldre doktrin hävdades att Svenska kyrkan vore en del av statsförvaltningen (Herlitz 1958: 637); att hon vore ett "rättsligt sett" i "statens organisation inordnat" samfund;¹⁰ och att hon vore en "offentligrättslig korporation" (Falk 1908: 13).

I prop. 1951:100: 49f sade departementschefen att "[v]ärdet av sådana försök att beskriva kyrkans rättsliga natur bör icke överskattas. Dylika uttryck äro endast allmänna talesätt, som ungefärligt och ofullständigt återgiva vissa bakomliggande faktiska förhållanden; dessa äro

nämigen så invecklade och mångtydiga att de icke kunna åskådliggöras genom sådana definitioner utan en stark förenkling. Huruvida en dylik karakteristik är riktig, beror alltså på vad som inlägges i uttrycket. Detta måste också ses i belysning av den rättsfilosofiska åskådning, till vilken det anknyter. Vill man med beteckningen statsinstitution säga t. ex. att kyrkans verksamhet regleras genom lagstiftning, utövad av Kungl. Maj:t och riksdagen i bestämda former och i vissa fall med kyrkomötets medverkan, att vissa administrativa kyrkliga ärenden avgöras av Kungl. Maj:t eller att den kyrkliga ekonomin till väsentlig del vilar på beskattning, torde icke något vara att invända mot uttryckssättet. Det måste dock samtidigt beaktas att kyrkan icke är en statsinstitution *i samma mening som andra sådana, den har en annan uppgift och en annan karaktär än statsinstitutioner i allmänhet.*"

Delar av detta uttalande har i litteraturen uppfattats som att Svenska kyrkan inte skulle ha varit en del av statens verksamhet.¹¹ Man har dock måst tillstå att de "inomkyrkliga bestämmelserna blir en del av den statliga normgivningen. Och när kyrkliga myndigheter beslutar i förvaltningsärenden, sker detta med stöd av lag eller annan författning eller på delegation från regeringen eller någon statlig myndighet" (Göransson 1993: 64). Departementschefen begränsade den principiella betydelsen av sitt uttalande (vad den än kan vara) genom att säga att det "synes emellertid icke vara erforderligt att taga någon bestämd ståndpunkt till detta principspörsmål" (diskussionen handlade i första hand om medlemskap i Svenska kyrkan) (prop. 1951:100: 50f). Av det citerade uttalandet (särskilt det kursiverade partiet) framgår även att departementschefen tänkte sig Svenska kyrkan *som en statsinstitution av särskild sort*, men alltså alltjämt som en statsinstitution. I ett par utredningar som behandlat frågan om en reform av förhållandet mellan staten och Svenska kyrkan beskrivs Kungl. Maj:t som kyrkans högsta organ (SOU 1963: 39: 89; SOU 1967:45: 98) och i en utredning sägs att "[h]elt allmänt kan sägas, att Kungl. Maj:t i fråga om den 'yttre kyrkostyrelsen' i mycket intar samma ställning till kyrkan som till statsförvaltningen i övrigt" (SOU 1967:45: 99).

I modern litteratur har på annat håll Svenska kyrkan uppfattats som en del av den statliga organisationen.¹² Det är också detta synsätt som legat till grund för den nya reformen.¹³ Staten har varit formell ägare av stora delar av den egendom som använts för kyrkliga ändamål (SOU 1997:47: 159; Göransson 1989).

Av de "främmande trossamfundet" utanför Svenska kyrkan stod de *judiska* (mosaiska) församlingarna länge i en särställning. Det särskilda judereglementet från 1782 upphörde 1838 för att ersättas av en särskild förordning (med ställning av lag) (förordning av den 30 juni 1838 (1838:28: 1) angående mosaiske trosbekännarens skyldigheter och rättigheter här i riket). Förordningen innebar att svenska judar i princip (men fortfarande med vissa begränsningar) skulle åtnjuta samma rättigheter och skyldigheter som andra medborgare. Det är belysande för tidens inställning att judarna själva skulle underhålla sina fattiga men utan att därför få någon lindring i fråga om bidrag till kommunens allmänna fattigvård. Förordningen ansågs på sina håll för liberal och inskränktes samma år genom en kungörelse angående förordningens tillämpning; bl.a. återtogs rätten till fri bosättning. Förordningen föreskrev att svenska judar – i likhet med vad som gällde t.ex. för tyska judar i det vilhemiska Tyskland (Vital 1999: 332) – var *skyldiga* att tillhöra en judisk församling och att församlingarna skulle ha beskattningsrätt i förhållande till medlemmarna i enlighet med de närmare bestämmelserna i de av Kungl. Maj:t fastställda församlingsordningarna. Vissa församlingar hade dessutom rätt att uppbära skatt av judar som inte var medlemmar. En medlem kunde, enligt rättspraxis, endast utträda ur församlingen genom att låta sig döpas i ett kristet samfund (NJA 1937: 247 och tolkningen härav i prop. 1951:100: 120). Skatten kunde drivas in exekutivt. Vissa beslut fattade av församlingsorganen kunde klandras hos länsstyrelsen i enlighet med vad som tidigare gällde för kommunala beslut. Församlingarna ansågs utgöra ett slags "specialkommuner". Förordningen upphävdes i samband med att 1951 års religionsfrihetslag trädde i kraft, då de judiska församlingarna istället kom att omfattas av samma reglering som övriga trossamfund utanför Svenska kyrkan.

Vad gäller *övriga trossamfund* var situationen länge besvärlig. Den första svenska kyrkolagen 1686 föreskrev (2 §) att avfall från den lutherska läran kunde bestraffas med landsförvisning och förlust av arvsrätten. Samma syn bevarades i 1734 års lag enligt vilken gällde att "[f]aller någor af ifrån vår rätta evangeliska läro, och träder til en vilfarande, och låter han sig icke rätta; så skal han förvisas Riket" (Missgärningsbalken 1:3) och att "[v]arder någor, för affall ifrån vår rätta evangeliska tro och läro, förvist Riket; eller träder svensk man utrikes till vilfarande läro; then må ej sedan arf i Sverige taga".¹⁴ Örebro stadga (1617) förbjöd svenskar att vid stränga straff studera vid katolska högskolor (säkert en kännbar begränsning givet den högre utbildningens tillstånd i Nord-Europa vid denna tidpunkt) och katoliker riskerade dödsstraff om de vistades för länge i riket (SOU 1997:41: 61). Länge innebar det helt enkelt fysisk livsfara för katoliker att komma till Sverige och även diplomater från katolska länder skall ha upplevt den lutherska ortodoxin som påträngande (Ericson 2001: 316). Det notoriska konventikelplakatet (1726) förbjöd vid hot av böter, fängelse eller landsförvisning privata religiösa sammankomster: de privata sammankomsterna ansågs varken för nyttiga eller "oundgängliga", utan som en skadlig nyhet som skulle kunna leda till "självsvåld, missbruk och många farlige oredor" och att iirläror som stod i strid med "den rena evangeliska läran" skulle kunna spridas (SOU 1997: 41: 61; Broberg 1991: 257). Bestämmelserna kom att mildras: invandrade reformerta hantverkare tillerkändes viss begränsad religionsfrihet 1724; sedan konventikelplakatet införts fick alla invandrade reformerta och anglikaner religionsfrihet enligt en förordning 1741; och genom 1781 års toleransedikt tillerkändes alla invandrade utlänningar (men inte svenskar) med annan kristen tro rätt att bilda församlingar med egna kyrkor och präster (SOU 1997:41: 61f). Konventikelplakatet upphävdes 1858, och 1860 upphävdes bestämmelserna om landsförvisning och förlust av arvsrätt för avfallingar (förordningen (1860:45: 1) angående ändring i gällande bestämmelser om ansvar för den, som träder till eller utspriker willfarande läror). Samtidigt blev det för första gången sedan den protestantiska

reformationen möjligt att lämna Svenska kyrkan och övergå till annat religionsamfund enligt en särskild förordning samma år (14 § förordningen (1860:46: 1) angående främmande trosbekännare och deras religionsutövning, den s.k. "dissenterlagen", DL; förordningens 6 § förbjöd inrättandet av kloster). Genom DL upphävdes förordningen från 1860. DL ersattes sedermera av 1951 års religionsfrihetslag. Genom denna senare lag jämställdes den religiösa förenings- och mötesfriheten med motsvarande rättigheter vad gäller andra föreningar och sammankomster. I lagen stadfästes också den negativa religionsfriheten. Utträdet ur Svenska kyrkan blev fritt.

De främmande trossamfunden stod under DL:s tid under särskild tillsyn. Enligt 1 § DL krävdes särskilt tillstånd från konungen för att samfund utanför statskyrkan skulle få anordna offentlig gudstjänst. I litteraturen diskuterades huruvida ett sådant tillstånd möjligen kunde innebära att sådana samfund vore att betrakta som "offentligrättsliga korporationer" som skulle utgöra "organ för förverkligandet af statens religiösa uppgifter" utanför statskyrkan (Falk 1908: 15; jfr. Arsell 1919: 90ff; Marks von Würtemberg i prop. 1910:83: 92; Herlitz 1958: 638). Diskussionen förefaller ha dött sotsdöden i takt med samhällsutvecklingen under förra seklet; istället kom den ideella föreningen att uppfattas som den naturliga organisationsformen för religiösa sammanslutningar. Det kan noteras att det system som gällde enligt DL inte avsågs ha till följd att de främmande trossamfunden genom förordningens tillståndsförfarande skulle erkännas som rättssubjekt (Falk 1908: 14); däremot torde praxis ha inneburit att endast trossamfund "med mera fast organisation" erkändes (prop. 1951:100: 57). Bestämmelsen att de främmande trossamfunden endast kunde förvärva fast egendom efter särskilt tillstånd (10 § DL) förefaller inte ha lett till något motsatslut av innebörd att de därigenom *ipso facto* skulle vara rättsligt erkända personer som kunde förvärva rättigheter och ådra sig skyldigheter. I förarbetena till 1951 års religionsfrihetslag görs en tydlig distinktion mellan frågan om rätten att hålla offentlig gudstjänst, å ena sidan, och rättspersonligheten, å den andra (prop. 1951:100: 56).

Reformens förebereelser

Efter ett omfattande utredningsarbete under 1950-, 60- och 70-talen och ett omfattande reformarbete vad gäller Svenska kyrkans organisation, lämnade Kyrkoberedningen förslaget SOU 1994:42, som, om det hade antagits, skulle ha inneburit en relativt radikal nyordning i svensk rätt för förhållandet mellan staten och trossamfund som inte uppfyllde kraven för att en ideell förening skulle föreligga (med uttrycklig exemplifiering av den Katolska kyrkan (SOU 1994:42: 136 och 168)) skulle kunna registreras och därmed få (civil) rättspersonlighet. Avsikten var att de registrerade trossamfundet inte skulle behöva söka någon annan associationsrättslig form att uppträda under (SOU 1994:42: 167f). Förslaget hade inneburit ett avsteg från den svenska rättens grundsats att juridiska personer uppstår enligt *generella* regler och inte efter beslut i enskilda fall (Karlgrén 1929: 104).

I denna del är förslaget något svårförståeligt. Beredningen förefaller här ha menat att trossamfundet skulle registreras s.a.s. som det går och står och därför inte behöva använda någon särskild svensk associationsrättslig form. Uttalandet kan dock också förstås så att de registrerade trossamfundet trots allt uppfattats som "associationer", d.v.s. föreningar (att se dem som bolag vore säkerligen främmande), vilket väl skulle stå i strid med önskan att möjliggöra för trossamfundet att inte behöva inordna sig i föreningsmodellen.

Förslaget innebar också vissa andra motsägelser, eftersom beredningen tänkte sig att trossamfundet skulle kunna presentera "stadgar eller annat grunddokument" (SOU 1994:42: 169), vilket för tanken till en föreningsmodell, och eftersom de registrerade trossamfundet (i den betydelse detta uttryck hade i beredningens förslag) skulle kunna gå i konkurs (SOU 1994:42: 169). Däremot innehöll beredningens förslag inga regler om ansvar för trossamfundets skyldigheter eller för likvidation av trossamfundet, vilket kan tyda på att beredningen inte tänkt sig de registrerade trossamfundet som privaträttsliga organisationer enligt existerande associationsrättslig modell. Med beredningens förslag

hade den märkliga situationen kunnat uppstå att registrerade trossamfund (enligt beredningsförslagens terminologi) skulle ha kunnat gå i konkurs, utan att en avslutad konkurs med överskott skulle ha lett till likvidation (i detta avseende skulle de ha liknat fysiska personer). De skulle ha varit "eviga" i likhet med offentligrättsliga juridiska personer (dock utan offentligrättslig status). Registreringen avsågs förutsätta viss materiell prövning för att säkerställa att trossamfundets verksamhet inte stred mot rättsordningens intressen (SOU 1994:42: 136) (inför införandet av 1951 års religionsfrihetslag uppfattades en sådan prövning som ett brott mot religionsfriheten (prop. 1951:100: 57)).

Svenska kyrkans andra kyrkolagsutskott uttalade att de registrerade trossamfundet i det nya system som föreslogs av Utredningen om trossamfundets rättsliga reglering (1997) skulle utgöra en "adekvat rättslig form" för de samfund som inte "finner föreningsformen eller någon annan redan föreliggande rättslig form vara i överensstämmelse med deras självförståelse".¹⁵ Under remissdebatten hävdades från representanter för Svenska kyrkan att det vore ett "juridiskt misstag" att Svenska kyrkan skulle vara en förening (Jansson-Lindelöw 1992: 7) och att krav på att medlemskap vinnas genom viljeyttring skulle göra Svenska kyrkan till just en förening (Jansson-Lindelöw 1992: 10). Det kan ifrågasättas om det inte är denna invändning som är ett uttryck för ett missförstånd. Det är den svenska rättsordningen som anger med vilken natur t.ex. Svenska kyrkan framträder inom denna rättsordning. Om denna rättsordning anvisar föreningsformen för Svenska kyrkans verksamhet är detta korrekt i termer av rättsordningen. Svenska kyrkan kan önska sig något annat förhållande, men om man inte lyckas övertyga lagstiftaren om någonting annat är det föreningsmodellen som gäller i rättsligt hänseende. Det är inte frågan om ett kognitivt problem utan om olika viljor. I förarbetena till LTS säger regeringen att det "[f]rån kyrkligt och teologiskt håll har understrukits att Svenska kyrkan inte kan likställas med föreningar och andra sammanslutningar. Liknande synpunkter har framförts i fråga om andra trossamfund" (prop. 1995/96:80: 14) och att "[a]lla trossamfund bör ges möjlighet att i

formellt och rättsligt hänseende uppträda som just trossamfund. Den svenska rättsordningen ger emellertid inte utrymme för detta. Det bör därför skapas en särskild associationsform för trossamfund" (prop. 1997/98:116: 19). Utredningen påpekade att "[m]ed en kyrkosyn där betoningen på ämbetshavarna är stark—främst biskopar samt påve eller patriark—och där strukturen i övrigt är hierarkiskt uppbyggd, passar den svenska föreningsmodellen dåligt" (SOU 1997: 41: 122). Katolska biskopsämbetet sade under remissförfarandet att det för den Katolska kyrkan varit främmande ("som katolsk kyrka i ett internationellt perspektiv") att vara tvungen att ikläda sig förenings- eller stiftelseformen (Katolska biskopsämbetets brev till Statistiska centralbyrån Ku 97/903/Ky 1997-08-01: 3). Historiskt har den Katolska kyrkans ledning på principiella grunder avvisat lösningen att stiftet motsvaras av en civil svensk ideell förening: enligt biskop (emeritus) Hubertus Brandenburg skulle "[d]en öppna medlemsintagning som kännetecknar ideella föreningar anses oacceptabel" för den Katolska kyrkan (SOU 1997:45: 103).

Den svenska reformens grunddrag

Det långdragna utredningsarbetet ledde fram till att riksdagen, på regeringens förslag, fattade ett principbeslut 1995 om att "en ökad likställighet" för Svenska kyrkan i förhållande till andra trossamfund skulle eftersträvas (jfr. prop. 1995/96: 80: 9). Den 1 januari 2000 förändrades förhållandet mellan den svenska staten, å ena sidan, och Svenska kyrkan och de övriga trossamfund, å den andra; men även (och följaktligen) mellan Svenska kyrkan och övriga trossamfund genom att nya grundlagsregler som säger att föreskrifter om trossamfund (liksom grunderna för Svenska kyrkan "som trossamfund") skall meddelas i lag stiftad i den ordning som föreskrivs för stiftande av riksdagsordningen (RF 8:6) och de nu gällande lagarna (1998:1593) om trossamfund (LTS) och (1998:1591) om Svenska Kyrkan (LSK) trädde ikraft. Förändringen innebär att Svenska kyrkan skilts från den svenska staten på så sätt att Svenska kyrkan och dess stift, församlingar och samfund är egna rätts-

subjekt som för egen räkning kan förvärva rättigheter och ådra sig skyldigheter och föra talan inför domstol och andra myndigheter (de är alltså numera självständiga juridiska personer). I detta avseende befinner sig Svenska kyrkan i samma situation som andra registrerade trossamfund (3 § LSK; 9 § LTS; SOU 1997:41: 173ff; prop. 1997/98: 116: 19ff och 45ff).

I samband med reformen infördes en ny föreningstyp, "registrerat trossamfund", som i mycket liknar främst ideella föreningar (Hanqvist 2003a; Ingvarsson 2003: 67). Om LTS inte innehåller andra bestämmelser skall vad som gäller för ideella föreningar tillämpas (prop. 1997/98:116: 22 och 180). Det rör sig inte om en associationsrättslig huvudform i paritet med bolag och föreningar utan om en associationsform på samma nivå som andra föreningar (prop. 1997/98: 116: 180). Registrerade trossamfund kan träda i konkurs och likvideras; likvidationen följer reglerna för ekonomiska föreningar (11 § LTS). Den associationsrättsliga registreringen innebär inte att föreningens verksamhet sanktioneras av staten (SOU 1997:41: 142f; prop. 1997/98: 116: 26).

Registrerade trossamfund är frivilliga sammanlutningar. Enligt 7 § 1951 års religionsfrihetslag gällde att "[d]en som förvärvar svenskt medborgarskap och ej tillhör svenska kyrkan skall, utan särskild ansökan, anses upptagen i kyrkan, om han är evangelisk-luthersk trosbekännare; dock skall vad som nu sagts ej gälla, om han hos pastor i den församling, där han är kyrkobokförd, anmält att han icke vill inträda i kyrkan." Härvid märks att denna reglering krävt lagform (snarare än privaträttslig, avtalsmässig reglering—t.ex. i form av föreningsstadgar). Bestämmelsen bevarades vid införandet av 1992 års kyrkolag (3:1). Det var vid denna tid dock allmänt erkänt att religionsfrihetslagens reglering i detta avseende i princip stod i strid med den grundlagsstadgade religionsfriheten,¹⁶ varvid bestämmelsema temporärt tolererades konstitutionellt genom de särskilda övergångsbestämmelserna till RF (prop. 1975/76:209: 117; prop. 1991/92:85: 22 och 27; 1975/76:KU56: 30f) och regleringen accepterades i samband med införandet av 1992-års kyrkolag endast "tills vidare" (prop. 1991/92:85: 27). När religi-

onsfrihetslagen upphörde i samband med LSK:s ikraftträdande fördes denna reglering inte över till den nya lagen eller till LTS; övergångsbestämmelserna till RF upphävdes. Det går således inte att hävda att motsvarande regler skulle tolereras beträffande andra samfund när de inte längre accepteras för Svenska kyrkan. KO 29:1 har utformats i konsekvens härmed genom regleringen att "[e]n person som är svensk medborgare, eller utländsk medborgare bosatt i Sverige, får tillhöra Svenska kyrkan".

Svenska kyrkans ställning som rättssubjekt och hennes grundläggande struktur och bekänneelse framgår av den särskilda lagen LSK, medan Svenska kyrkans interna förhållanden i princip skall beslutas enligt den kyrkoordning som kyrkomötet antar (Strömberg 1999: 98). Övriga trossamfund kan visserligen i princip inom ramen för svensk rätt besluta om sin interna struktur utan inblandning av staten (i detta avseende har det nya systemet inte inneburit någon förändring), men är beroende av ett myndighetsbeslut för sin ställning som "registrerade trossamfund" enligt 7 § LTS.

"Trossamfund"

Utredningen av trossamfundens rättsliga reglering, som låg till grund för det nya systemet, laborerade med ett begrepp för "trossamfund" som hämtats ur den tidigare lagstiftningen om religionsfrihet (SOU 1997:41: 129). Skyddssyftet i den lagstiftningen har inte förutsatt att den "grupp" som utövar religionen är en juridisk person: religionsfriheten är i det avseendet en *passiv* rättighet i huvudsak till skydd för individen (och inte för gemenskapen direkt) mot staten (RF 2: 1 och 2; av ordalydelsen står klart att skyddet gäller *individuella medborgare*, inte själva samfundet). Den grundlagstadgade föreningsfriheten innebär inte heller någon rätt för en sammanslutning att bli erkänd som en juridisk person (SOU 1975: 75: 316f; prop. 1975/76: 209: 112f; SOU 1997: 41: 93). Istället måste sammanslutningen inordna sig under de krav som den svenska rättsordningen ställer för att en juridisk person skall föreligga (SOU 1972: 15: 157; prop. 1975/76:209: 113). De krav som

därvid kan uppställas har inte ansetts strida mot den grundlagstadgade föreningsfriheten (prop. 1975/76: 209: 112f; Holmberg – Stjernquist 1980: 78). I LTS har intagits en definition av trossamfund som bygger på det äldre begreppet, nämligen "en gemenskap för religiös verksamhet, i vilken det ingår att anordna gudstjänst" (2 § LTS).

Definitionen av "trossamfund" är utformad (främst genom att man använt uttrycket "gemenskap") för att fånga in även religiösa samfund "som inte anser sig vara sammanslutningar i gängse mening" och man har sökt undvika "en alltför stark koppling till det föreningsrättsliga medlemsbegreppet" (prop. 1997/98:116: 20f). Begreppet omfattar således även trossamfund som inte är juridiska personer. Vissa bestämmelser i LTS gäller just trossamfund (prop. 1997/98:116: 21).

Trossamfund skall alltså uppfattas som någonting annat än en viss sorts juridisk person. Detta blir särskilt tydligt om detta begrepp ställs bredvid begreppet "registrerat trossamfund", som betecknar en viss sorts juridisk person. Dessa båda begrepp har inte samma innehåll (Jansson 1997: 14) och kan sägas röra sig på olika "plan": "trossamfund" hänför sig till den "sociologiska" företeelsen (eller den "sociala organisationen"¹⁷ eller, med ett kanoniskt begrepp, *persona moralis*¹⁸) av en religiös gemenskap, alltså den "för-rättsliga" "utom-rättsliga" företeelsen. "Registrerat trossamfund" står för den särskilda associationsformen för religiös verksamhet, vid sidan om t.ex. ideella föreningar och aktiebolag som också kan användas för religiös verksamhet.

"Trossamfund" i den sociologiska bemärkelsen inkluderar förstås också alla de sociala grupper som ligger till grund för de associationsformer som används för den religiösa verksamheten. Med andra ord: trossamfundet är inte i rättslig mening identiskt med ett visst registrerat trossamfund (10- och 12 §§ LTS) eller med någon annan juridisk form som valts för samfundets verksamhet. Praktiskt (eller sociologiskt) kan det naturligtvis (men måste inte) vara så att både organisation och kretsen av dem som tillhör trossamfundet sammanfaller (jfr NJA 1978: 3). Det står ju trossamfundet fritt att upprätta

mer än ett registrerat trossamfund (nämligen "organisatoriska delar"), som alla är självständiga juridiska personer. Inom t.ex. Svenska kyrkan (som trossamfund) återfinns dessutom en lång rad andra juridiska personer: prästlönetillgångarna; Lunds domkyrka; Ersta diakonisällskap; Stiftelsen Stora Sköndal; Diakonistiftelsen Samariterhemmet, Uppsala; Stiftelsen Vårsta Diakonigård, Härmösand; Stiftelsen Bräcke Diakonigård, Göteborg; Stiftelser/föreningar med "Stadsmissionsverksamhet"; Riksföreningen Den Öppna Dörren; Svenska kyrkans församlingsförbund; Svenska kyrkans lekmanaförbund; Sveriges Kyrkliga Studieförbund; Svenska kyrkans Unga; S:ta Katharinastiftelsen; Sigtunastiftelsen; Sjömanskyrkan i Sverige; Svenska Kyrkans Förvaltnings AB; Svenska Kyrkans Fondaktiebolag; Svenska Kyrkans Press AB; Svenska Kyrkans Utbildnings AB; och Kyrkans Hus AB (Riksskatteverket, *Handledning för stiftelser och ideella föreningar* 2003: 166f). Inom den Katolska kyrkan finns, förutom det registrerade trossamfundet och dess organisatoriska delar, de olika Caritas-föreningarna; den ideella föreningen för den italienska missionen; Sankt Josefs Förening; Elisabetföreningen; S:ta Cecilias Akademi; Katolska Skolans Föräldraförening; och Katolska Idrotts- och Kulturföreningen. Det faktum att den religiösa gemenskapen "förtätas" (eller "förflackas" eller "begränsas") till en civilrättsligt erkänd association leder till en precisering av vem som tillhör associationen och vem som inte gör det vad angår civila rättigheter och skyldigheter. Det snävare perspektivet är en del av det pris som gemenskapen får betala för att kunna uppträda som en juridisk person.

I LTS' förarbeten diskuteras just detta förhållande. Regeringen säger där att "[f]lera trossamfund som idag är verksamma i Sverige har en sådan organisationsstruktur att exempelvis regionala och lokala organs självbestämmande och oberoende är tydligt framträdande, även om verksamheten grundar sig på *samma religiösa åskådning*" (prop. 1997/98:116: 35 (min emfas)). Regeringen har alltså sett trossamfundet som en ram inom vilken olika organisatoriska lösningar kan förekomma (samma syn kommer till uttryck i SOU 1978:1: 139 och SOU 1978:3:

301). I diskussionen om Svenska kyrkan säger regeringen att "[f]ör att Svenska kyrkan skall fortsätta att vara samma trossamfund efter relationsändringen, bör lagen om Svenska kyrkan inledas med en bestämmelse som slår fast den evangelisk-lutherska identiteten" (prop. 1997/98: 116: 40). Regeringen föreställer sig också att det inom detta trossamfund (inom denna gemenskap) skall finnas flera juridiska personer (prop. 1997/98:116: 44). Svenska kyrkan som trossamfund är alltså inte identiskt med någon enda juridisk person; begreppet tillhör istället en annan ordning. Regeringen är mån om att poängtera att det nya systemet inte får "medföra att Svenska kyrkan uppfattas som ett på statlig initiativ nu upprättat trossamfund" (prop. 1997/98: 116: 40). Å andra sidan är det registrerade trossamfundet Svenska kyrkan (den juridiska personen) tveklöst upprättat på statligt initiativ, närmare bestämt genom lag (5 § LTS). Svenska kyrkan anges i lag vara ett evangeliskt-lutherskt samfund (1 § LSK), vilket torde innebära att staten kan bestämma Svenska kyrkans konfessionella identitet. Den statliga inställningen håller bara ihop om "trossamfund" här betyder någonting annat än "registrerat trossamfund". Det som definierar trossamfundet är alltså dess "religiösa identitet" (prop. 1997/98:116: 41), inte dess egenskap av juridisk person (eller flera juridiska personer). I denna mening kan det vara korrekt att säga att Svenska kyrkan är "samma kyrka" (Edqvist 2000: 11) efter relationsändringen som dessförinnan.

Intern frihet

Sedan länge har trossamfundet lämnats fria att internt ordna sina förhållanden som de själva vill utan statligt ingripande; i detta avseende innebär det nya systemet inga nyheter.¹⁹ I modern tid finns det vad gäller t.ex. den Katolska kyrkan få exempel på att den svenska staten skulle ha ingripit exempelvis vad gäller biskopsutnämningar, kanoniskrättsliga sanktioner eller annars i kanoniska förhållanden. Ett exempel där så kan sägas ha skett är det särskilda förfarandet vad gäller upprättandet av kloster (5 § religionsfrihetslagen i dess ursprungliga lydelse), som av-

skaffades 1976 (lagen (1976:1004) som upphävde 5 § religionsfrihetslagen). Staten anser sig i princip kunna ingripa också i religiösa frågor där andra viktiga hänsyn gör sig gällande, t.ex. genom regeln att det alltid är möjligt att lämna ett trossamfund (3 § LTS); förbudet mot kvinnlig omskärelse (lagen (1982:316) med förbud mot könsstympning av kvinnor); och den särskilda regleringen av omskärelse av pojkar (lagen (2001:499) om omskärelse av pojkar) (som inte i sig är förbjudet²⁰). I detta avseende kan den svenska staten sägas följa den romerske ståthållaren i provinsen Achaia, Gallio, som informerade de grekiska judar som bad honom att ingripa mot Paulus' aktiviteter att: "Om det gällde något brott eller skurkstreck skulle jag naturligtvis lyssna på er, judar. Men grälar ni om ord och namn och er egen lag, då är det er ensak. I sådana tvister vill jag inte vara domare" (Apg. 18:14f).

Regeringens tillstånd krävdes för att kloster skulle få upprättas och regeringens behörighet att föreskriva villkor för ett sådant tillstånd motiverades på följande sätt (prop. 1951:100: 115):

Det bör emellertid också beaktas att kloster icke funnits här i landet sedan århundranden tillbaka och att till följd härav klosterväsendet, med dess speciella levnadsideal och dess avskildhet från yttervärlden, måste för våra förhållanden framstå såsom en i flera hänseenden främmande företeelse. Med hänsyn härtill torde en viss varsamhet få anses vara av omständigheterna påkallad, då det gäller att åstadkomma en reformerad lagstiftning på förevarande område. Om en mera begränsad klosterverksamhet tillåtes, lär detta icke vara ägnat att ingiva betänklighet, men en helt okontrollerad religiös verksamhet, som förutsätter avskildhet från yttervärlden, synes icke böra möjliggöras.

På grund av vad nu anförts böra således kloster tillåtas, men endast i sådana fall då Kungl. Maj:t efter prövning av omständigheterna lämnar medgivande därtill och på de villkor Kungl. Maj:t föreskriver. Därest sådana villkor åsidosätts eller verksamheten eljest bedrivs på annat sätt än som förutsattes vid tillståndets meddelande, torde det stå Kungl. Maj:t öppet att återkalla tillståndet.

Regleringen kom att ses som ett brott mot religionsfriheten (SOU 1975:75: 132; prop. 1975/76: 209: 144; prop. 1976/77:39: 9). Just klosterfrågan har ansetts ha stått i vägen för en svensk anslutning till Europakonventionen (Werner 2000: 116).

Det anses allmänt att "de allmänna begränsningar som gäller för människors handlande i samhället i vissa fall kan beröra åtgärder som kan uppfattas som utövande av religionsfrihet. En i allmänhet straffbar handling är t.ex. inte skyddad bara för att den förekommer i ett religiöst sammanhang."²¹ Skyddet mot lagar som griper in i trossamfundens inre liv har förstärkts men inte gjorts absolut (och kan heller aldrig göras absolut eftersom också grundlag kan ändras); däremot framgår av regleringen att det inte kommer att finnas något utrymme för regeringen att genom förordningar meddela föreskrifter som rör trossamfundet (prop. 1997/98:116: 12) eller för annan normgivning i detta avseende av lägre konstitutionell valör än lag. Vägen är alltså i och för sig öppen för lagstiftning som ingriper (eller som gör anspråk på att ingripa) också i trosslivet (såsom ju har skett för Svenska kyrkan: 1 § LSK). Om ett trossamfund vill uppnå att dess interna förhållanden regleras på ett sätt som kommer att erkännas och ges effekt av den svenska rättsordningen och svenska myndigheter, kan detta endast köpas till priset av att trossamfundet organiserar sin verksamhet på något rättsligt verksamt sätt. De enda instrument som står trossamfundet till buds är av avtalsrättslig art (t.ex. som ideella föreningar eller registrerade trossamfund).

I remissdebatten påstods att osäkerhet består i vilken utsträckning staten kommer att blanda sig i de registrerade trossamfundens inre ordning (Jansson 1997: 17). Så må vara fallet, men osäkerheten är inte större än vad som gäller för de ideella föreningarna. En sådan inblandning är ju heller inte helt orimlig. I den mån medborgarna tillerkänns grundläggande och oförflyttliga rättigheter måste dessa rättigheter kunna vindiceras också inom de registrerade trossamfundet. Om de registrerade trossamfundet vill kunna ålägga sina medlemmar skyldigheter (t.ex. vad gäller avgifter) som kommer att erkännas inom den civila rättsordningen, är det rimligt att med-

lemmarna i detta avseende har möjlighet att få sina civila rättigheter och skyldigheter i förhållande till de registrerade trossamfundens provade i samma utsträckning som vad gäller andra civila rättigheter och skyldigheter (jfr. SOU 1978: 1: 102f; Hanqvist 2002a, 2003c, 2003d; Widman–Hanqvist 2003).

Det nya systemet har också kritiserats för att det skulle medföra statlig prövning av trossamfundet i flera led, nämligen vad gäller: (i) registreringen av registrerade trossamfund; (ii) vigselrätten; (iii) statsbidrag; och (iv) enskilda begravningsplatser (Jansson 1997: 12). Kritiken förefaller vara obefogad. Vad gäller vigselrätten och begravningsplatserna handlar det egentligen om delegerad offentlig verksamhet (eller t.o.m. myndighetsutövning) (Hanqvist 2003b).

Det är självklart så att staten skall ha samma möjligheter att kontrollera den delegerade offentliga verksamheten som den offentliga verksamhet som bedrivs direkt i statlig regi. Prövningen vid registreringen av registrerade trossamfund är av formell natur och är inte längre gående än vad som gäller vid registrering av andra associationer (prop. 1998/98:116: 25 och 27; Lindquist–Losman 2002: 17; SOU 1997: 41: 147). Det finns ingen anledning varför de registrerade trossamfundet i detta avseende skulle inta en privilegierad ställning. Vad, till sist, gäller statsbidragen, måste staten självklart pröva till vem och för vilken verksamhet skattebetalarnas pengar används. Det vore inte möjligt att ge vilken grupp som helst som ansåg sig vara ett trossamfund tillgång till statliga medel.²²

Traditionen bevarad

I korthet kan sägas att den svenska rätten genom den senaste reformen praktiskt taget helt och hållet har anammat den Pufendorfska tesen vad gäller trossamfundens civila verksamhet (i princip alltså också för Svenska kyrkan). I den mån trossamfundet (genom någon tillgänglig juridisk person eller genom en individ) fullgör offentligrättsliga uppgifter gör de det efter särskild delegering från staten liksom andra enskilda rättssubjekt. Staten delar inte den offentliga makten med trossamfundet i något avseende

och erkänner inte i rättslig mening någon organisationsform utanför de former som erbjuds av den statliga svenska rättsordningen. Regeringen poängterade att riksdagens principbeslut innebär att det konstitutionella skyddet för trossamfundet skulle syfta till att "säkerställa stabila förutsättningar för den särskilda verksamhet som trossamfundet bedriver utan att bereda samfundet en rättslig särställning i andra hänseenden"; och regeringen ansåg att de föreslagna ändringarna uppnådde detta och att trossamfundet även framgent – liksom t.ex. enligt tysk rätt (von Campenhausen 1983: 85) – skulle omfattas av generellt verkande lagstiftning (prop. 1997/98: 49: 12; prop. 1995/96:80: 18). Det ansågs viktigt att den nya grundlagsregleringen av trossamfundet "inte förhindrar generellt verkande civilrättslig eller offentligrättslig lagstiftning, t.ex. arbetsrättslig lagstiftning, från att bli gällande för trossamfundet".²³ Syftet har ansetts vara att bereda trossamfundet en viss stabilitet och undvika återkommande ändringar (prop. 1995/96: 80: 19), inte att bryta med den svenska rättstraditionen vad gäller organisationsformer erkända som juridiska personer inom den svenska rättsordningen. Detta tyder på att regeringen och riksdagen velat bevara den svenska traditionen (och alltså inte införa ett system i linje med Kyrkoberedningens förslag från 1994; jfr. kulturminister Marita Ulvskogs skriftliga svar i riksdagen 2002-06-12 på fråga 2001/02:1310).

Den hävdvunna svenska inställningen att trossamfundets verksamhet (med undantag av Svenska kyrkan) i princip skall "bedrivas enligt allmänna, även på andra organisationer tillämpliga rättsregler" (prop. 1951:100: 58) har godtagits att gälla även i det nya systemet (SOU 1997:41: 142; prop. 1995/96:80: 18). Regeringen har dessutom under lagstiftningsarbetet ännu tydligare gjort klart att de registrerade trossamfundet kommer att ingå som en integrerad del av den svenska associationsrätten: ingenstans i förarbetena diskuterar regeringen frågan huruvida det nya systemet skulle innebära någonting radikalt nytt vad gäller hur svenskrättsliga juridiska personer uppstår. Istället är det märkbart hur regeringen förankrar den nya associationsformen i existerande mönster, t.ex. vad gäller tillämpligt regelkomplex, effekten av registrering och lik-

vidation. Det registrerade trossamfundet skulle följaktligen kunna betecknas som en "registrerad förening för religiös verksamhet" (prop. 1997/98:116: 32; prop. 2000/01: 145: 7). I lagen avgränsas sålunda de registrerade trossamfundens *dels* från trossamfund (eller delar därav) som inte organiserat sin verksamhet i form av ideell förening (eller annan erkänd juridisk person), *dels* från associationer som inte har till föremål religiös verksamhet (prop. 1997/98:116: 20 och 31). De trossamfund som sedan tidigare har funnit den svenska föreningsmodellen besvärlig och olämplig kan alltså inte ur principbeslutet eller ur regeringens inställning vad gäller LTS eller i själva lagen få stöd för sin strävan att få tillgång till svenskrättsliga juridiska personer enligt någon annan modell. En annan sak är att definitionen av "trossamfund" (och alltså *inte* definitionen av "registrerat trossamfund") utformats så att det skall omfatta också "samfund som inte anser sig vara sammanslutningar i gängse mening" (prop. 1997/98:116: 20).

En majoritetslösning...

Det står klart att det nya systemet har avpassats för *majoriteten* av trossamfund utanför Svenska kyrkan, vilka förutsatts ha varit organiserade som ideella föreningar (prop. 1997/98:116: 20 och 31). De trossamfund som sedan tidigare har funnit den svenska föreningsmodellen besvärlig och olämplig kan alltså inte ur principbeslutet eller ur regeringens inställning vad gäller LTS eller i själva lagen få stöd för sin strävan att få tillgång till svenskrättsliga juridiska personer enligt någon annan modell. En annan sak är att definitionen av "trossamfund" (och alltså *inte* definitionen av "registrerat trossamfund") utformats så att det skall omfatta också "samfund som inte anser sig vara sammanslutningar i gängse mening" (prop. 1997/98:116: 20).

De registrerade trossamfundens följer således i princip den redan existerande associationsrätten. Under diskussionen vid remissförfarandet påpekades (Jansson 1997: 15) att utredningsförslaget knappast alls behandlade "de frågor som de folkkyrkligt organiserade trossamfundens (t.ex. romersk-katolska kyrkan, de ortodoxa samfundens) ställs inför genom den nya rättsförelagningen. När utredningen i sin framställning återkommande understryker – med tanke på de äldre frikyrkliga trossamfundens – att det i grunden inte är någon reell skillnad mellan de rättsliga formerna ideell förening och registrerat trossamfund, måste ju de folkkyrkligt organiserade samfundens ställa sig frågan, vad den nya rättsliga formen faktiskt innebär för deras del".

För de samfund som sedan tidigare civilt organiserat sin verksamhet som ideella föreningar

innebär således reformen inga större praktiska förändringar (bortsett från hanteringen av avgifterna). För de samfund som tidigare valt att inte utforma den civila organisationen för sin verksamhet enligt principerna för ideella föreningar (och dit hör den Katolska kyrkan på central stiftsnivå: SOU 1997:45: 103) innebär det nya systemet att de måste organisera sin verksamhet som ideella föreningar (i allt utom till namnet). Utöver uppbördshjälpen enligt lagen (1999: 291) om avgift till registrerat trossamfund är det svårt att se att de registrerade trossamfundens skulle erbjuda så mycket mer än de ideella föreningarna. Det som trossamfundens trots allt tillerkänts (och det som möjligen skulle kunna något underlätta för dem att organisera sig i enligt med sin självförståelse) är att det numera finns *en föreningsform som är förbehållen religiös verksamhet*. Detta kan möjligen, om än något missvisande och med viss hyperbol, beskrivas som att trossamfundens härigenom "ges möjlighet att i formellt och rättsligt hänseende uppträda som just trossamfund". Det förefaller inte vara någon större skillnad i "formellt" och "rättsligt" hänseende mellan ett registrerat trossamfund som i praktiskt taget alla hänseenden följer reglerna och principerna för ideella föreningar, och ideella föreningar. Jämfört med vad som gäller beträffande (andra) ideella föreningar innebär registreringen att de registrerade trossamfundens får det lättare att styrka sin rättskapacitet. Något är väl detta värt, men det utgör knappast något paradigmskifte i svensk rätt.

Uppbördshjälpen har säkerligen vissa praktiska fördelar (i alla fall för de registrerade trossamfundens ledningar), men kan också leda till påfrestningar (och frestelser!) för samfundens ledningarna.²⁴ Det är dock svårt att se att den *statliga* uppbörden skulle inverka på något mer avgörande sätt på trossamfundens möjligheter att bygga adekvata organisationsstrukturer som motsvarar samfundens självbild. Vilket trossamfund anser att statlig hjälp med uppbörden är en viktig del av dess självbild? I det här avseendet kan ett klagande vara på sin plats. Den "självbild" som blir rättsligt relevant för de registrerade trossamfundens är de *registrerade trossamfundens* självbild i den mån denna tar sig uttryck i rättsligt relevanta omständigheter.

Självbilden måste "översättas" till (och därmed begränsas till) sådana omständigheter som enligt den svenska rättsordningens synsätt är rättsligt relevanta (varigenom denna självbild genomgår en viss förflackning eller t.o.m. trivialisering).

...med protestantiska förtecken

Den Pufendorfska tesens genomslag genom den nya reformen kan ses som det senaste steget i den protestantiska reformationen genom vilket ytterligare en aspekt av Svenska kyrkan som hon kan anses ha delat med den Katolska kyrkan har avlägsnats. Genom att den Pufendorfska tesen (föreningsmodellen för den civila organisationen av religiös verksamhet) genom LTS har lagfästs, inte endast för trossamfundet utanför Svenska kyrkan utan också för Svenska kyrkan själv, och eftersom denna lösning är avsedd att vara bestående,²⁵ har således den svenska rättsordningen inte endast underlåtit att vad gäller den civila organisationen gå de trossamfund till mötes som avvisat föreningsmodellen, utan också stängt dörren (även på längre sikt) för införandet av ett system som skulle bygga på någon principiellt annorlunda grund.

Uppfattningen som ibland framskyntar i förarbetena till gällande lagstiftning och litteraturen,²⁶ att ett trossamfund på något sätt skulle vara identiskt med en viss svenskrättslig juridisk person (t.ex. en ideell förening eller en stiftelse), bygger på en specifik teologisk uppfattning av tydligt protestantiskt snitt.²⁷ Till grund för denna syn förefaller nämligen ligga den Pufendorfska tesen att "*Ecclesia inest in civitate civili per modum collegii*", att alltså ett trossamfund i sin synliga organisatoriska gestalt tar formen av en civil juridisk person. Denna position kan formuleras på följande sätt (Puza 1993: 103):

Der Kirche wurde im Rahmen der staatlichen Rechtsordnung die Stellung und Position eines Vereins bzw. Interessenverbandes zuerkannt, ihre Wirksamkeit sollte auf dieser Ebene gesichert werden. [...] Die Kirche soll ganz von der Gesellschaft her und im Rahmen gesellschaftlicher Freiheit begriffen werden. Sie wird auf dem Boden dieser – säkularen und

pluralistischen – Gesellschaft als ein Verband von öffentlicher Bedeutung neben anderen gesehen, der spezifische, nämlich religiöse Interessen vertritt und zur Geltung bringt.

Detta sammanfattar tämligen väl den svenska rättens inställning. Häremot har invänts att kyrkan visserligen också är en sammanslutning men att hon därutöver besitter ett transcendentalt band som inte är av föreningsart (Puza 1993: 103). Det går naturligtvis mycket väl att hålla med om detta men ändå hävda att kyrkan (eller kyrkorna) *såvitt den civila rättsordningen intresserar sig för henne (dem)* är att betrakta som just religiös förening (religiösa föreningar); det övernaturliga uppdraget skulle s.a.s. ligga utanför och bortom den civila rättens horisont och intresse.

Denna teologiska färg gör att regeringen inte fullt ut kunnat leva upp till sin deklarerade avsikt "att skapa en möjlighet för trossamfundet att få rättskapacitet på ett sätt som står i överensstämmelse med deras syn på sig själva" (prop. 1997/98: 116: 15). Denna möjlighet står bara öppen för trossamfund som uppfattar sig som just associationer (sammanslutningar). Detta är inte den historiska katolska uppfattningen. Reformen har i sin konkreta utformning heller inte uppfyllt den synpunkt som för Svenska kyrkans räkning framförts av andra kyrkolagsutskottet att de registrerade trossamfundet skulle utgöra en "adekvat rättslig form" för de samfund som inte "finner föreningsformen eller någon annan redan föreliggande rättslig form vara i överensstämmelse med deras självförståelse",²⁸ eftersom den nya associationsformen registrerat trossamfund är just en föreningsform. Istället har definitionen av "trossamfund" utformats i enlighet med detta synsätt, medan alltså utformningen av reglerna för de "registrerade trossamfundet" följer de traditionella föreningsrättsliga principerna (7 § LTS; prop. 1997/98:116: 25). Det svenska systemet erbjuder således ett problem för trossamfund som inte uppfattar sin synliga organisatoriska form som en civilrättslig juridisk person av föreningskaraktär (Jansson 1997: 15).

Av materialet inför införandet av det nya systemet har jag inte kunnat se hur Svenska kyrkan idag ställer sig till den här frågeställningen.²⁹

Andra kyrkolagsutskottet sade att Svenska kyrkan inte är "ett samfund konstituerat av att människor med samma personliga bekännelse slutit sig samman" (prop. 1997/98:116: 147). Utskottet konstaterar att LTS' definition av "trossamfund" inte är fråga om en "rättslig form" (prop. 1997/98:116: 142). Å andra sidan är Svenska kyrkan ett registrerat trossamfund (d.v.s. en förening, en juridisk person av särskilt slag (5 § LTS). Möjligen kan Svenska kyrkans position som den uttrycks genom utskottet fås att hålla ihop om Svenska kyrkan som "trossamfund" (sociologiskt och "religiöst" sett, som en *persona moralis*) inte betraktas som en förening medan det registrerade trossamfundet Svenska kyrkan betraktas som alla andra registrerade trossamfund, d.v.s. som en förening till stöd för trossamfundet (SOU 1997:45: 59). ILSK:s förarbeten sägs att *organisationen* är av stor betydelse för ett trossamfund av Svenska kyrkans karaktär. Hur kyrkan är organiserad har dels praktiska aspekter som tar sikte på den aktuella situationen i samhället, dels teologiska aspekter genom att organisationen avspeglar kyrkans uppdrag och budskap. I sistnämnda hänseende är organisationen därför mycket betydelsefull för Svenska kyrkans religiösa identitet. Genom att i lagen ange att Svenska kyrkan som trossamfund framträder som församlingar och stift, görs det tydligt att dessa organ är trossamfundets grundläggande enheter och av avgörande betydelse för trossamfundets identitet (prop. 1997/98:116: 41; SOU 1997:41: 168).

Resonemanget är en aning förvirrande. Om organisationsfrågorna är av avgörande betydelse för Svenska kyrkans *religiösa identitet* skulle man ha kunnat tro att de frågorna skulle lämpa sig särskilt väl för den *kyrkointerna* regleringen snarare än för en statlig reglering i lag. Att denna, för Svenska kyrkan själv viktiga, aspekt av hennes identitet faktiskt regleras genom statlig lag talar närmast för att Svenska kyrkan delar den Pufendorfska inställningen: det evangelisk-lutherska trossamfundets organisationsstruktur skall fastställas av den civila makten. Detta intryck förstärks av att lagen skall uttrycka just Svenska kyrkans *evangelisk-lutherska* identitet (prop. 1997/98:116: 40).

Deklarerade bestående förhållanden

I en rad avseenden har det nya systemet uttryckligen inte avsetts medföra någon förändring av vad som gällt för trossamfunden redan enligt äldre rätt. Reglerna och principerna om ideella föreningar är – nu liksom tidigare – av privaträttslig natur, vilket därmed också kommer att gälla för de registrerade trossamfunden.³⁰ Den religiösa rätten (t.ex. den kanoniska rätten) uppfattas i svensk rätt som ett privat, och inte offentligt, normsystem.³¹ Detta konstaterande är av stor principiell betydelse. Den svenska reformen innebär ett stort steg mot en privatisering av Svenska kyrkan³² (även om delar av det gamla synsättet lever kvar i den särskilda ställning som Svenska kyrkan fått även i det nya systemet). Svenska kyrkan är numera (trots de kvarstående bindningarna till den svenska staten) inte identisk med eller en del av den svenska statsapparaten utan en särskild association (om än underkastad särskild reglering). De registrerade trossamfunden – möjligen med undantag för Svenska kyrkan (Strömberg 2002: 28; Holmberg – Stjernquist 1998: 214) – är privaträttsliga associationer (Hanqvist 2002b).

Systemet med "självständiga organisatoriska delar "av" registrerade trossamfund" (som i sig är problematiskt) har uttryckligen kalkulerats på den praxis som sedan tidigare gällt beträffande ideella föreningar (främst fackföreningarna) (prop. 1997/98:116: 36f; jfr. Hemström 1985). Justeringar har gjorts i regeringsformens bestämmelser om delegation av myndighetsutövning som inrangerar de registrerade trossamfunden bland övriga privaträttsliga subjekt till vilka myndighetsutövning kan delegeras³³ (vilket för de registrerade trossamfunden säkrar samma ställning som sedan tidigare åtnjutits av de trossamfund som förfogat över ideella föreningar eller andra privaträttsliga associationer). Vad gäller rätten att anordna enskild begravningsplats, vigselrätten och det statliga ekonomiska biståndet (prop. 1997/98:116: 20) är de registrerade trossamfunden inte privilegierade; uppbyggdshjälpen innebär inte att de registrerade trossamfunden har fått någon beskattningsrätt utan skall istället se som ett alternativ till kontant understöd (prop. 1995/96:80: 29; prop. 1998/99:

124: 63f), vilket hittills varit den vanliga stödförmen. Denna syn bekräftades av kulturminister Marita Ulvskog så sent som 2002-05-27, när hon i sitt svar på interpellationen 2001/02:433 sade att stöd till trossamfund kan utgå i form av statsbidrag och uppördshjälp (snabbprotokollet 2001/02:113, 2002-05-27, anf. 1).

Registrerade trossamfund och ideella föreningar behandlas på samma sätt i flera viktiga sammanhang: sekretess, vissa totalförsvarsfrågor och officiell statistik.³⁴ Regeringen har uttalat att de registrerade trossamfundet även i beskattningshänseende borde betraktas som analoga till (allmännyttiga) ideella föreningar (prop. 1998/99:38: 210; Andersson – Enérus – Tivéus 2001: 156; Ekman – Berglöf – Gustafsson – Tivéus 1996: 7:24 och 24 a Si); så är det t.ex. avseende självdeklaration och kontrolluppgifter, inkomstskatt, fastighetsskatt, förmögenhetsskatt och gåvoskatt.³⁵

Vad gäller den skattemässiga behandlingen³⁶ anses de allmännyttiga ideella föreningarna och trossamfundet i stor utsträckning bedriva verksamhet av liknande slag (SOU 1997:45: 97). I prop. 1998/99:38: 208 säger regeringen att "[e]nbart den omständigheten att trossamfundet är registrerat innebär således inte att det i beskattningshänseende kan anses främja ett religiöst ändamål" (även Ekman – Berglöf – Gustafsson – Tivéus 1996: 7:24 a Si; Grosskopf – Rabe 1992: 415; Johansson – Rabe 2001: 273). Bedömningen görs utifrån förutsättningarna i det enskilda fallet (RSV, *Handledning för stiftelser och ideella föreningar*: 116). En förening eller ett registrerat trossamfund vars medlemsantagning baseras på godtyckliga eller diskriminerande grunder kan alltså inte dra nytta av de särskilda skattereglerna (Ekman – Berglöf – Gustafsson – Tivéus 1996: 7:20 Si). En demokratisk och öppen föreningsstruktur anses motverka missbruk av föreningsformen för bl.a. undgående av skatt och andra ekonomiska oegentligheter (Ds Fi 1975:15: 96; SOU 1995:63: 208); varför det kan sägas finnas ett *allmänt* intresse av att föreningar har en demokratisk uppbyggnad, i alla fall om de i något avseende är mottagare av statligt ekonomiskt stöd. Därvidlag har Riksskatteverket uttalat att "[ä]ven en begränsning i rösträtten för vissa medlemmar (t.ex. stödmedlemmar), vilket in-

nebär en inskränkning av rätten till insyn och demokratisk medbestämmanderätt i föreningen, torde strida mot öppenhetskravet" (*Handledning för stiftelser och ideella föreningar*: 119). Verket har inte funnit anledning att ompröva sin inställning i samband med införandet av den nya associationsformen registrerat trossamfund. Eftersom reglerna för ideella föreningar i detta avseende gäller också för de registrerade trossamfundet, förefaller RSV företräda uppfattningen att registrerade trossamfund utan en demokratisk organisation inte skulle kunna komma i åtnjutande av den förmånliga skattebehandlingen. Verkets inställning har stöd i Föreningsskatteutredningens betänkande 1975, som förutsatte att de skatteprivilegierade ideella föreningarna skulle vara demokratiska (samtidigt som utredningen var på det klara med att alla ideella föreningar inte *behövde* vara det) (Ds Fi 1975:15: 95f). I samma anda uttalade sig Stiftelse- och föreningsstattekommittén 1995, som uttalade att lagstiftaren genom skatteprivilegierna velat främja just "ideell samverkan på demokratisk grund" (SOU 1995:63: 208). Synsättet ekas i litteraturen (Johansson 2002: 86; Lindblad – Lundén 2000: 9) och har legat till grund för domstolsavgöranden (Kammarrätten i Göteborgs i *Föreningen Greenpeace Sverige v. Skattemyndigheten i Göteborgs och Bohus län* (mål nr. 5633-1993, 5635-1993 och 5636-1993, domar meddelade 1994-11-07).

Fortsatta skillnader mellan samfundet

Den Katolska kyrkans uppfattning är att, om ett visst religiöst samfund på grund av särskilda omständigheter i vilka vissa folk lever får en särskild, statsrättsligt reglerad ställning, det är nödvändigt att samtidigt rätten till frihet för alla medborgare i religiösa angelägenheter erkänns och respekteras (*Katolska kyrkans katekes* 2107). Vad beträffar den svenska reformen har (den katolske) biskopen av Stockholms stift uttalat att han visserligen välkomnar reformen, men att den "inte går tillräckligt långt och ännu innebär vissa bindningar till staten [för Svenska kyrkan], som vi tror är olyckliga och inte be-

främjar jämställdheten mellan trossamfunden” (Arborelius 2000: 17).

Det står alltså klart att reformen inte syftat till någon egentlig *jämlikhet* mellan Svenska kyrkan och andra trossamfund eller att den svenska staten skulle göras konfessionellt neutral. Den svenska staten har avsetts även framgent ge särskilt stöd till, och utöva särskild kontroll över, de evangeliskt-lutherska trosbekännarna inom Svenska kyrkan. Svenska kyrkan skulle fortfarande vara underkastad särskild reglering, liksom hon alljämt skulle komma i åtnjutande av en särskild status och särskilda privilegier även under det nya systemet. Symboliskt finns bindningen av Svenska kyrkan till staten kvar bl.a. i de oförändrade bestämmelserna i 4 § successionsordningen om monarkens konfession och i KO:s bestämmelser om att Kungen utser överhovpredikanten ur kretsen av biskopar (35:4) och om Hof församlingen (35:6). Regeringen har varit medveten om att den valda lösningen är en kompromiss mellan Svenska kyrkans historiska ställning och önskan att öka jämställdheten mellan samfunden (prop. 1997/98:116: 18).

Dan Hanqvist

Noter

1. Joseph Listl karakteriserar Pufendorf som "Hauptadvorsarius des katholischen Kirchenverständnisses" (Listl 1978: 71); se också Walf 1984: 145.
2. Pufendorf utvecklade resonemanget redan i Pufendorf 1687, §§ 39–41; i 1692 säger han att tesen är en huvudtes i 1687.
3. T.ex. *Immortale Dei* (D 3167). Ett av Leos syften med denna encyklika var just att bemöta synen på kyrkan som en av den civila rättsordningens olika föreningar (Listl 1978: 180). Detta uttalande av Leo framhävs särskilt i Köck 1975: 422.
4. *Syllabus* 19 och 39 (D 2919 resp. 2939); *Quanta cura* (D 2895). *Quanta cura* skall här, även om encyklikan inte *expressis verbis* talar om kyrkan som ett *societas perfecta*, läsas som ett fördömande av den Pufendorfska tesen (Biederlack 1907: 36). Till den här aspekten av *Syllabus*, se t.ex. Listl 1978: 142ff. Genom *Syllabus* 20 anses den lutherska tesen om en *ecclesia invisibilis* och den därtill anslutande Sohmska läran ha förkastats (Listl 1978: 148).
5. Jfr. *LG* 8 och 9; *GS* 44. Till IPE-lärans historiska och polemiska kontext, se de la Hesa 1967: 38ff; Formés 1984:273ff; Walf 1984: 144ff och Wächter 1989, exkurs V.
6. Översättningen är min egen; jag följer här den tyska texten i Listl 1978: 227 eftersom jag inte kunna lokalisera motuppropriets autentiska latinska text. Se också Rweyemamu 1986: 332.
7. Till det franska systemet, se Trotabas 1960; von Campenhausen 1961; Listl–Schmitz 1999: 121; Valdrini & al. 1999, III Partie, Ch. 5, särskilt 823, 825, 835, 837, 838 och 839; Tauran 2001.
8. Framställningen följer här framför allt von Campenhausen 1961: §§ 1f.
9. 1:1 kommunalskattelagen (1928:370) i dess lydelse före införandet av det nya systemet och 4 a § lagen (1965:269) med särskilda bestämmelser om kommuns och annan menighets utdebitering av skatt, m.m. i dess lydelse enligt sfs 1994:964.
10. Malmgren 1952: 51. Samma uppfattning företräds ännu av representanter för Svenska kyrkan; se Svenska Kyrkans Centralstyrelse, remissvar till Finansdepartementets Promemoria om moderniserade kapitaltäckningsregler, Fi dep dnr 1999/4768, 2000-01-10, dnr C 1999:199.
11. Schött–Göransson–Hinn 1995: 39; Göransson 1993: 62; H. G. F. Sundberg hävdade att Svenska kyrkan var ett från staten skilt trossamfund som innehade en privilegierad ställning och alltså inte skulle ha varit s.a.s. ett 'statens ecklesiastikverk' (Sundberg 1961). Se också Josefsson 1956: 91.
12. T.ex. den gåvoskatterättsliga diskussionen i Bratt – Fogelklou – Nordell – Silfverberg – Waller: 2:8.
13. Prop. 1997/98:49: 19; prop. 1997/98:116: 41 och 61f; prop. 1998/99:38: 210; prop. 1998/99:124: 86; SOU 1997:41: 175; SOU 1997:44: 198. Kyrkoberedningen förutsatte att de centrala organen inom Svenska kyrkan tidigare utgjort "delar av rättssubjektet staten" medan församlingarna varit kommuner (SOU 1994:42: 63).
14. Ärvdabalken 1734 7:4. För den svenska regeringens vacklande hållning till de utländska katolikerna, se Palmqvist 1954: 72ff och 295ff. För landsförvisningsprocessen mot målarmästare Johan Joel Oskar Nilsson, se Wand 1997: 138ff; Palmqvist 1958: 339; mot Anna Michelino 1849, Palmqvist 1958: 350ff; och en rad andra fall, Palmqvist 1958: 352ff.
15. Prop. 1997/98:116: 143. Samma önskemål från Svenska kyrkan låg bakom ändringen vad gäller kyrkotillhörigheten som trädde i kraft 1996-01-01

- (SOU 1997:41: 86). Oavsett vad den reformen uppnådde i detta avseende gäller numera att Svenska kyrkan i princip (*qua* registrerat trossamfund) har karaktär av förening (KO anses utgöra föreningsstadgar: SOU 1997:44: 195; SOU 1997:45: 59).
16. Prop. 1975/76:209: 117; prop. 1991/92:85: 22 och 27; 1975/76: KU:56: 30f; 1983/84: KU12; 1984/85: KU3; 1985/86: KU4; 1986/86: KU5; 1987/88: KU4; 1988/89: KU4; 1989/90: KU2; 1990/91: KU9; 1991/92:KU8; 1991/92:KU32; JO 1989/90: 355.
17. Hemström 2000: 21 och, ur den internationella litteraturen, Morton 1998: 158 ("informal collective"); Göbel 1993: 19 ("vor-rechtlich begründeter Sozialverband"); Schnizer 1995, 273 ("soziales Faktum"); Oechslein 1974, 52. ("Sozial-Einheit").
18. Beal & al. 2000, 154f; P. Valdrini & al. 1999: 175; Marzoa & al. 1996, 772ff; Schnizer, 273; Oechslein, 24.
19. Theutenberg 2002 och Arborelius 2002 förefaller mena att det genom LTS skett en förändring i detta avseende. Det är svårt att se att något i LTS skulle ge grund för denna uppfattning.
20. NJA 1997: 636. Till skillnad från omskärelse av pojkar anses kvinnlig omskärelse sakna stöd i religiösa föreställningar (prop. 1981/82:172: 5; prop. 1998/99:70: 5). Det är alltså den svenska staten som själv avgör vad som räknas för 'religiösa' föreställningar inom den svenska rättsordningen.
21. Prop. 2000/01:81: 16; se också 1995/96:KU8y: 6; prop. 1951:100: 58; prop. 1973:90: 240; prop. 1997/98: 116: 25; prop. 2001/02:59: 44; SOU 1997: 41: 137f och 142; SOU 1998:113: 305, 312 och 316; SOU 1999:9: 76; Rydin 1892: 45; Sundberg-Weitman 1981: 137.
22. Jfr. prop. 1997/98:49: 14; prop. 1998/99:124: 64ff; kulturminister Marita Ulvskog i riksdagen 2002-05-27 (snabbprotokollet 2001/02:113, anf. 3) och hennes skriftliga svar 2002-06-12 på fråga 2001/02:1310 om bidrag till trossamfund.
23. SOU 1997:41: 105; JO 1964: 236 (till vilket se Sundberg-Weitman 1981: 138; se också 136). Ur domstolspraxis, t.ex. NJA 1993: 679 (ingen hänsyn tas till religiöst betingade dietkrav vid beräkning av förbehållsbeloppet vad gäller utmätning av lön); NJA 1994, 108 (vigselförrättare inom trossamfundet svarar för tjänstefel enligt BrB 20:1); mål T 1096-98, dom 2001-03-09, och B 1201-97, dom 2002-12-20 (båda Svea Hovrätt) (det immaterialrättsliga skyddet för religiösa urkunder följer vanliga regler); Blekinge tingsrätt, mål B 207-01, dom 2002-06-19 (arbetsmiljöregleringen); Arbetsdomstolen i AD 2002: 9, AD 2002: 137, AD 2003: 9, AD 2003: 18, mål 122/02, dom 34/03 2003-04-16 (kollektivavtalsrätt); och Regeringsrätten i RÅ 2002: 65 (plan- och bygglagstiftningen).
24. Jfr. Hanqvist 2003c; Hanqvist 2003d; och Widman-Hanqvist 2003.
25. Jfr. prop. 1997/98:49: 13. Detta uttalande omfattar visserligen endast Svenska kyrkans förhållanden; men eftersom dessa förhållanden inbegriper hennes ställning som registrerat trossamfund torde uttalandet också täcka alla registrerade trossamfunds och trossamfunds förhållanden. Riksdagens principbeslut 1995 skall, enligt regeringen, ses som 'det sista ledet i en lång historisk process' (prop. 1997/98:116: 18); regeringen har alltså inte sett framför sig att den rättsliga regleringen av förhållandet mellan staten och trossamfundet skall bli föremål för förnyad lagstiftning inom överskådlig framtid.
26. Edqvist 2000: 25. Edqvist kommer här, trots vissa andra uttalanden (t.ex. 21), i verkligheten mycket nära den Pufendorfska tesen: registrerade trossamfund är föreningar, och om Svenska kyrkan (eller något annat trossamfund) "är" ett registrerat trossamfund är Svenska kyrkan (och varje annat trossamfund) en förening.
27. Jfr. Bensow 1915: 13; Sohm 1923: 60; Ekstrand 2002: 118. von Campenhausen säger *à propos* införandet av de franska *associations culturelles* 1905 att de protestantiska samfundet "standen insofern den Vätern des Trennungsgesetzes nicht fern, die in der Religion eine Privatsache und eine nur innerlich Angelegenheit erblickten. Die äußere Organisation der Kirche mußte in Anbetracht des innerlichen Charakters der Religion als unbedeutend erscheinen" (1961: 6).
28. Prop. 1997/98:116: 143. Samma önskemål från Svenska kyrkan låg bakom ändringen vad gäller kyrkotillhörigheten som trädde i kraft 1996-01-01 (SOU 1997:41: 86). Oavsett vad den reformen uppnådde i detta avseende gäller numera att Svenska kyrkan i princip (*qua* registrerat trossamfund) har karaktär av förening (KO anses utgöra föreningsstadgar: SOU 1997:44: 195; SOU 1997:45: 59).
29. Frågorna analyseras ur Svenska kyrkans perspektiv i Ekstrand 2002.
30. Jag har tidigare diskuterat här berörda frågor i Hanqvist 2002b.
31. Prop. 1973:158: 112; jfr. NJA 1989: 95; NJA 1989 C 83; RH 1993:116; statsrådet Britta Lejon, svar 1999-11-17 på fråga 1999/2000:191; justitie-

- minister Thomas Bodström, svar 2002-10-16 på fråga 2002/03:17; kulturminister Marita Ulvskog i riksdagen 2002/03:5, 1 § (snabbprotokollet).
32. 1995/96:KU12: 12; prop. 1995/96:80: 20f; prop. 1997/98:49: 19; prop. 1997/98:116: 41 och 61f; prop. 1998/99:38: 210; prop. 1998/99:124: 86; prop. 1998/99:38: 250f och 251f; prop. 1998/99:124: 75ff; SOU 1997:44: 189 och 190f; SOU 1997:41: 175; SOU 1997:45: 59; Edqvist 2000: 17 och 21.
33. RF 11:6; SOU 1997:41: 238; prop. 1997/98:49: 15. Svenska kyrkans andra kyrkolagsutskott kunde 1995 (alltså innan reformens slutliga drag blivit kända) påstå att denna reglering skulle betyda att trossamfund således vore "en annan rättsfigur än de personer som i övrigt nämns i bestämmelsen, nämligen bolag, förening, samfällighet, stiftelse och enskild individ" (prop. 1995/96:80: 76f). I den utformning bestämmelsen slutligen fick tas "trossamfund" alltså inte upp som ett subjekt till vilket myndighetsutövning kan delegeras; istället nämns den särskilda föreningstypen "registrerat trossamfund".
34. T.ex. 1:8 och bilagan sekretesslagen (1980:100); 3:15 och 5:19 lagen (1994:1809) om totalförsvarsplikt; 19 §, 2 stycket lagen (1994:1811) om disciplinansvar inom totalförsvaret, m.m.; 4:7 förordningen (1995:238) om totalförsvarsplikt; 2:1 förordningen (1995:241) om disciplinansvar inom totalförsvaret, m.m.; 22, 26, 28 och 29 §§ förordningen (1995:649) om ledighet och fritid för totalförsvarspliktiga under tjänstgöring; 11 § förordningen (1995:808) om medinflytande för totalförsvarspliktiga; och 11:2 och 12 förordningen (1995:239) om förmåner till totalförsvarspliktiga; 10 § lagen (2001:99) om den officiella statistiken.
35. 2:7 lagen (2001:1227) om självdeklaration och kontrolluppgifter; 7:13 inkomstskattelagen (hänvisningen i 7:14 gör att 7:13 gäller även för registrerade trossamfund); 3:4 fastighetstaxeringslagen (1979:1152); 6 § lagen (1997:323) om statlig förmögenhetsskatt; 4:8 mervärdesskattelagen; Bratt-Fogelklou-Nordell-Silfverberg-Waller: 2:8 (gåvoskatt).
36. Jag har tidigare diskuterat här berörda frågor i Hanqvist 2002a.
- Andrieu-Guitrancourt, P. 1963, *Introduction sommaire a l'étude du droit en générale et du droit canonique contemporain en particulier*, Paris
- Arborelius, A., OCD, 2000, brev till Svenska kyrkan den 19 december 2000, i A. Blücker och Kj. Blücker (red.), *Med hjärtats öga. Studier och essayer tillägnade Lars Cavallin på sextioårsdagen 15 augusti 2000*, Vejbystrand 2000
- Arborelius, A., 2002, Glasklar tydlighet OCH fortsatt finslipning och bön, *Katolskt magasin* 1/2002
- Arsell, O. H. 1919, *Utkast till lag angående ideella föreningar*, Stockholm
- Aymans, W. och Mörsdorf, K. 1991, *Kanonisches Recht. Lehrbuch aufgrund des Codex Iuris Canonici*, I, bearb. uppl., Paderborn-München-Wien-Zürich
- Beal, J. P., Coriden, J. A och Green, Th. J. (red.), *New Commentary on the Code of Canon Law*, New York-Mahwah, NJ 2000
- Bensow, O. 1915, *Kyrka och stat i deras förhållande till hvarandra*, Stockholm
- Biederlack, J., SJ 1907, *Institutiones iuris ecclesiastici*, Rom (hänvisningar till detta verk sker till styckennummer)
- Bratt, J., Fogelklou, L., Nordell, C.-A., Silfverberg, Ch. och Waller, E., *Skatt på arv och och skatt på gåva*, Stockholm (lösblad)
- Broberg, G. (red.) 1991, *Gyllene äpplen. Svensk idéhistorisk läsebok*, Stockholm
- von Campenhausen, A. Freiherr 1961, *Staat und Kirche in Frankreich*, Göttingen 1961
- von Campenhausen, A. Freiherr 1983, *Staatskirchenrecht*, 2 uppl., München 1983
- Edqvist, G. 2000, *Från kyrkolag till kyrkoordning*, Stockholm
- Ekman, G., Berglöf, S., Gustafson, A. och Tivéus, U. 1996, *GRS Skattehandbok. 1990 års skattereform*, Stockholm (lösblad)
- Ekstrand, Th. 2002, *Folkkyrkans gränser*, Stockholm
- Ericson, L. 2001, *Stockholms historia under 750 år*, Lund
- Falk, L. 1908, *Om ideella föreningar*, Stockholm
- Fosnés, J 1984, *La ciencia canónica contemporánea*, Pamplona.
- Gaudemet, J. 1998, *Droit de l'Église et société civile*, Strasbourg
- Grichting, M. 2000, La liberté religieuse en Suisse-Arrière-plan juridique des conflits touchant les relations Église-État dans l'évêché de Coire: exemple du canton de Zurich, 59 *Conscience et liberté* 7

Litteratur

Andersson, M., Enéus, A. S. och Tivéus, U. 2001, *Inkomstskattelagen. En kommentar. Del I*, Stockholm

- Grosskopf, G. och Rabe, G. 1992, *Det svenska skattesystemet. Del 2. Företagsbeskattning*, 5 uppl., Malmö
- Göbel, G. 1993, *Das Verhältnis von Kirche und Staat nach dem Codex Iuris Canonici des Jahres 1983*, Berlin
- Göransson, G. 1989, Statens ansvar för den fasta kyrkliga egendomen i *Kammarkollegiet 1539–1989*, Stockholm
- Göransson, G. 1993, *Svensk kyrkorätt*, Stockholm
- Hafström, G. 1976, *De svenska rättskällornas historia*, 9 uppl., Lund
- Hanqvist, D. 2002a, De registrerade trossamfundnen och beskattningssystemet, *Skattenytt* 2002, 689
- Hanqvist, D. 2002b, Religionen som privatangelägenhet—stat—kyrka-reformen, *Förvaltningsrättslig tidskrift* 2002, 381
- Hanqvist, D. 2003a, Religiösa föreningar, *Ny juridik* 2/2003
- Hanqvist, D. 2003b, Den sista enhörningen – på jakt efter den kyrkliga vigseln, *Förvaltningsrättslig tidskrift* 2003, 215.
- Hanqvist, D. 2003c, "Summarisk process avseende tvistiga fordringar" www.pointlex.se/pub/standard.asp?art_id=25868&iM=, 2003-02-20
- Hanqvist, D. 2003d, "Gud, mammon och kronofogden" *Svensk tidskrift* 2/2003
- Hemström, C. 1985, Om vertikala organisationsstrukturer i *Festskrift till Henrik Hessler*, Stockholm
- Hemström, C. 2000, *Organisationernas rättsliga ställning*, 6 uppl., Stockholm
- de la Hera, A. 1967, *Introducción a la ciencia del Derecho Canonico*, Madrid
- Herlitz, N. 1985, *Nordisk offentlig rätt*, III/2, Stockholm
- Holmberg, E. och Stjernquist, N. 1980, *Grundlagarna*, Stockholm
- Holmberg, E. och Stjernquist, N. 1998 *Vår författning* 11 uppl., Stockholm
- Ingvarsson, T. 2003, *Juridiska personers borgensåtaganden*, Stockholm
- Jansson, S. 1997, *Analys 5. Kommentar till Remiss 1 Staten och trossamfundnen (SOU 1997:41, 43, 46 och 47)*, Uppsala
- Jansson, S. och Lindelöw, K.-G. 1992, *Analys. Kommentar och studiebok till Ekonomi och rätt i kyrkan (SOU 1992:9)*, Uppsala
- Johansson, G. och Rabe, G. 2001, *Det svenska skattesystemet*, 14 uppl., Stockholm
- Johansson, S. 2002, *Associationsrätten. En introduktion*, 2 uppl., Stockholm
- Josefsson, R. 1956, *Kyrka och stat*, Stockholm
- Karlgren, Hj. 1929, *Studier över privaträttens juridiska personer och samsälligheter utan rättspersonlighet*, Göteborg
- Katolska Kyrkans Katekes, 2 rev. uppl., Vejbystrand 2000 (*Catechismus Ecclesiae Catholicae, editio typica*, Vatikanen 1997) (hänvisningar ges till styckennummer)
- Kraus, D. 1993, *Schweizerisches Staatskirchenrecht*, Tübingen
- Köck, H. F. 1975, *Die völkerrechtliche Stellung des Heiligen Stuhls*, Berlin
- Lindblad, J. och Lundén, B. 2000, *Ideella föreningar. Skatt, ekonomi & juridik*, 4 uppl., Näsviken
- Lindquist, U. och Losman, S. 2002, *Församlingsjuridik*, Stockholm
- Listl, J. 1978, *Kirche und Staat in der neueren katholischen Kirchenrechtswissenschaft*, Berlin
- Listl, J., Müller, H. och Schmitz, H. (red.) 1983, *Handbuch des katholischen Kirchenrechts*, Regensburg
- Listl, J. och Schmitz, H. (red.) 1999, *Handbuch des katholischen Kirchenrechts*, 2 uppl., Regensburg
- Marcusson, L. 1992, *Mot en ny kommunalrätt. Om den rättsliga regleringen av kommunal verksamhet*, Uppsala
- Marzoa, A., Miras, J. och Rodríguez-Ocaña, R., *Comentario exegético al Código de Derecho Canónico*, Pamplona 1996
- Malmgren, R. 1952, *Sveriges författning*, II, 2 uppl., Lund
- Morton, P. 1998, *An Institutional Theory of Law. Keeping Law in its Place*, Oxford
- Murphy, J. K. 1995 *The Governance of Church Institutions and Protection of Catholic Identity with Particular Reference to Ontario, Canada*, Rom
- Oechslin, H. 1974, *Die Völkerrechtssubjektivität des Apostolischen Stuhls und der Katholischen Kirche*, Freiburg
- Palmqvist, A. 1954, *Die römisch-katholische Kirche in Schweden nach 1781. I. Das apostolische Vikariat 1783–1820*, Uppsala
- Palmqvist, A. 1958, *Die Römisch-katholische Kirche in Schweden nach 1781. II. Das apostolische Vikariat 1820-1873*, Uppsala
- von Pufendorf, S. 1687, *De habitu christianae religionis ad vitam civilem liber singularis*, Bremen
- von Pufendorf, S. 1692, Brev till Christian Thomasius av den 9 april 1692 i E. Gigas (red.), *Briefve Samuel Pufendorfs an Christian Thomasius (1687–1693)*, München 1897, 65–67 och D. Döring, *Samuel Pufendorf: Gesammelte Werke. Band I. Briefwechsel*, Berlin 1996, nr. 218

- Puza, R. 1993, *Katholisches Kirchenrecht*, 2 uppl., Heidelberg
- Rabe, H. 1958, *Naturrecht und Kirche bei Samuel von Pufendorf*, Tübingen
- Rweyemamu, R. 1986, *Communio-Koinonia. De juris ratione et Ecclesiae organica constitutione in doctrina Concilii Vaticani II*, Rom
- Rydin, H. L. 1892, Om föreningsrätt och församlingsfrihet med särskild hänsyn till svenska lagstiftningen, *Tidskrift för Retsvetenskap* 1892, 40 och 257
- Schnizer, H. 1995, *Rechtssubjekt, rechtswirksames Handeln und Organisationsstrukturen. Ausgewählte Aufsätze aus Kirchenrecht, Rechtsgeschichte und Staatskirchenrecht*, Freiburg
- Schött, R., Göransson, G. och Hinn, E. 1995, *Kyrkolagen. En korrfattad kommentar*, 2 uppl., Stockholm
- Sohm, R. 1923, *Kirchenrecht*, II, Berlin
- Strömberg, H. 1999, *Normgivningsmakten enligt 1974 års regeringsform*, 3 uppl., Lund
- Strömberg, H. 2002, *Allmän förvaltningsrätt*, 21 uppl., Stockholm
- Sundberg-Weitman, B. 1981, *Saklighet och godtycke i rättskäpning och förvaltning*, Stockholm
- Sundberg, H. G. F. 1961, *Stat och kyrka enligt gällande svensk rätt*, Stockholm-Göteborg-Uppsala
- Mgr. Tauran, J.-L. 2001, Les relations Église-État en France : de la séparation imposée à l'apaisement négocié, 4 *Revue des sciences morales & politiques* 127
- Theutenberg, B. J. 2002, Noteväxling mellan Sverige och den Heliga stolen, *Katolska magasin* 1/2002
- Trotabas, J.-B. 1960, *La notion de laïcité dans le droit de l'Église catholique et de l'État républicain*, Paris
- Valdrini, P., Durand, J.-P., Échappé, O. och Vernay, J. 1999, *Droit canonique*, 2 uppl., Paris (hänvisningar till detta verk görs med angivande av marginalnummer)
- Walf, K. 1984, *Kirchenrecht*, Düsseldorf
- Wand, K. 1997, *Gustav II. Adolf und der Jesuitendolch*, Paderborn
- Werner, Y. M. 2000, Rätt, religion och katolsk motkultur i Andersson, L. M., Jarlsdotter, A., Persson, B. E. B. och Tombjer, Ch. (red.), *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*, Lund
- Widman A., Hanqvist, D. 2003, Modifiera lagstiftningen omedelbart *Advokaten* 3/2003
- Vital, D. 1999, *A People Apart*, Oxford
- Wächter, L. 1989, *Gesetz im kanonischen Recht. Eine rechtssprachliche und systematisch-normative Untersuchung zu Grundproblemen der Erfassung des Gesetzes im katholischen Kirchenrecht*, St. Ottilien

Förkortningar

- D Hünemann, P. (red.), *H. Denzinger, Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, 39 uppl., Freiburg im Breisgau-Basel-Rom-Wien 2001
- Ds Departementsstencil/serien
- GS Andra Vatikanconciliets pastoralkonstitution om kyrkan i världen av idag, *Gaudium et spes* 7.XII.1965: *Acta Apostolicae Sedis* 58 (1966) 1025-1115 (Katolsk dokumentation 7, Uppsala 1996)
- JO Justitieombudsmannens ämbetsberättelse
- KO Kyrkoordningen för Svenska kyrkan, antagen av Kyrkomötet den 12 juni 1999
- KU Konstitutionsutskottets betänkanden
- LG Andra Vatikanconciliets dogmatiska konstitution om kyrkan, *Lumen gentium* 21.XI.1964: *Acta Apostolicae Sedis* 57 (1965) 37 (Katolsk dokumentation 4, Uppsala 1988)
- LSK Lagen (1998:1591) om Svenska kyrkan
- LTS Lagen (1998:1593) om trossamfund
- NJA Nytt juridiskt arkiv, avd. 1 (Högsta domstolens avgöranden)
- NJW Neue juristische Wochenschrift (tyska rättsfall)
- Prop Kungl. Maj:ts/regeringens proposition
- RH Rättsfall från hovrätterna
- SOU Statens offentliga utredningar

Litteraturgranskningar

OLIVIER DANJOUX: *L'etat, c'est pas moi. Reframing Citizenship(s) in the Baltic Republics*. Lund University, Department of Political Science, 2002.

Inledning

Sedan de baltiska staterna återvann sin självständighet för drygt ett decennium sedan har en hel del forskning om dessa demokratiseringsprocesser producerats. Mycket – framförallt av journalistisk karaktär – har också skrivits om s.k. etnopolitik i Estland och Lettland. Det finns emellertid fortfarande förvånansvärt få vetenskapliga studier av medborgarskapsfrågor i denna del av världen.¹ Temat för Olivier Danjoux avhandling är därför av stort intresse. I denna litteraturgranskning – som bygger på min fakultetsopposition – ska jag först försöka sammanfatta avhandlingens uppläggning och innehåll. Avhandlingens innehållsrika och mångfasetterade karaktär gör att den förtjänar en relativt fylig sammanfattning. Därefter ska jag diskutera några övergripande frågeställningar beträffande avhandlingens problemformulering, teori, metodologi och analys.

Avhandlingens uppläggning och innehåll

Avhandlingen har två övergripande syften. För det första, den teoretiska ambitionen att bedöma hur dominerande teorier om medborgarskap som har sitt ursprung i västvärlden kan användas för att analysera demokratisk utveckling i en post-kommunistisk kontext. För det andra, den empiriska ambitionen att berika kunskapen om och förståelsen av Estlands, Lettlands och Litauens sociala och politiska utveckling. Nyckelbegreppet "medborgarskap" definieras inledningsvis med hjälp av Encyclopedia Britannica som "relationship between an individual and a state in which an

individual owes allegiance to that state and in turn is entitled to its protection" (s 18). Medborgarskap betraktas således som en ömsesidig relation (eller en process) där individen ger staten lojalitet och staten ger individen skydd.

Varför har författaren då valt att studera de tre baltiska staterna? Det beror bl. a. på att han anser att de är unika bland före detta kommunistiska stater. De skiljer sig både från de östeuropeiska satellitstaterna och från de övriga sovjetrepublikerna. En jämförelse mellan Estland, Lettland och Litauen är fruktbar eftersom länderna uppvisar stora skillnader trots en delvis gemensam politisk historisk erfarenhet.

Avhandlingens huvudsakliga argument är att medborgarskapet har såväl en horisontell som en vertikal dimension. Den förstnämnda avser relationer mellan medborgare och den senare relationer mellan varje medborgare och staten. I de baltiska staterna är den horisontella dimensionen inte lika problematisk som den vertikala. Det grundläggande problemet är inte hanterandet av etnisk mångfald utan bristen på acceptans av politisk konflikt som något legitimt och naturligt. Dominerande samhällsvetenskapliga begrepp och teorier om medborgarskap kan inte på egen hand förklara post-kommunistiska samhällens demokratiska utveckling. De måste berikas med teoretiskt grundad kunskap om den kommunistiska erfarenhetens specifika natur. Avhandlingen – som rör sig i gränslandet mellan statsvetenskap, historia och antropologi – handlar inte om den normativa frågan huruvida Estlands och Lettlands medborgarskapslagar är rättvisa. Danjoux vill distansera sig från fördömande och försvar och istället fokusera på de konkreta sociala effekterna av de baltiska medborgarskapslagarna och utvecklingen av medborgarskapet i dessa länder.

Förutom en ganska omfattande introduktion och de avslutande slutsatserna är avhandlingen indelad i sju kapitel. Kapitel 1-diskuterar från

vilken position författaren skriver. Syftet är att introducera läsaren till de akademiska perspektivet på postkommunism som utvecklats sedan kommunismens fall i Europa. Det handlar om en självreflekterande och kritisk diskussion av hur kunskap om postkommunism produceras. Danjoux påpekar vikten av att ha ett kritiskt förhållningssätt till såväl journalisters som forskares ofta etnocentriska utsagor om de baltiska staterna.

Kapitel 2 består av en kritisk genomgång av tre huvudsakliga medborgarskapsteorier: republikanskt, liberalt, och kulturellt medborgarskap. Republikanismen tar sin utgångspunkt i grekiska och romerska republiker och i renässansens stadsstater. Antikens avsaknad av åtskillnad mellan stat och samhälle gjorde att medborgaren var direkt politiskt aktiv. Samtidigt var medborgarskapet starkt exkluderande eftersom kvinnor och slavar inte kunde vara medborgare. Det republikanska medborgarskapet bygger på kontraktsteori såsom den kommer till uttryck hos exempelvis Rousseau. Republikanskt medborgarskap postulerar att det enskilda och det universella förenas i den nationella suveräniteten. Allas likhet inför Lagen är en central tankegång. Minoriteter erkänns inte och republikansk teori favoriserar således majoriteten.

Det liberala medborgarskapet är en identitet bland andra. Medborgarrollen uppfattas på ett individualistiskt och instrumentellt sätt. Liberalt medborgarskap är mindre statscentrerat och mer flexibelt än republikanskt medborgarskap. I liberal teori finns det klara begreppsmässiga och juridiska skillnader mellan medborgarskap och nationalitet. Republikanskt och liberalt medborgarskapsbegrepp ska dock inte ses som varandras motsatser. De är snarare olika. Den liberala medborgaren sköter sig själv medan den republikanske tjänar ett gemensamt intresse.

Kommunitarismen erbjuder en tredje medborgarskapsteori. Författaren menar dock att det ~~kommunitaristiska~~ medborgarskapsbegreppet inte innebär en helt ny inriktning utan snarare är en form av liberalism. Teoretiker inom denna skolbildning anser att liberalismens fokusering på individen har lett till att kollektiva identiteter försumrats. Kommunitaristisk teori sätter kultur i centrum. Tanken om ett kulturellt/multikul-

turellt medborgarskap tar sin utgångspunkt i uppfattningen att fler och fler kulturer ryms inom enskilda stater och att det krävs en politik för att hantera detta. I detta ligger också en ideologi som förespråkar politisk mobilisering av kulturella identiteter. Resultatet blir ett differentierat medborgarskap som inbegriper såväl generella individuella rättigheter som specifika kollektiva rättigheter.

Danjoux anför flera argument mot ett kulturellt medborgarskap. Han menar bl. a. att diskussionen om minoriteters kulturella rättigheter har blivit något av en terapi för att hantera den vita befolkningens kollektiva skuld för utrotandet av ursprungsbefolkningen och slaveriet i Nordamerika. Därför passar teorin sämre i en europeisk kontext. Försvaret av kulturella skillnader leder lätt till att kulturbegreppet urvattnas och i slutändan kan det resultera i uppfattningen att det finns en koppling mellan en persons fysiska utseende och dennes kultur.

Utgångspunkten för kapitel 3 är den individuella medborgarens konkreta möjligheter att utöva sin roll som medborgare. Här presenteras en tvådimensionell modell kallad "Legacy & Scruples" (arv & samvete) (efter Duchesne 1997). I Legacy betonas den nationella historiska kontexten. Grupptillhörigheten är given. Den politiska gemenskapen är organisk snarare än grundad på kontrakt. Scruples-modellen är mer individualistisk och medborgarskapet betraktas som konstruerat. Men Legacy ska inte uppfattas som identitetsbunden och ursprunglig och Scruples som rationell och artificiell. Båda modellerna skapar identitet och båda har en viss sorts rationalitet. Varje individ kombinerar de två modellerna. Fördelen med modellen är, enligt författaren, att den fokuserar på individuell erfarenhet av medborgarskap.

Med denna modell som grund och med hjälp av insikter från antropologi och lingvistik diskuteras hur medborgarskap fungerar på mikro- och makronivåer. Exogami = äktenskap utanför den egna gruppen – är ett första analysinstrument. Språket är ett annat betydelsefullt analysinstrument. Skillnader mellan språk är mer fundamentala än mellan kulturer. Tid är en tredje faktor i analysen. Medborgarskap förutsätter tillgång till historien och en framtid som inte är förutbe-

stämd. Brist på tid utgör en begränsning för utövande av medborgarskap. En fjärde dimension i analysen är urbanitet. Utformningen av såväl offentliga som privata platser är väsentlig för möjligheterna att utöva medborgarskap. Inte minst förekomsten av s.k. "third places" – d.v.s. platser för informella möten mellan familj och arbetsplats såsom affärer, caféer och restauranger – är betydelsefullt. En femte aspekt kretsar kring nationsbegreppet eller "nationhood". Danjoux konstaterar att de klassiska kategorierna etnisk nation (som betonar nationens kulturella rötter, seder, språk och symboler) och medborgerlig (civic) nation (som betraktar nationen som en frivillig politisk skapelse) inte är ömsesidigt uteslutande. Alla nationer bygger både på en medborgerlig och en etnisk princip och de östeuropeiska nationerna är inte mer "etniska" än de västeuropeiska. Det är dock viktigt att inte förringa betydelsen av en nationell identitet. Nationen är visserligen en föreställd gemenskap, men det gör den inte mindre genuin som identitet än t ex region, klass, kön, ras, eller kultur. Politisk konsensus och konflikt är det sista analysinstrumentet som behandlas. Teorier om demokrati i allmänhet och civilsamhället i synnerhet är ofta för konsensusinriktade, hävdar författaren. Betydelsen av politisk makt och konflikter mellan samhällsgrupper försummas.

Kapitel 4 behandlar det sovjetiska styret av de baltiska länderna 1940-1990. Sovjetmakten försökte medvetet att skapa en "Homo Sovieticus". Denne sovjetmedborgare präglades av en känsla av historisk utvaldhet. Han/hon var tacksam mot den paternalistiska staten som sörjde för alla delar av livet. Hierarki och jämlikhet blandades ihop. Kulmen för "Homo Sovieticus" nåddes på 1930- och 40-talen. Långt ifrån alla individer passade dock in i modellen. P.g.a. fruktan för repression gav många systemet sitt samtycke utåt, men en inåtvänd, dold opposition var förmodligen mycket utbredd. En viktig aspekt av livet som sovjetmedborgare var att skillnaden mellan offer och förövare delvis suddades ut. Detta tog sig sina mest extrema uttryck inom sovjetarmén där nyinryckta utsattes för systematisk pennalism och grova övergrepp av sina äldre kamrater. Kvinnorna slapp denna form av övergrepp, men drabbades istället mer av det

maktmissbruk som kösystemen i affärerna innebar. Detta var affärsbiträdenas möjlighet till godtycklig maktutövning. Återigen blev de förtryckta förtryckare och bidrog därmed till att systemet reproducerades. Gränsen mellan förtryckare och förtryckt gick, som Vaclav Havel påpekat, inte mellan två grupper utan inom varje individ.

Städer i kommunistiska stater behöll flera rurala drag. En omfattande inflyttning från landsbygden och matbristen i städerna gjorde att banden till landsbygden måste behållas. Offentliga platser i städerna utgjordes av jättelika torg och byggnader, vars överdimensionering understök individens obetydlighet. Medan det fanns för mycket utrymme på offentliga platser, fanns det för lite utrymme på privata platser. Trångboddhet var ett stort problem. I jämförelse med kapitalistiska städer var s.k. "tredje platser" sällsynta. Det rådde brist på affärer, restauranger och caféer. Sovjetmakten upprätthöll en sträng ideologisk kontroll av såväl det förflutna som framtiden. Den marxist-leninistiska föreställningsramen användes för att tolka historien och gjorde framtiden förutbestämd. Därmed var även nutiden oundviklig. Vardagssysslor tog en enorm tid p.g.a. olika kösystem. Medborgarna hade helt enkelt inte tid till autonom politisk aktivitet. De baltiska språken hade legal status, men deras sociala status underminerades. Nationella "kulturer" reducerades till folkloristiska former och gjordes därmed politiskt ofarliga.

Från 1979 kan man notera en öppen självständighetssträvan inom dissidentrörelserna i de baltiska sovjetrepublikerna. Två olika tendenser var påtagliga inom dessa rörelser. För det första, en anti-totalitär, demokratisk inriktning. För det andra, en tendens som betonade återupprättandet av självständiga stater efter den olagliga inkorporeringen i Sovjetunionen. Självständighetsprocessen i de baltiska staterna har således drag av både medborgerlig och etnisk nationalism.

I kapitel 5 behandlas förändringen av medborgarskapet i de på nytt självständiga baltiska staterna. I Estland och Lettland fick endast de som var medborgare före Sovjetunionens annektering och deras efterkommande automatiskt medborgarskap. Övriga bosatta i landet fick an-

söka om medborgarskap och var tvungna att uppfylla vissa krav (t ex språkkunskaper). Lettland tillämpade också ett kontroversiellt kvot-system som innebar att antalet naturaliserade medborgare inte fick överstiga 0,1 % av medborgarna varje år. 1998 skedde dock en liberalisering. Icke-medborgare permanent bosatta i Lettland har inte samma politiska, sociala och ekonomiska rättigheter som medborgare. I Estland är det framförallt politiska rättigheter som skiljer medborgare från icke-medborgare. I Litauen var medborgarskapsfrågan inte alls lika kontroversiell. De som var bosatta i Litauen fick två år på sig att välja om de ville bli medborgare (oberoende av etnicitet, språk eller religion).

Kapitel 6 erbjuder en analys av medborgarskapets horisontella dimension, d.v.s. vilka medborgarna och icke-medborgarna är och hur de relaterar till varandra. Denna analys präglas mer av Legacy än Scruples i den teoretiska modellen. Exogami och språk är de viktigaste analysinstrumenten.

I Estland är klyftan mellan medborgare och icke-medborgare påtaglig. Naturaliseringskraven har visserligen mjukats upp, men processen har varit långsam och intresset för att bli medborgare har varit relativt svalt. Språkklyftan är avgörande. Det parallella skolsystemet från sovjettiden består och ryskspråkiga skolor tenderar att befästa de rysktalandes isolering. Exogami är relativt ovanligt bland ester. De estnisktalande och de rysktalande utgör två parallella samhällen. Interaktionen mellan de två grupperna är mindre än i Lettland och Litauen, vilket i sig inte behöver innebära en ömsesidig aggressivitet. Extremhögern är mycket svag jämfört med i Litauen och speciellt i Lettland.

Naturaliseringsprocessen i Lettland har varit mycket långsam. Många rysktalande har varit ovilliga att söka lettiskt medborgarskap och en del har tagit ryskt medborgarskap. Lettiskans ställning som lingua franca är fortfarande svag, utom på landsbygden. Exogami är mycket vanligare i Lettland än i de andra baltiska staterna. Det lettiska samhället består inte av två separata och fientliga grupper. Den psykologiska klyftan mellan lettisktalande och rysktalande är mindre än motsvarande klyfta i Estland, men motsättningarna på retorisk nivå är större i Lettland.

Författaren drar slutsatsen att civic nation-idealet inte är främmande för Lettland även om det inte är framträdande i dagens politiska diskurser. Skillnaderna mellan olika kategorier av letter (infödda, västliga exilletter och återvändare från andra sovjetrepubliker) är större än mellan medborgare och icke-medborgare.

Litauen uppvisar förhållandevis lite spänning mellan olika grupper. Ryssarna är betydligt färre och bättre integrerade än i Estland och Lettland. Polackernas situation är mer komplicerad. De är fattigare än genomsnittet och välutbildade polacker tenderar att flytta till Polen.

I kapitel 7 analyseras medborgarskapets vertikala dimension, d.v.s. vad det innebär att vara medborgare givet de kanaler genom vilka medborgarskapet konkret utövas. Här ligger fokus i den teoretiska modellen på Scruples. Tid, urbanitet, konsensus och konflikt är centrala begrepp i analysen av denna dimension som framstår som mer problematisk än den horisontella dimensionen.

Den snabba omfördelningen av ekonomiska resurser, i kombination med arvet från kommunismen, har skapat hinder för utövandet av medborgarskap. Makten betraktas på många fortfarande som illegitim. Privatiseringarna har skapat en "kleptoklatura", delvis bestående av samma personer som den gamla nomenklaturan. Många vanliga människor lider av en psykosocial stress och självmordsfrekvensen är relativt hög. Det finns en växande underklass som är helt marginaliserad och i praktiken exkluderad från utövande av medborgarskap. Den materiella osäkerheten gör att många människor har lite tidsutrymme för medborgerliga aktiviteter. Visserligen är nu såväl det förflutna som framtiden öppna, men den historiska erfarenhet som kan ge positiva förebilder för medborgarskap ligger långt tillbaka i tiden och framtiden har nästan blivit synonymt med inträde i EU.

Vidare analyseras urbana miljöer som medborgerlig resurs eller hinder. 70 % av befolkningen bor i städer, men balterna har traditionellt levat på landsbygden. Sammantaget har den post-kommunistiska transformation snarare ökat än minskat klyftan mellan stad och landsbygd. Trångboddheten består och s.k. "third places" är fortfarande få i förorterna. Formella demokratis-

ka institutioner har etablerats och dessa fungerar i stort. Stödet för icke-demokratiska alternativ är lågt. Ett grundläggande problem är istället de politiska partierna som har en svag organisationsstruktur och har misslyckats med socialisering och mobilisering. Partierna är ofta löst sammanhållna grupper som samlats kring en viss ledare. Klara ideologiska skillnader saknas. Det gör det svårt för medborgare att identifiera sig med ett parti. Politiska konflikter kretsar kring personmotsättningar snarare än substantiella frågor. Detta ser författaren som grunden till det svaga medborgarskapet.

Avhandlingens slutsatser sammanfattas i kapitel 8. Det konstateras att det medborgarskap som nu utvecklas i de baltiska staterna påverkas både av arvet från Sovjetunionen och av de sätt som dessa samhällen försöker distansera sig från sovjetupplevelsorna. När det gäller de övergripande teoriernas användbarhet på de baltiska fallen hävdar författaren att republikansk teori om medborgarskap är användbar för att förstå medborgarskapet i den sovjetiska kontexten. Men det sovjetiska medborgarskapbegreppet byggde inte bara på radikal republikanism utan även på gruppbaseade rättigheter. Det gjordes en radikal åtskillnad mellan medborgarskap och nationalitet. De baltiska självständighetsrörelserna syftade till att återigen förena medborgarskap och nationalitet. Eftersom kommunitaristisk teori vill skilja på medborgarskap och nationalitet och utveckla gruppbaseade rättigheter passar denna teori inte den baltiska kontexten. Sovjetmedborgarna hade ju redan gruppbaseade principer för social klassificering. Vad de saknade var individuella rättigheter. Nu har såväl individuella som grupprättigheter införts, men den liberala-kommunitaristiska debatten hjälper oss inte att förstå de baltiska medborgarskapets svaghet idag. Legacy-Scruples-modellen har däremot varit användbar, menar författaren. Den horisontella dimensionen av medborgarskapet som präglas av Legacy beskrivs, tvärt emot mycket av det som tidigare skrivits om de baltiska staterna, som den minst problematiska. Politisk mobilisering på etnisk grund är svag i Estland, Lettland och Litauen. Scruples-modellen däremot indikerar att medborgarskapets vertikala dimension är problematisk. Detta

beror bl.a. på medborgarnas bristande identifikation med politiska institutioner. Socioekonomiska problem är betydande men politiska faktorer – främst hur makt utövas – är avgörande. Politisk konsensus är ett problem då eliten har svårt att formulera konflikter i politiska termer.

De baltiska samhällena lider av ett trauma som ett arv från sovjettiden. Detta trauma består av en kombination av fruktan och skuld – såväl den officiella, kollektiva skuld som Sovjetledningen skapade som den individuella skuld känsla som uppstod då individen tvingades kompromissa med systemet. Västerländska teorier om medborgarskap har inget att säga om det fundamentala problemet att människor i Baltikum levde flera decennier i ett totalitärt system till ingen nytta.

Forskningsproblem och teori

När man ger sig i kast med denna mycket innehållsrika och i många avseenden imponerande avhandling är det inte helt enkelt att inledningsvis få grepp om forskningsområdet. Det saknas en klart avgränsad problemformulering. Vad vi under rubriken "Research Problems of the Study" får veta är att avhandlingen har två syften: dels att bedöma hur dominerande teorier om medborgarskap som har sitt ursprung i västvärlden kan användas för att analysera demokratisk utveckling i en post-kommunistisk kontext, dels att berika kunskapen om och förståelsen av Estlands, Lettlands och Litauens sociala och politiska utveckling. Som en allmän syftesformulering är detta kanske tillräckligt men det är knappast en problemformulering som ringar in, problematiserar och avgränsar ett fruktbart forskningsprojekt. Nu problematiseras förvisso forskningsområdet längre fram i texten, men det hade inte skadat med en tydlig och explicit precisering av ämnet i inledningen.

Avhandlingens centrala teoretiska begrepp är naturligtvis medborgarskap. Det definieras i termer av relationer mellan en individ och staten, men även relationer mellan olika individer (den horisontella dimensionen) är av intresse. Medborgarskapet – så som det används i avhandlingen – är mycket brett. Man kan fråga sig vad som inte handlar om relationer mellan medbor-

gare eller mellan medborgare och staten. Kombinationen av ett så vitt begrepp som det centrala för avhandlingen och avsaknaden av en preciserad problemformulering gör att avhandlingens tema är mycket omfattande och vagt definierat. Danjoux har visserligen åstadkommit en mycket innehållsrik och mångfasetterad analys av de tre baltiska staternas politiska och sociala utveckling, men det är inte uppenbart att alla de aspekter som tas upp är de enda (eller ens de mest) relevanta. Givet utgångspunkten i medborgarskapsbegreppet och avhandlingens syfte hade man t ex kunnat tänka sig en djupare analys av civilsamhället och självständighetsrörelsernas roll, något som får förvånande lite utrymme i avhandlingen. En annan aspekt som kunde ha tagits upp är frågan om "socialt medborgarskap", d.v.s. sociala rättigheter, och välfärdspolitik. Ytterligare en fråga som bara berörs helt kort i avhandlingen är den lokala politiska nivån och utvecklingen av kommunal självstyrelse. Alla dessa områden, menar jag, kunde också mycket väl ha passat in i den analys av medborgarskapet som Danjoux säger sig vilja genomföra. I detta avseende saknar man en diskussion om de avvägningar som gjorts för att motivera den inriktning som avhandlingen tagit och inte t ex civilsamhälle och sociala rättigheter. Min poäng är inte att författaren nödvändigtvis borde ha fördjupat sig inom dessa områden, utan att han inte har tillräckligt precisa styrinstrument för att avgöra vilka aspekter som faller innanför respektive utanför avhandlingens tema.

Fokuseringen på medborgarskap motiverar Danjoux med att begreppet är relativt förbisett såväl i transitionsteorier som inom politisk teori. När det gäller avsaknaden av ett medborgarskapsperspektiv i transitionsstudier – och demokratiseringsforskningen i allmänhet – är det lätt att hålla med författaren.² I detta avseende är avhandlingens tema ett välkommet och nyskapande bidrag. Man kan emellertid fråga sig om medborgarskap verkligen är så negligerat inom politisk teori som författaren vill göra gällande. De senaste decennierna har vi ju tvärtom fått en rikhaltig flora av politiskeoretiska arbeten som behandlar medborgarskapsfrågor (av vilka författaren själv refererar till många). En översiktsartikel om medborgarskapsteorier

från 1995 inleddes med: "There has been an explosion of interest in the concept of citizenship among political theorists. [...] [C]itizenship has become the "buzz word" among thinkers on all points of the political spectrum" (Kymlicka & Norman 1995: 283). Medborgarskapsfrågor kan således knappast sägas vara förbisedda inom politisk teori, men väl inom empiriska transitionsstudier.

Författarens relativt ingående diskussion av de dominerande medborgarskapsteorierna präglas av analytisk klarhet och ett självständigt och kritiskt förhållningssätt. Detta kapitel utgör en av avhandlingens många starka sidor. Samtidigt ställer jag mig lite frågande till teoriernas funktion i avhandlingen. Författarens uttalade teoretiska ambition är att bedöma hur dominerande teorier om medborgarskap som har sitt ursprung i västvärlden kan användas för att analysera demokratisk utveckling i en post-kommunistisk kontext, d.v.s. ett teoritest som går ut på att pröva teoriernas hållbarhet när de utsträcks till en ny empirisk domän. Denna teoritestande ambition ger upphov till flera frågor. För det första kan man fråga sig om dessa teorier alls gör anspråk på att ha något att säga om post-kommunistisk demokratisering. Kanske är de snarare användbara för att diagnostisera demokratin i konsoliderade demokratier och det är därför de inte brukar användas i demokratiseringsstudier. I synnerhet kommunitaristiska eller kulturella medborgarskapsteorier – som kritiserats hårdast i avhandlingen – har knappast tillämpats på den baltiska kontexten i någon större utsträckning. Danjoux skulle därför kunna anklagas för att slå in en öppen dörr när han konstaterar att dessa medborgarskapsteorier inte är speciellt användbara för att analysera de post-kommunistiska baltiska staterna. Resultatet ter sig givet på förhand.

För det andra utförs inte någon egentlig teoritest – och studiens uppläggning är inte heller lämpad för det. Slutsatsen av författarens utvärdering av teorierna blir aldrig riktigt klar – bortsett från att kulturell/kommunitaristisk teori inte är användbar, men detta slås fast redan i teorikapitlet och kan inte ses som i första hand ett resultat av den empiriska analysen. Beträffande republikansk teori säger Danjoux att den hjälper

oss att förstå medborgarskapet i Sovjetunionen, men därutöver får vi inte veta hur väl denna teori klarat teoritestet. Liberal medborgarskapsteori utvärderas inte alls på något klart sätt. Givet den teoritestande ambitionen kunde man också förväntat sig en tydligare avslutande diskussion om vad exakt det är i den post-kommunistiska kontexten som gör att teorierna inte fungerar lika bra där. Vidare hade det varit önskvärt om författaren hade kunnat komma med förslag på hur teorierna skulle kunna modifieras för att passa den post-kommunistiska kontexten.

Då de tre dominerande teoretiska perspektiven på medborgarskap kritiseras och avfärdas redan i kapitel 3, presenterar författaren den teoretiska modellen "Legacy & Scruples" som någon form av övergripande analytiskt ramverk för avhandlingen. I Legacy betraktas medborgarskapet som historiskt givet, medan Scruples är mera individualistiskt och konstruktivistiskt. Dessa uppfattningar om medborgarskapet grundar sig i empiriska studier av individuella förhållningssätt till medborgarskap. Med tanke på modellens påstådda centrala roll i avhandlingen är det en anmärkningsvärt kortfattad och oklar redogörelse som ges (s 114). Det framgår inte om (och i så fall hur) "Legacy & Scruples" på individnivå kan kopplas till någon av de övergripande teorierna. Jag har svårt att se att modellen skulle tillföra något till analysen. Den ter sig alltför schematisk och har i sig inget förklaringsvärde. Det är snarare distinktionen mellan den horisontella och vertikala dimensionen av medborgarskap och de konkreta faktorerna (exogami, språk, tid, rum etc.) som utgör analysinstrument och de hade fungerat lika bra utan modellen.

I stället för de enligt min mening ofruktbara försöken att relatera analysen till Legacy & Scruples-modellen hade jag hellre sett att författaren hade försökt att relatera sin studie till transitionsteorier, d.v.s. teorier som utgår från att transitionen från en auktoritär till en demokratisk regim främst ska ses som ett resultat av förhandlingar mellan olika elitaktörer (O'Donnell & Schmitter 1986). Jag menar nämligen att avhandlingen har mycket att säga till transitionsteoretiker och demokratiseringsforskare i allmänhet. Transitionsteori har med rätta kritiserats för

att bortse från den strukturella kontexten och för att vara alltför elitfokuserad. Demokrati betraktas som en uppsättning procedurer och institutioner för statens styrelse som förhandlas fram mellan politiska ledare på elitnivån. Avhandlingen visar på ett överbevisande sätt att skapandet av formella politiska institutioner i och för sig är viktigt för demokratiseringsprocessen, men att det inte räcker. Ett underifrånperspektiv där vi undersöker vad demokratiseringsprocessen innebär för vanliga människor måste till för att få en mer fullständig bild av vad demokratisering egentligen handlar om. Stat-samhällerelegationerna – och inte bara staten – måste analyseras och ett maktperspektiv introduceras. Avhandlingens fokuseringen på medborgarskapet bidrar med just detta. Demokratisering skulle t ex kunna betraktas som "the creation, extension and practice of social citizenship throughout a particular national territory" (Grugel 1999: 11). Detta kunde ha lyfts fram mycket tydligare i avhandlingen. Tyvärr anstränger författaren sig inte så mycket för att verkliga tala till transitionsforskare. Avhandlingen erbjuder ingen ordentlig förankring i transitionsteorier. Danjoux kunde med fördel ha tagit avstamp i en ordentlig kritisk diskussion av transitionsteorier och deras brister och avslutningsvis argumenterat för hur hans angreppssätt på avgörande punkter ger en djupare förståelse av demokratiseringsproblematiken än vad konventionella transitionsstudier gör.

Metodologiska aspekter

Avhandlingen präglas av ett engagemang som jag uppfattar som sympatiskt. Författaren har en mycket god inlevelseförmåga utan att ge avkall på den analytiska skärpan. Han har reflekterat mycket över sin position som västerländsk forskare och undviker på ett utmärkt sätt den etnocentrism som alltför ofta präglar västerländska studier av andra delar av världen. Perspektivet uppfattar jag som uttalat baltiskt, något som understryks av att Danjoux har lärt sig estniska, lettiska och litauiska – i sig en imponerande bedrift. Han behärskar dock inte ryska eller polska. Å ena sidan gör det baltiska perspektivet möjligt att problemen kring de rysktalandes svåra situa-

tion i de baltiska staterna tonas ned för mycket. Å andra sidan kan avhandlingen ses som en motvikt till mycket annat som skrivits om de baltiska staterna med en ensidig fokusering på de ryskatalandes (brist på) rättigheter. Författaren skriver att han vill distansera sig från fördömande/försvaret och istället fokusera på de konkreta sociala effekterna av baltiska medborgarskapslagar och utvecklingen av medborgarskapet i dessa länder (s 35-36). Det gör han också i stort, men jag spårar ändå ett normativt ställningstagande för medborgarskapslagarna i kritiken av ryska och västerländska kritiker av desamma (kap 1). Denna normativa tendens ser jag dock inte som något stort problem i avhandlingen.

Jag menar att Danjoux är utomordentligt självreflekterande när det gäller en övergripande metodologisk nivå. Däremot saknar jag en utvecklad mer specifik metoddiskussion när det gäller mer instrumentella metodaspekter. Analysen består huvudsakligen av en syntes av sekundärkällor, inklusive västerländsk och baltisk forskning, statistik etc. Denna syntes har åstadkommit på ett skickligt sätt och resulterat i ett viktigt bidrag till forskningen inom området. Det hade dock varit bra med en diskussion om vilka specifika metoder som använts för att få fram denna syntes och varför inte andra metoder använts. T.ex. hade en diskussion om intervjuernas roll i analysen och hur intervjupersonerna valdes ut varit på sin plats. Med andra ord hade det inte skadat om mer av de vetenskapliga byggnadsställningarna hade varit synliga i avhandlingen.

Den baltiska empirin/analysen

Den empiriska analysen är gedigen och djuplodande. Den präglas av författarens uppenbart stora kunskaper på området. Mot saktligheten i framställningen finns inget att erinra. De konkreta analysinstrumenten fungera bra även om Legacy/Scruples-modellen, som tidigare påpekats, ter sig överflödig. Man kan naturligtvis alltid tänka sig alternativa tolkningar och analysmodeller. Ett sätt att belysa avhandlingens problemområde från ett något annorlunda perspektiv kunde vara att bygga vidare på Linz & Stepan (1996) resonemang om "stateness"-prob-

lem. Det påstås vara centralt i avhandlingen (s 34), men Linz & Stepan's resonemang utvecklas inte. Låt oss utgå från en något modifierad version av deras typologi för stats- och nationsbyggande (figur 1). Typologin baseras på två dimensioner. Den första handlar om strategier för nationsbyggande. Dessa kan antingen bygga på ideologin att demos och nationen ska vara identiska eller på en acceptans för att demos kan innefatta flera olika minoriteter eller t o m nationer. Den andra dimensionen berör statsbyggnadsstrategier. Antingen kan minoriteter ges medborgarskap enligt en inkluderande strategi eller kan de exkluderas från medborgarskaps rättigheter. Kombinationen av dessa två dimensioner ger fyra typer av politik. I den första leder kombinationen av en ideologi om att demos och nationen ska sammanfalla och en exkluderande strategi gentemot de som definieras som inte tillhörande nationen till att "utlänningar" uppmuntras att flytta till sina uppfattade "ursprungsländer". I sin extrema form innebär det etnisk rensning. Den andra typen kombinerar en acceptans för skillnader mellan demos och nation med en exkluderande strategi beträffande medborgarskap. Detta ger upphov till en situation där invånare som inte betraktas som tillhörande nationen ges någon form av permanent uppehållstillstånd som tillerkänner dem vissa medborgerliga rättigheter, men inte politiska rättigheter. Detta är således en politik som syftar till att de som inte tillhör den dominerande nationen ska isoleras från den politiska processen. Den tredje typen är en kombination av en principiell identifikation mellan demos och nationen samt en inkluderande strategi beträffande medborgarskap. Det leder till en assimileringpolitik där minoriteter får möjlighet till politiskt deltagande endast om de assimileras till den dominerande kulturen. Politiska rättigheter för minoritetsgrupper erkänns inte. Den fjärde typen, slutligen, accepterar att flera nationer kan rymmas inom demos och tillämpar en inkluderande medborgarskapstrategi. Det innebär att permanenta medlemmar av demos får fullt medborgarskap oberoende av nationell tillhörighet och att speciella arrangemang för minoriteters grupprättigheter tillämpas.

Om vi börjar med att relatera de dominerande medborgarskapsteorierna till denna typologi så

	Exkluderande strategi	Inkluderande strategi
Demos och nation ska sammanfalla	Typ 1: "Etnisk rensning"	Typ 3: Assimilering
Demos och nation kan vara olika	Typ 2: Politisk isolering	Typ 4: Inkluderande medborgarskap och grupprättigheter

Figur 1. Olika typer av politik för stats- och nationsbyggande. Anpassad efter Linz & Stepan 1996:429.

framstår det klart att typ 3 hänger samman med en republikansk medborgarskapssyn medan typ 4 bygger på kommunitaristisk medborgarskapsteori. Var kan vi då placera in de baltiska staterna i denna typologi? Litauen ligger närmast en politik av typ 4. Man har ända sedan självständigheten, med få undantag, tillämpat en inkluderande medborgarskapsstrategi och varken den politiska eliten eller allmänheten tycks ha några avgörande problem med förståelsen att demos kan innefatta mer än en nation. Denna politik har naturligtvis underlättats av att minoritetsgrupperna är relativt små. Estland och Lettland är lite svårare att placera i modellen. Det står klart att en politik av typ 4 avvisas av stora delar av den politiska eliten i dessa länder. (Denna kommunitaristiskt inspirerade politik avfärdas ju dessutom som ofruktbar i den baltiska kontexten av Danjoux!) Typ 1 är knappast ett realistiskt alternativ givet relationen till Ryssland och skulle i vilket fall som helst förmodligen uppfattas som alltför extremt av en majoritet ester och letter. Istället tillämpades i båda länderna en politik av typ 2 efter självständigheten. Speciellt Lettland tillämpade inledningsvis en starkt exkluderande strategi när det gäller medborgarskap och de rysktalande förvägrades därmed en rad politis-

ka rättigheter. Mycket tyder dock på att Lettland och kanske i synnerhet Estland är på väg bort från denna politik och mot en assimileringspolitik enligt typ 3.

Denna typologi kan tjäna som ett komplement till analysen av medborgarskapets horisontella dimension. Jag tar upp den för att den ger nya perspektiv till delar av avhandlingens analys samtidigt som den erbjuder en direkt koppling till Linz & Stepans "stateness-problematik" som både Danjoux och jag anser vara av stor betydelse för avhandlingens problemområde. Samtidigt vill jag understryka att avhandlingens analys av medborgarskapet i de baltiska staterna är oerhört mycket mer sofistikerad och djuplodande än vad denna form av typologiserande analys kan bli.

Sammanfattande omdöme

Låt oss avslutningsvis diskutera i vilken utsträckning avhandlingens syften uppnås. Ett första syfte har varit att ge medborgarskapsbegreppet en mer central plats i demokratiteorin (s 323). Syftet uppnås i den mening att Danjoux presenterat en mycket intressant och fruktbar analys av medborgarskapsfrågor i de baltiska staterna. Tyvärr kanske inte denna

analys får den uppmärksamhet den förtjänar bland demokrati- och demokratiseringsforskare eftersom författaren inte på ett tydligt sätt förankrat sin studie i demokrati- och demokratiseringsteorier. Om författaren har tid och energi att fortsätta med avhandlingens forskningsområde så hade en artikel om hur medborgarskapsbegreppet skulle kunna lyftas fram och integreras med dominerande demokratiseringsteorier varit mycket önskvärd. Avhandlingens innehåller mycket av intresse i detta avseende och de baltiska staterna utgör mycket intressanta empiriska exempel.

Med det andra syftet (s 323)—att operationalisera medborgarskapsbegreppet som ett analysverktyg—har Danjoux lyckats mycket bra. Distinktionen mellan medborgarskapets horisontella och vertikala dimension och de konkreta analysverktygen som exogami, språk, tid, urbanitet, nationalitet, konsensus och konflikt används på ett övertygande och fruktbart sätt i analysen. I detta avseende ger avhandlingen ett viktigt bidrag och forskare intresserade av empiriska medborgarskapsstudier har all anledning att beakta denna analys.

Det tredje syftet uppfylls inte lika väl. Författaren hävdar att han vill utvärdera hur dominerande teorier om medborgarskap som har sitt ursprung i västvärlden kan användas för att analysera demokratisk utveckling i en post-kommunistisk kontext. Till viss del görs naturligtvis detta i avhandlingen, men det blir inte så mycket utvärdering och det är inget teoritest i egentlig mening. Resonemangen kunde ha nyanserats och förtydligats betydligt. Fast det bästa hade kanske varit att tona ned (eller helt avstå från) de teoritestande ambitionerna. Avhandlingens många kvaliteter ligger på andra plan.

Det fjärde och sista syftet var att berika kunskapen om och förståelsen av Estlands, Lettlands och Litauens sociala och politiska utveckling. Med detta har Danjoux lyckats utomordentligt väl. Avhandlingen är mycket innehållsrik. Författaren argumenterar övertygande för att den horisontella dimensionen av medborgarskapet inte alls är lika problematisk som den vertikala i de baltiska staterna. Det framstår

som ett innovativt och viktigt bidrag till forskningen inom detta område.

Jag har anfört en del kritiska synpunkter, bl.a. beträffande behovet av en tydligare och mer avgränsad problemformulering, den bristande kopplingen till demokratiseringsteorier och den i mitt tycke helt onödiga Legacy/Scruplesmodellen. Men dessa kritiska anmärkningar ska inte förta det mycket positiva helhetsintrycket. Det här en avhandling som präglas av analytiskt skarpsinne (inte minst i den kritiska teorigenomgången), stor originalitet (med sitt innovativa angreppssätt), stilistisk elegans (jag har inte läst många statsvetenskapliga avhandlingar som har ett så rikt och bra språk), sympatiskt engagemang och inlevelseförmåga samt en djup insikt i samhällsförhållanden i de baltiska staterna. Sammantaget är avhandlingen ett imponerande arbete som borde väcka stort intresse bland forskare som studerar politik och samhällsutveckling i Baltikum liksom av de som är intresserade av medborgarskapsbegreppet i allmänhet.

Anders Uhlin

Noter

1. Aarebrot & Knudsen 2000 är dock ett viktigt undantag.
2. Se dock Grugel 2002 och 1999 för en intressant konceptualisering av demokratisering där medborgarskapet lyfts fram.

Referenser

- Aarebrot, Frank & Terje Knutsen (red.) (2000) *Politics and Citizenship on the Eastern Baltic Seaboard. The Structuring of Democratic Politics from North-West Russia to Poland*, Kristiansand: Höyskoleforlaget.
- Grugel, Jean (1999) "Contextualizing democratisation: the changing significance of transnational factors and non-state actors", i Jean Grugel (red.) *Democracy Without Borders. Transnationalization and Conditionality in New Democracies*, London: Routledge.
- Grugel, Jean (2002) *Democratization. A Critical Introduction*, Basingstoke: Palgrave.
- Kymlicka, Will & Wayne Norman (1995) "Return of the Citizen: A Survey of Recent Work on Citizenship Theory", i Ronald Beiner (red.) *Theorizing Citi-*

- zenship, Albany: State University of New York Press.
- Linz, Juan J. & Alfred Stepan (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- O'Donnell, Guillermo & Philippe C. Schmitter (1986) *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

HANS JOHANSSON: *Beslutsfattande i offentlig förvaltning: Högre utbildning och forskning i Sverige ur en policynätverksansats*. Åbo 2002: Åbo Akademi.

Titeln på PL Hans Johanssons avhandling väcker nyfiken undran och ett stänk förvåning. *Beslutsfattande i offentlig förvaltning: Högre utbildning och forskning i Sverige ur en policynätverksansats*, så heter den. Hoppsan, tänker läsaren, är högre utbildning och forskning en sorts offentlig förvaltning? Detta är originellt. Vi forskare vid svenska statsuniversitet medger naturligtvis att vi ingår i offentliga sektorn. Men inte ser vi oss främst som ämbetsmän. Sysslar vi huvudsakligen med beslutsfattande i offentlig förvaltning?

Undersökningens syfte

Men raskt skingras eventuella tvivel om avsikten. Författaren deklarerar (s. 2): "Avhandlingens frågeställning är därför vald till: Hur formas beslutsfattande i offentlig förvaltning?"

Undersökningen inleds emellertid med nätverksperspektivet, den andra infallsvinkeln som indikeras i titeln. Johansson säger: "Syftet med avhandlingen är att teoretisera kring 'governance' och policynätverk som moderna statsvetenskapliga begrepp. Båda dessa begrepp har under det senaste decenniet fått allt större uppmärksamhet inom statsvetenskaplig forskning, men är fortfarande alltför outvecklade. Därför finns det ett behov av teoriutvecklande forskning inom området." Detta behov av teoriutvecklande

Statsvetenskaplig Tidskrift 2002 Åre 105 nr 1

de forskning skall tydligen delvis tillfredsställas genom avhandlingen.

Likaledes får vi veta (s. 1) att författaren också är intresserad av demokrati och värden för offentlig förvaltning. Värden för offentlig förvaltning kan härledas ur de två perspektiven demokrati som substans och demokrati som process. Ur substansperspektivet skall utfallet från det politiska systemet motsvara medborgarnas behov, krav eller önskemål. Ur processperspektivet skall ett antal kriterier för den demokratiska processen uppfyllas: lojalitet, laglydighet, hänsynstagande, effektivitet, jämlikhet, produktivitet, rationalitet och etik.

Mitthögskolan nämns inte i bokens titel. Men det är Mitthögskolan som är undersökningens empiriska fall. Mitthögskolan är unik i Sverige eftersom den som enda högskola utger sig för att vara en nätverksorganisation.

Värden för beslutsfattande i offentlig förvaltning

Låt mig börja med värden för beslutsfattande i offentlig förvaltning. I framställningen återkommer på flera ställen följande uppställning av dessa värden (s. 12, 15, 26):

- Lojalitet
- Laglydighet
- Hänsynstagande
- Effektivitet
- Jämlikhet
- Produktivitet
- Rationalitet
- Etik

Katalogen väcker frågor. En del värden ter sig rimliga. Lika litet som vanligt folk skall forskare och undervisare ägna sig åt brottslighet; lagarna skall alltså lydast. Effektiva skall vi vara och produktiva. Vi skall vara rationella och jämlika och uppträda etiskt. Men skall vi vara lojala? Är lojalitet verkligen ett värde för universitet? Under min ganska långa karriär som undervisande vetenskapsidkare vid Uppsala universitet och vid universitet i Danmark, Finland, Norge, Österrike, USA och Korea har jag aldrig någonsin hört någon hävda att lojalitet skulle vara ett värde i forskning och undervisning. Men Johansson avser kanske universitetsadministration? Nej, det

menar han inte ty han har i stor utsträckning intervjuat lärare och forskare. Ett frågetecken kan också sättas vid hänsynstagande? Skall vi ta hänsyn uppåt? Nej, verkligen inte. Skall vi ta hänsyn neråt? Ja, informerat samtycke med intervjuoffer skall det vara, för att ta ett exempel.

Det finns andra, för universitet speciella värden som i så fall borde ha varit med:

- Kreativitet
- Innovativitet
- Relevans, inomvetenskaplig och utomvetenskaplig
- Besinningslöst sökande efter sanningen (Max Weber)
- Ifrågasättande, okynnighet
- Dialog, diskussion, debatt och varför inte disputation

Varför har författaren inte med dessa värden i sin katalog? Som opponent är det min plikt att undra och sätta ifråga. Det finns inga hänvisningar i boken till den stora litteraturen om forskning om forskning, forskning om undervisning och forskning om universitet. Referenserna avser policyvetenskap. Men kanske den nyss nämnda litteraturen hade varit mer relevant för ämnet än policyvetenskapen?

Min tredje undran om Hans Johanssons förvaltningsvärden gäller tillämpningen av dem. I figur 4 (s. 33) sätts värdena in i "avhandlingens teoretiska problemområde". Trots denna tydliga anvisning till läsaren har jag ingenstans kunnat se att Johansson utvärderat beslutsfattandet i Mitthögskolan mot dessa värden. I hans frågebatteri för intervjuer t.ex. finns inte en enda fråga om värden för beslutsfattande i offentlig förvaltning (s. 377, 380). Vad är då egentligen syftet med att uppehålla sig vid förvaltningsvärden?

Eftersom avhandlingen skall handla om policynätverk skulle det vara intressant att få en diskussion om värden för just nätverk. Vilka är dessa värden? Kanske är det fråga om legitimitet, innovativitet och effektivitet (synergi). Om alla berörda får delta i beslutsfattandet vinner besluten i legitimitet (acceptans). Samverkan i nätverk och partnerskap är ett sätt att komma på något nytt, t.ex. lösningar på gamla eller nya problem. Innovativitet kan vara ett värde. Säkerligen är tanken också synergi. Om flera institutioner samverkar så blir 1+1+1 inte 3 utan 5.

Men någon mer systematisk diskussion om värden för nätverk hittar jag inte i boken.

Decentralisering av högre utbildning i Sverige

Begreppet och företeelsen decentralisering spelar en roll i studien. Utvecklingen inom högre utbildning i Sverige analyseras i termer av decentralisering (s. 3f, 35 ff). Ett sådant företag kräver en viss begreppsbestämning. Johansson anknuter till de svenska statsvetarna Jon Pierre och Gunnel Gustafsson (s. 36 f). Deras definitioner skiljer sig åt. Jon Pierres definition lyder så här (1997:120):

Decentralisering = en förflyttning av politisk eller administrativ makt och formell kompetens från centrala institutioner till institutioner på lägre nivåer. Decentralisering flyttar besluts- och handlingskompetens från högre till lägre nivåer i en organisation, eller om man så vill från centrum till periferi.

Delvis mot detta hävdar Gunnel Gustafsson att decentralisering äger rum (1987:12):

- a) när befogenheter flyttas från exempelvis staten till kommunen
- b) när makt förskjuts nedåt, utan att det politiska ansvaret modifieras
- c) när offentliga organisationer förflyttas geografiskt, utan att det förändrar förhållandet mellan organisationerna och exempelvis staten
- d) när befogenheter förflyttas från den offentliga sfären till den privata
- e) vid allmän utspridning av makt.

Johansson noterar att Gustafsson men inte Pierre (1997:135) inkluderar geografisk förflyttning och privatisering i decentralisering. Även om det alltså inte finns någon gemensam uppfattning om vad begreppet decentralisering står för, kan åtminstone tre perspektiv lokaliseras, konkluderar Johansson (s. 37 f). Dessa kommer att ligga till grund för den kommande diskussionen, säger han. De tre perspektiven är:

- Fysisk geografisk förflyttning
- Förflyttning av besluts- och handlingskompetens från central till lägre nivå eller från centrum till periferi
- Förflyttning av besluts- och handlingskompetens från offentlig till privat sektor.

Om detta må sägas att fysisk geografisk förflyttning kan innebära centralisering. En verksamhet kan ju flyttas geografiskt från en periferi in till centrum. Nu har detta kanske inte inträffat i Sverige under de senaste decennierna. Frågan är om det ens skett någon förflyttning från centrum till periferierna. Att universitet och högskolor grundats på nya platser som Karlstad och Växjö innebär ju ingen förflyttning. Det är ju fråga om nygrundande. Man bör nog skilja mellan förflyttning av existerande verksamheter och grundande av ny. Geografisk utspridning vore ett bättre begrepp än geografisk förflyttning.

Efter denna lilla utläggning om begreppet decentralisering vill jag resa frågan om det som hänt inom högre utbildning i Sverige bäst uttrycks som decentralisering. Hans Johansson hävdar att så är fallet (s. 113 f). Mitt svar är nej. Det vore bättre med en *sandwichteori*, en *hamburgarteori*. Det har skett vertikala förskjutningar både neråt mot periferierna och uppåt mot det internationella samtidigt. Kanske finns det också exempel på horisontella skred såsom byte av huvudman från statlig till privat. Det finns också ökad samverkan med privata utanför högskolan samtidigt som det offentliga fortfarande är huvudman. Man kan tänka sig följande uppställning:

1 Vertikala förskjutningar

- 1.1 Från nationalstatens centrum uti i de geografiska periferierna
- 1.2 Från landet mot det internationella
- 1.3 Från det internationella till landet

2 Horisontella förskjutningar

- 2.1 Från offentligt (statligt) till privat
- 2.2 Från privat till offentligt (statligt)
- 2.3 Transnationalisering.

Ökade krav på att universiteten skall samverka med det omgivande samhället är exempel på 2.1. Exempel på 2.3, transnationalisering, är tendensen att varje högskola bygger upp egna nätverk med högskolor i andra länder.

Nu till min tredje poäng om decentralisering. Under senaste decenniet har det skett en tydlig förskjutning från inflödes- och processtyrning till resultatstyrning vad gäller statens styrning av

det offentliga högskolesystemet. Detta innebär väl också någon decentralisering till högskolorna vad gäller val av medel och metoder samtidigt som vissa mål skall uppfyllas. I sin avhandling kommer Hans Johansson då och då in på den ökade roll som centralt initierad uppföljning och utvärdering på senare tid spelar (s. 114). Denna förändring hade varit värd att kraftigare betona i historiken över det svenska högskolesystemets utveckling. Johansson betraktar inte denna drift mot uppföljning och utvärdering som ett inslag i en mycket större förskjutning från processtyrning (regelstyrning) till resultatstyrning.

Högre utbildning i Sverige växer fram (s. 38 ff)

Min kritik av den historik som ges i detta avsnitt skall koncentreras på en aspekt: Mitthögskolans relationer till staten. Jag skall notera hur "government" (hierarki) kommer in i "governance" (nätverk) för att använda disputandens språkbruk. Om Mitthögskolan är ett nätverk och därmed ett exempel på "governance" skall jag, utifrån författarens egen framställning, försöka visa hur viktig "government" (hierarki) har varit för denna governance. Detta är i och för sig ingenting som Hans Johansson förnekar. Min poäng är bara att perspektivet "government" (hierarki) borde ha gjorts tydligare, eftersom det ändå spelar en ganska stor roll.

Den 2 juni 1993 beslutade riksdagen (hierarki!, s. 87) att Högskolan i Östersund och Högskolan i Sundsvall/Härnösand den 30 juni 1993 skulle upphöra att existera och från den 1 juli uppgå i en ny högskola, Mitthögskolan kallad.

I hemställan till regeringen angående bildandet (hierarki!, s. 84 ff) diskuterades den föreslagna nätverkshögskolans organisering, dess verksamhet och hur samgåendet skulle genomföras. Samgåendet skulle medföra:

...gemensam planering och genomförande av utbildningsprogram samt gemensam planering av forskning. Det innebär en gemensam utbildningsprofil, en samlad ekonomi och gemensamma kvalitetssäkringssystem och system för meritvärdering och tjänster.

Sammanläggningen syftade till att:

- tillgodose ett nationellt behov av utbyggnad av högre utbildning och forskning
- effektivt utnyttja regionala resurser
- säkra kvaliteten i verksamheterna
- skapa en kreativ miljö, som kännetecknas av nytänkande
- tillgodose fortbildningskrav från samhället och
- stärka den internationella anknytningen till regionen genom verksamheterna.

Ambitionen var att den nya högskolan skulle formas som en nätverkshögskola. I ansökan till utbildningsdepartementet skriver företrädarna för högskolorna:

Verksamheten i högskolan skall genomföras i ett nätverk där huvudnoderna i nätverket utgörs av Härnösand, Sundsvall och Östersund. Noderna är likvärdiga och inom nätverket starkt sammankopplade. Nätverket bygger på att noderna ömsesidigt kompletterar varandra (s. 86).

Nätverk var alltså nyckelkonceptet. Men nätverksvisionen utvecklades inte närmare i de inledande dokumenten, skriver författaren (s. 86). Nätverket skulle bygga på likvärdiga, sammankopplade noder utan en tydlig huvudort, där noderna skulle vara ömsesidigt kompletterande. De viktigaste orterna var Sundsvall, Östersund och Härnösand. Örnsköldsvik kom till senare som en fjärde ort. Att skapa en gemensam kultur uppfattades som en fundamental utmaning. Nätverkshögskolan skulle vidare bygga på starka institutioner, och ett fast organiserat samarbete dem emellan. Organisationen skulle kännetecknas av långtgående decentralisering av ansvar, befogenheter och korta beslutsvägar. Ledningsfunktionerna måste också vara effektiva för att samgåendet skulle nå sitt mål. Dessutom skulle det i organisationen ingå kvalificerade handläggare, staber och centrala administrativa funktioner. Strax före sammanslagningen diskuterade rektorsgruppen betydelsen av att makt måste spridas över orterna.

Någon riktigt energisk analys av hur nätverkarna tänkte sig att en nätverkshögskola skulle se ut får vi oss inte till livs. Vi undfågnas inte med någon kraftfull genomgång av motivering-

arna och motiven för en nätverkshögskola (94). Här och där redovisas fantastiska citat. Hör här (s. 92, mina kursiveringar):

Nätverket har många olika plan eller delnätverk. Det innefattar bl a det *mentala nätverk* som är viljan till samarbete och en gemensam organisationskultur. Viktigt är att ha *interna nätverk* bestående av tydliga organisatoriska länkar mellan områden, ämnesområden och kompletterade med gränsoverskridande projekt och *internationella nätverk*. Till detta kommer *tekniska* och *fysiska nätverk*. Mitt-högskolan har starka *regionala nätverk* på olika nivåer i regionen bland såväl offentliga organ som bland företag och organisationer.

Gång på gång påpekar Johansson att man lokalt verkligen kämpade för att utveckla en nätverksorganisation. Men han poängterar också hur otydligt detta mål upplevdes vara och hur svårt det var att uppnå konkret samverkan.

Johanssons skildring av Mitthögskolans utveckling efter 1993 visar att hierarki gång på gång får relevans för nätverkandet mellan högskoleorterna i mellannorrland. Här tycker jag att Johansson borde ha varit mindre förströdd och mekanisk. Han borde resolut ha anlagt perspektivet hierarki-nätverk. Nu finns detta perspektiv här men utan att författaren noterar det explicit, tar tag i det och gör väsen av det. Ändå måste väl samspelet mellan horisontella nätverk och vertikal hierarki vara ett väldigt spännande tema i nätverksforskning?

Genom högskoleförordningen 1993 (hierarki!) återinfördes filosofie magisterexamen vid de svenska universiteten. Även Mitthögskolan skulle kunna erhålla magisterrättigheter men efter särskild prövning av Kanslersämbetet. I den första prövningen 1993 (hierarki!, s. 95) fick Mitthögskolan rätt att ge magisterexamen i bland annat socialt arbete och statsvetenskap. Samma år genomförde Kanslersämbetet ytterligare en prövning (hierarki!, s. 96) varvid Mitthögskolan fick magisterrättighet i medie- och kommunikationsvetenskap.

Efter en tid började Kanslersämbetets efterträdare Högskoleverket följa upp magisterprövningarna. Ämbetet ville kontrollera att högskolorna skötte sig. År 1997 kom en uppföljning

(hierarki!, s. 97), 1998 en andra (hierarki!, s. 97). År ordnade dessutom statliga Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet en nationell utvärdering av ämnet historia (hierarki!, 97 f). 1998 drog Högskoleverket tillbaka Mitthögskolans rätt att utfärda magisterexamen i nationalekonomi (hierarki!, s. 98 f). I regleringsbrevet för år 1999 ombads högskolan upprätta en handlingsplan för samverkan med det omgivande samhället (hierarki!, s. 107). År 2000 ombads alla landets högskolor lämna in till regeringen en strategi- och handlingsplan för samverkan med det omgivande samhället (hierarki! s. 108). Dessa insatser skulle diskuteras i termer av spridning av forskningsinformation, samverkan för att utveckla utbildning och forskning samt vara till direkt nytta för allmänheten. Det finns också andra exempel på hierarki (s. 111, 266) men de nämnda får räcka.

Min poäng är följande. Nätverk är något annat än hierarki. Nätverk handlar om horisontella relationer. Ett nätverk har ingen styrelse, inget särskilt utsett organ som fattar för nätverket kollektivt bindande beslut. På sin höjd kan ett idealtyppiskt nätverk ha sammankallande men ingen formell styrelse och därmed hierarki. I detta perspektiv måste relationerna mellan renodlat horisontella nätverk och renodlat vertikala hierarkier bli intressanta. Det framgår att Mitthögskolan som nätverkshögskola (om det nu verkligen är en sådan även till gagnet och inte bara till namnet) ofta dras in i eller själv väljer att gå in i hierarkiska sammanhang. Högskolan har relationer med den nationella regeringen, den nationella högskolemyndigheten och nationella forskningsråd. Varje gång detta inträffat borde författaren ha skriat: hierarki!

Låt mig ta ytterligare ett exempel. I en avslutande sammanfattning (s. 333 ff) uppges att även utomstående agenter ingår i Mitthögskolans policynätverk. Bland dessa externa aktörer nämns "landsting, kommuner, länsstyrelse och andra offentliga organisationer". Offentliga aktörer dominerar denna samverkan sägs det vidare. Mest är det staten, därefter kommuner och därefter landsting. I den fortsatta analysen bakas dessa tre sedan ihop under beteckningen offentliga aktörer. Från synpunkten nätverk-hierarki är denna sammanbaktning olycklig. Kommuner-

na och landstingen är inga hierarkier i förhållande till Mitthögskolan. Det är däremot staten, i meningen riksdagen, regeringen, högskolemyndigheten och forskningsråden såsom utvärderande myndigheter. Hopbakningen tenderar att osynliggöra Mitthögskolans vertikala relationer till statsmakterna.

Överhuvudtaget finns inget teoretiserande kring statens styrning av nätverkshögskolan. Detta skulle kunna vara ett ämne för Hans Johanssons nästa forskningsinsats. Han borde, menar jag, författa en särskild uppsats om hierarkiska inslag i Mitthögskolans nätverkssamverkan. Det hierarkiska eller statliga är inte enhetligt. Flera styrsystem förekommer. När det gäller magisterutbildningar är det fråga om statligt tillståndsvång för Mitthögskolan. Givna tillstånd övervakas sedan genom uppföljning eller tillsyn, som den förvaltningsmässiga standardtermen lyder. Vid sidan av detta kan tydligen staten i regleringsbrev beordra högskolan att utföra vissa handlingar. Utöver detta finns den vanliga resultatstyrningen. De statliga forskningsrådets utvärderingar av hela universitetsdiscipliner i landet är en annan variant av hierarki. Här föreligger en intressant problematik som Hans Johansson skulle kunna genomlysas.

En annan mycket spännande uppgift borde vara att få fram nätverket kring Mitthögskolan mot staten. Min politiska intuition säger mig att detta nätverk består av kommunerna i regionen, de två landstingen, de bägge länsstyrelserna, näringslivet, facken och de lokala partiföreträdarna i riksdagen. Denna sida av Mitthögskolans tillkomst och utveckling är väl värd en egen specialuppsats.

Fallstudie eller jämförande fallstudier (s. 168)

Det finns resonemang om fallstudiemetoden i avhandlingen. Hans Johansson har valt att studera ett enda fall av "beslutsfattande i offentlig förvaltning". Studien syftar till att ge en tät och omfattande beskrivning av Mitthögskolans verksamhet under en längre tid, säger författaren på ett ställe (s. 169). "Längre tid", det är väl ändå att ta i: Tidsperioden är ju bara fem år.

Men bortsett från detta så nyttjar Hans Johansson knappast fallstudiens möjligheter fullt ut. Framställningen är generell och abstrakt. Läsaren saknar rika exempel, anekdoter, tjocka beskrivningar och narrationer, som skulle gjort skildringen mer blodfull.

En alternativ möjlighet kunde ha varit att jämföra Mitthögskolan med en ordinär och normal svensk högskola, t.ex. Högskolan i Blekinge, Högskolan i Halmstad eller Högskolan i Gävle.

Mitthögskolan: ett eller flera policynätverk?(s. 325 ff)

Är Mitthögskolan ett policynätverk? För att besvara denna fråga måste begreppet policynätverk klarläggas. En definition finns också i avhandlingen (s. 326). Aktörer som samlas kring ett policyproblem utgör ett policynätverk. Att det måste föreligga resursutbyten ingår således inte i kraven på ett nätverk. För att begripa Hans Johanssons framställning är det också viktigt att inse att en policy är en åtgärd, ett åtgärds paket eller en strategi. Policy står inte för offentlig politik. En policy skall inte förväxlas med en public policy. För min del skulle jag föredra att tala om Mitthögskolans handlingsstrategier eller något ditåt i stället för policy.

Är Mitthögskolan ett nätverk eller flera? (s. 330 f). Författaren baserar sig här på två omfattande intervjuomgångar samt en enkät. Ändå får vi inget klart besked. Frågan är inte ens tydligt formulerad. Läsaren inser nog ändå att det måste finnas flera (s. 7). På disputationen svarade också Hans Johansson att det finns många nätverk. Det finns åtskilliga subnätverk inom Mitthögskolan.

Man får ingen riktig bild av vilka personer eller institutioner som ingår i nätverk kring ett problem. Så använder Hans Johansson i sin framställning uttryck som respondenterna anser, intervjupersonerna menar, intervjuerna visar (s. 204, 205, 206). Han skiljer inte tydligt mellan om det är en doktorand som menar något eller om det är rektor, en dekan eller en sekreterare (s. 375). Man undrar för övrigt om författaren verkligen intervjuat någon rektor? På disputationen svarade respondenten ja. Men rektorn finns inbakad i någon bredare kategori.

Inga personer nämns vid namn i framställningen. Det finns inga individer som häftigt driver något. Det finns inga eldsjälar. Sådana brukar det finnas i nätverk. Men ordet eldsjäl förekommer inte i texten.

Någon gång önskar man att författaren inte bara lät sig drivas med av sina intervjuoffer som får peka ut nästa person att intervjua. Han borde också vara lite mer poppersk och tänka själv. Författaren skulle ha kunnat utveckla en egen apparat för att studera Mitthögskolans relationer. Några möjligheter visas i figur 1.

Inte beslutsfattande utan

problemuppfattningar i Mitthögskolan
En sak som verkligen förbryllat mig är att avhandlingen inte handlar om beslutsfattande. Detta förundrar mot bakgrund av avhandlingens titel *Beslutsfattande i offentlig förvaltning*. Här har vi en avhandling om beslutsfattande som inte handlar om beslut. Hur kan det komma sig? Intrycket av förbrylelse förstärks av meningen (s. 2, min kursivering): "Avhandlingens frågeställning är därför vald till: Hur formnas *beslutsfattande i offentlig förvaltning*?"

Universitet—globalt organ t.ex. forskare siter i FN-organ
Universitet—rikspolitiska organ (riksdagen, regeringen)
Universitet—central statlig myndighet (Högskoleverket, Vetenskapsrådet)
Universitet—länsstyrelse
Universitet—landsting
Universitet—kommun
Universitet—andra universitet samma land
Universitet—andra universitet i Norden, Europa
Universitet—företag, lokala, nationella, multinationella
Institution—institution på samma ort
Institution—institution på annan ort i nätverket
Sektor—sektor på samma ort
Sektor—sektor på annan ort i nätverket

Figur 1 Universitetets relationer: en översikt.

I stället handlar undersökningen om upplevelser av problem. Men problem är något annat än beslut. Ingenstans urskiljs på något tydligt sätt beslut med flera aktörer inblandade. Att studera problemuppfattningar är naturligtvis också högst befogat och angeläget. Men det borde ha föranlett författaren att byta titel på sin avhandling. Den borde ha hetat Problemuppfattningar i en nätverkshögskola: Fallet Mitthögskolan. Vad författaren åstadkommit är nämligen en värdefull översikt över problem och problemområden inom Mitthögskolan.

Lappri

Jag har nu nått en punkt som jag kallar lappri. Den handlar om småkrafts, spridda synpunkter på ditt och datt.

Nya universitet 1611-1718

I en kort historisk tillbakablick (s. 39) anger författaren var i det gamla svenska riket universitet grundades. Han nämner Dorpat i Estland och Åbo i Finland. Men sen kommer Greifswald i Tyskland, vilket borde vara Greifswald i Svenska Pommern. Lund sägs ligga i det erövrade Danmark men det skall naturligtvis vara i det från Danmark erövrade Skåne.

Felöversättning av committee och public interest groups (s. 129)

Freeman (1965) sägs ha analyserat relationer mellan framför allt byråkratin, parlamentariska kommittéer och offentliga intressen. Men Freemans framställning handlar om utskott i parlament. Committee betyder här utskott; det svenska ordet kommitté motsvaras ofta av commission på engelska. Jag tillåter mig också betvivla att Freeman ställde "offentliga intressen" mot byråkratin och parlamentsutskotten, eftersom de två senare ju är offentliga intressen. Kan det vara så att Freeman skriver public interest groups och syftar på någon form av folkrörelser och att detta felaktigt översatts med "offentliga intressen"?

Behaviorism är inte detsamma som behavioralism

Historiskt har statskunskapen kännetecknats av studier av formella institutioner som regeringar

och parlament. Men denna tradition utmanades av politiska beteendestudier, skriver författaren (s. 137). Statsvetenskapen skulle ge insikt i människors verkliga motiv och i regeringars reella makt. Detta kallar författaren för behaviorism. Men behaviorism är en skola inom psykologin, förknippad med Quentin Skinner och rättförsök. Här var det yttre beteenden som gällde, absolut inte osynliga, ogripbara inre motiv. Det författaren avser är behavioralismen, en strömning gemensam för många samhällsvetenskaper från mitten av 1960-talet. Jag har själv i ett helt annat sammanhang karakteriserat behavioralismen på följande sätt. "It was characterized by the application of the scientific method to politics in order to discover uniformities in political activity, which transcended time, technology, and culture variations. While strongly oriented toward quantification and preciseness, its focus of attention was on individuals acting politically instead of on institutions, events, and ideologies. Large surveys performed on randomly assigned samples of the population and application of statistical methods became hallmarks of investigations that purported to hit the ultimate edge of the political science research frontier. Ambitions to shed light on how society *should* be organized and what political decisions *should* be made were vehemently rejected" (Vedung, 1983, "American Political Science: A Swedish Import," i Sture Lindmark och Tore Tallroth, red., *Swedes Looking West: Aspects on Swedish-American Relations*, s. 124).

Konklusion: Insikt i människors verkliga motiv, javisst i behavioralism, men inte i behaviorism.

Akronymer

Avhandlingen vimlar av okända akronymer. Mitthögskolan har inte den vanliga och välkända indelningen i institutioner: pedagogik, psykologi, sociologi, nationalekonomi, statskunskap, kulturgeografi, naturgeografi. I stället får vi oss till livs akronymer. Vi får läsa om sektorerna LOL, KOM och NOT och institutionerna UTV, MAM, KOH och TNV (s. 203, 205). Det hela blir nästan oläsbart. Mitt motto är: Skribenter i alla länder, bekämpa akronymsjukan!

Kartor

Mitthögskolan som nätverksinstitution har en rumslig utbredning. Den borde ha illustrerats med en rejäl karta. Författaren kunde också ha lagt in ytterligare en karta, en karta som visar hela högskolesveriges utveckling från 1477.

Hans Johanssons främsta bidrag

Det ligger i sakens natur att fakultetsopponenten blir mer av en advocatus diaboli än en advocatus dei. Detta gäller också mig själv. Jag skall emellertid till sist lyfta fram vad jag anser vara avhandlingens främsta bidrag. Jag skall göra detta i form av en lista med kommentarer. I samband därmed skall jag också ta mig friheten att ge författaren några råd om framtida forskning och publiceringar. Listan över avhandlingens främsta bidrag ser ut som följer.

1. *Diskussion om hämmare och främjare för samverkan.* Här har författaren gjort en mycket värdefull insats (s. 339, 323, 342). Ett urval av dessa faktorer kan kort sammanfattas så här (s. 339):

- Geografiska avstånd
- Fysiska kommunikationer
- Personliga kontakter
- Vänskap
- Fysiska möten
- Förtroende
- Tradition
- Arbetskultur
- Konkurrens

Jag anser att författaren inte bör släppa detta ämne utan ta itu med det på nytt. Han bör, menar jag, vrida och vända ordentligt på hämmare och främjare. Hans Johansson borde planera en artikel om dessa hinder och framgångsfaktorer för samverkan, på svenska och på engelska.

2. *Svagheter och styrkor i teoretiska diskursen om nätverk.* Författaren gör en omfattande diskussion om nätverk (s. 115 ff) och nära relaterade begrepp såsom korporatism (s. 124 ff), pluralism (s. 127), politiska subsystem och subgovernments (s. 129), policygemenskap och policy communities (s. 132), järntrianglar (s. 133), issue networks (133), subgovernments (s. 135). Denna genomgång är inte originell eller ovanlig.

Han har flera föregångare. Hans Johansson torde också i viss utsträckning bygga på andras genomgångar. Det bästa med framställningen är emellertid att den mynnar ut i en summering av de luckor som den föregående analysen avslöjat (s. 146 ff). Denna summering är värdefull och borde kunna lyftas fram och ytterligare förtydligas och fördjupas.

3. *Problemuppfattningar i Mitthögskolan.* Avhandlingen ger en bred och värdefull översikt över de problemuppfattningar som existerar när en nätverks-högskola byggs upp.

4. *Uppslag: gå vidare med diskussionen om värden i offentlig förvaltning.* Författaren har inlett en diskussion om värden i offentlig förvaltning. Detta ämne bör författaren absolut inte släppa utan gå vidare med. Även här torde det finnas utrymme för artiklar.

5. *Uppslag: skriv uppsats om nätverket mot staten.* Författaren bör skriva en uppsats om politiknätverket till stöd för Mitthögskolan mot statsmakterna. Denna sak är fortfarande outforskad.

6. *Uppslag: utveckla en begreppsapparat för statlig styrning av högskolor.* På grundval av vad som kan deduceras ur avhandlingen om hierarki i förhållande till Mitthögskolan som nätverk bör författaren utveckla en begreppsapparat för fortsatt studium av statlig styrning av högskolor. Jag tänker på tillståndstvånget för att erhålla magisterrättigheter, uppföljning eller tillsyn av givna tillstånd, nationella utvärderingar av hela ämnens kvalitet och relevans, resultatstyrning via budgeten mm.

7. *Uppslag: undersök om vissa branscher har delat upp högskolekontakterna mellan sig.* Någonstans nämner författaren kort att Mitthögskolan inte kan kontakta Stora Enso för samarbete därför att sådant samarbete är förbehållet Karlstads universitet. Mitthögskolan måste hålla sig till SCA. Det verkar som om branscher och företag har delat upp högskole-Sverige i olika distrikt. Detta noteras bara i förbigående men borde studeras närmare.

Slutord

Det finns anledning att torgföra en rad undringar och rikta en hel del kritiska invändningar mot

innehållet i Hans Johanssons avhandling. Samtidigt har den också många förtjänster. En del av dessa förtjänster är av sådan art att författaren bör arbeta vidare med dem. Jag har själv många gånger haft anledning att begrunda den djupa sanningen i Albert Hirschmans observation i *Essays on Trespassing*: "Afterthoughts that come to the author just as he publishes his book often expresses the essence of what he was really after and did not quite manage to catch while still laboring on the manuscript." Det är min tro att också Hans Johansson inser denna djupa sanning. Det är min förhoppning att han skall ta denna insikt på allvar och arbeta vidare med åtminstone en del av de uppslag som avhandlingen föder.

Evert Vedung

Replik

Det är med glädje jag sätter mig för att skriva en replik till professor Evert Vedung efter hans kommentarer om min doktorsavhandling "Beslutsfattande i offentlig förvaltning: Högre utbildning och forskning i Sverige ur en policynätverksansats" i detta nummer av Statsvetenskaplig Tidskrift. Professor Vedung bidrog starkt till att göra såväl själva disputationsakten som den efterföljande festen till mycket trevliga händelser. Under disputationsakten kom vi också, som sig bör, att inveckla oss i intressanta diskussioner om min avhandling. En sammanfattning av professor Vedungs opposition kan läsas i detta nummer. Min ambition är att genom denna replik bemöta professor Vedungs utlåtande. Jag vill i denna replik uppehålla mig vid den, enligt min uppfattning, mest väsentliga kritiken. Det innebär inte att jag förringar professor Vedungs övriga synpunkter, utan helt enkelt att vissa prioriteringar av texten måste göras, om inte annat av utrymmesskäl.

Professor Vedung ställer sig inledningsvis frågande till diskussionen om värden för beslutsfattande i offentlig förvaltning. Jag måste naturligtvis hålla med professor Vedung om att katalogen av värden för beslutsfattande i offentlig förvaltning inte är fullständig, utan kan mycket

väl kompletteras med andra för universitetsvärlden specifika värden. Att presentera en mer fullständig lista hade säkert kunnat göras genom att ta del av litteratur utanför den statsvetenskapliga disciplinen, precis som professor Vedung föreslår. Den värdekatalog som jag presenterar är sådana värden som är deducerade från två olika demokratiperspektiv. Dessa värden *kan*, men *behöver inte*, vara giltiga för beslutsfattande i offentlig förvaltning. Det är en liten, men i sammanhanget avgörande, nyansskillnad.

Värden för beslutsfattande i offentlig förvaltning skall också ses som ett försök att placera slutsatser om policynätverk, och vad som formar dem, i en större kontext. Det finns heller inget uttalat intresse att i avhandlingen utveckla eller testa teorier om värden. Därför är min avslutande diskussion om värden inte särskilt fylld. Att använda värden för beslutsfattande i offentlig förvaltning som ingång i avhandlingen visar emellertid främst på ett intresse för forskningsinriktningen från författarens sida. Precis som professor Vedung föreslår i slutet av sitt utlåtande har jag sakteliga gått vidare inom forskningsområdet. En av mig genomförd mindre studie visar att värden som chefer inom en offentlig myndighet upplever vara viktigast är exempelvis effektivitet och rättssäkerhet, men även professionalism och kundfokus. Det innebär att även den del av den offentliga sektorn som professor Vedung troligtvis skulle anta bestå av ämbetsmän, närmar sig den mer professionaliserade offentliga förvaltningen, som universitet och högskolor kan ses som exempel på.

En ytterligare aspekt som professor Vedung uppehåller sig vid är hierarkiers betydelse för framväxten av policynätverk, eller med andra ord, betydelsen av 'government' för framväxten av 'governance'. Som professor Vedung även nämner uppmärksammar jag, som en slutsats i det avslutande analyskapitlet, att hierarkier har betydelse för framväxten av policynätverk. Men en distinktion är synnerligen viktig att göra i sammanhanget. Professor Vedung ger flera exempel på hur hierarki har betydelse för framväxten av nätverk, men i betydelsen av formell organisation. Min slutsats rör emellertid nätverk som analytiskt fenomen. Professor Vedung torde därför ha förväxlat Mitthögskolans formella

nätverksorganisation med policynätverk. Min avsikt har aldrig varit, även om jag kan tillstå att ett förtydligande på den här punkten hade kunnat vara på sin plats, att säga något om huruvida hierarki har betydelse för framväxten av Mitthögskolans organisationsform. Min slutsats var att hierarki har betydelse för framväxten av policynätverk, som mycket väl kan skilja sig från Mitthögskolans nätverksorganisation. Däremot har nog professor Vedung rätt i att hierarki har haft stor betydelse för framväxten av Mitthögskolans formella nätverksorganisation. Nätverksorganisationen har troligtvis också bidragit till att policynätverk har kunnat utvecklas, men den slutsatsen kan inte styrkas.

Vidare vill jag bemöta några metodologiska aspekter som professor Vedung uppmärksammar. Vad som kan anses vara en tät, omfattande studie genomförd under en längre tid, som karaktäriseras av rika exempel och tjocka beskrivningar är troligtvis en subjektiv upplevelse, vilken jag inte i helt delar med professor Vedung. Att den empiriska framställningen saknar anekdoter och berättelser är dock helt riktigt, men jag ställer mig samtidigt fundersam till på vilket sätt det skulle ha bidragit till en bättre vetenskaplig produkt. Att en jämförande fallstudie på något sätt skulle kunna bidra till att hantera professor Vedungs kritik, som han själv föreslår, är jag ännu mer osäker på.

Jag vill också peka på att jag, till skillnad från professor Vedungs uppfattning, visar att jag har tänkt själv. Professor Vedung menar att jag själv borde kunnat utveckla en egen apparat för att studera relationer mellan universitet och omvärlden. Det är precis det som är en av konsekvenserna av avhandlingen. Jag har empiriskt funnit vilka aktörer som tillsammans med universitet/högskolor kan verka för att skapa en väl fungerande högre utbildning och forskning. Dessa aktörer överensstämmer också i stort med den uppställning som professor Vedung gör. Jag har gjort det som professor Vedung föreslår, men kanske på ett annat sätt.

Avslutningsvis vill jag bara anmärka att avhandlingen handlar om beslutsfattande, eftersom det inom policynätverken fattas en mängd beslut av olika dignitet som har bäring för högre utbildning och forskning. Policynätverk är där-

för en del av beslutsfattandet. De faktorer som formar beslutsfattande kan därför delvis återfinnas i de faktorer som formar policynätverk. I den meningen handlar avhandlingen om just beslutsfattande i offentlig förvaltning.

Jag vill än en gång rikta ett tack till professor Vedung. Jag hoppas också att vi får anledning att diskutera en eller annan vetenskaplig fråga vid något tillfälle i framtiden. Det finns naturligtvis avsnitt i min replik, där professor Vedung inte delar min uppfattning. Därför finns det säkert anledning att återkomma till detta vid något senare tillfälle.

Hans Johansson

Slutreplik

Det är också för mig ett nöje att utbyta åsikter med Hans Johansson. Även om alla hans kommentarer är väl värda att begrunda så skall jag här till sist uppehålla mig vid två.

Hierarkins skugga

Först hierarkins betydelse för framväxten av policynätverk eller, med andra ord, betydelsen av "government" för framväxten av "governance". Johansson inför i sitt svar den vanliga, men lika fullt viktiga distinktion mellan formell och informell organisation. Han medger därefter att hierarki har inverkat på Mitthögskolans formella nätverksorganisering. Han säger också nu tydligt att hierarki inverkat på informella nätverk i högskolan. Jag tycker att detta borde vara en helt central frågeställning i nätverks- eller governanceforskningen. Vetenskapsidkarna borde nitiskt examinera hypotesen att governance kan ha vuxit fram i hierarkins skugga. Jag minns inte nu om Hans Johansson använder uttrycket hierarkins skugga, men om han gör det så spelar det knappast någon huvudroll. Staten (eller hierarkin) behöver ju inte styra med explicita order för att man på lägre nivåer skall rätta in sig i ledet. Man kan antecipera kommande ingrepp. Framför allt kan man resonera som så att det är bäst jag ger hierarkin vad hierarkin vill ha nu så kanske hierarkin i framtiden ger mig vad jag vill

ha (framtidens skugga). Jag menar, och Hans Johansson håller med, att detta perspektiv kunde ha gjorts mycket tydligare i undersökningen. Detta gäller både formell och informell organisering.

Jag menar, och Hans Johansson antyder samma sak i sin replik, att hierarki har inverkat på högskolans formella organisering. Detta kan i sin tur ha inverkat på uppkomsten av informella, s.k. spontana nätverk inom högskolan.

Att tänka själv

Därefter uppmaningen att Hans Johansson borde tänka själv. Med denna uppfordran menar jag att författaren borde ha utvecklat en egen analysapparat för att studera relationer mellan universitet och omvärlden. Det är precis det som är en av konsekvenserna av avhandlingen, säger Hans Johansson i sin replik. Och jag håller med. Men jag menar att Hans Johansson borde ha varit mer ambitiös och energisk än så. Han borde ha använt denna apparat inte som en slutsats utan för att strukturera materialet i sin egen studie. Apparaten borde ha tillämpats i hans egen undersökning, inte bara blivit ett resultat av undersökningen som sedan någon annan möjligen får använda. Jag argumenterar således för en högre ambitionsnivå.

Slutligen instämmer jag helhjärtat i Hans Johanssons förhoppning om att vi två skall få anledning att diskutera hithörande frågor även framgent. Jag gillar vänskap och jag gillar prestigefria, sökande meningsutbyten med likasinnade kolleger. Tveklöst ställer jag upp för de akademiska värdena. Och akademiskt värde nummer ett är för mig det rationella, herradömesfria samtalet där argumentets primat är det enda som räknas.

Evert Vedung

ASTRID HEDIN: *The Politics of Social Networks*. Lund: Lund Political Studies 118, Department of Political Science, Lund University 2001.

Nettverk, tillit og institusjonelle sammenbrudd

Hedin tar for seg endringsprosesser i det postkommunistiske Øst-Tyskland, og hun knytter sine observasjoner til grunnleggende teoretiske spørsmål og debatter i statsvitenskapen. Hennes hovedinteresse er å anvende et sosialt nettverksperspektiv på politiske institusjoner, og på institusjonelle endringsprosesser spesielt. Hun setter fokus på den rolle sosiale nettverk, og entreprenører innen slike nettverk, kan ha for endringsprosessene i perioder hvor de etablerte institusjonene bryter sammen. Hedin ønsker å bidra til en bedre forståelse av hvordan sosiale nettverk gjør en forskjell i de-institusjonaliseringsprosesser av stort format.

Valget av et nettverksperspektiv begrunnes i tre forhold:

(1) Nettverk er særlig viktige i perioder med radikal og hurtig endring, hvor gamle institusjoner bryter sammen og nye formes.

(2) Nettverk er det post-moderne og post-liberale samfunns kjennetegn. Det finner sted en generell utvikling i retning av nettverkssamfunn. De-institusjonaliseringsprosesser vil gi sosiale nettverk og entreprenørskap i slike nettverk, en stadig større betydning.

(3) Samordning gjennom nettverk er viktig i demokratiske styringssystemer og bidrar til effektivitet.

Avhandlingen bygger på 30 intervjuer med sentralt plasserte personer, såvel som deltakende observasjon i diverse møter, bruk av biografier og ulike typer skriftlig materiale.

Høyt aspirasjonsnivå

Forfatterens aspirasjonsnivå synes jevnt over høyt, om enn noe varierende. Det at Hedin ønsker å ta et stort grep kommer til uttrykk både i titlene på flere kapitler, i teksten og på bokens omslagsside. For eksempel har kapittel 2 tittelen: "Transition to democracy: Social networks and

historical change". I kapittel 4 tas det et djervt grep allerede i første setning: "How do organizations change?" Gjeldende teorier gir i følge Hedin ikke fullgode svar, men hun mener at analyser av sosiale nettverk kan gi en nøkkel til bedre forståelse. Et annet sted i teksten heter det at "social network structures and agency can crucially influence the trajectory of institutional change" (s. 180) og "social network analysis is proposed as a methodological key to institutional path-dependence" (s. 181).

På omslagssiden spør Hedin: "How do institutions change?" og leseren blir lovet at boken "offers a challenging reinterpretation of institutionalism, demonstrating how social network ties can be fundamental to the trajectory of institutional change". Det hevdes også at: "The social network approach is relevant not only to our understanding of historical transitions, but also to the contemporary restructuring of politics into more informal network forms of organizations".

Andre ganger er imidlertid aspirasjonsnivået mer beskjedent. Det spørres for eksempel om sosiale nettverk har noen betydning for endringsprosessene (s. 190). Hedin ønsker også å illustrere at uformelt samarbeid og nettverk *kan* være viktig i en demokratiseringsprosess, særlig når endringene er uventede og raske (s. 205).

Hvordan Hedins arbeid blir vurdert vil nok avhenge av hvilket aspirasjonsnivå leseren legger til grunn. Vurderingen vil også avhenge av om man ser dette som en empirisk studie, eller som en litteraturstudie, med en begrenset empirisk illustrasjon.

Forventer tålmodige lesere

Dersom "*The Politics of Social Networks*" oppfattes som en *empirisk* studie, må det sies at Hedin har stor tillit til lesernes tålmodighet. Vanligvis presenterer en forfatter innledningsvis det teoretiske rammeverk og de nøkkelbegrep som studien bygger på. Men ikke slik i denne boken.

I kapittel 2 heter det noe overraskende: "This chapter reviews two theoretical perspectives on which the following study is *not* based" (s. 33). I hovedsak dreier dette kapitlet seg om to typer litteratur som forfatteren finner å være av be-

grenset nytte: feminist-studier og litteraturen om politiske partier.

Forfatteren har et poeng i at dette er litteratur man kunne forvente ville være til nytte. Det kan derfor argumenteres for at det er rimelig å forholde seg til denne litteraturen. Imidlertid er også kapittel 3 en slags "oppvarmingskapittel" for den som venter på empirien. Det dreier seg om betydningen av nettverk og utviklingen mot nettverksamfunnet. "Nettverk" sees her som et alternativ til marked og hierarki, og forfatteren går gjennom en omfattende litteratur om sosiale og politiske nettverk. Begreper diskuteres og Hedin presenterer hypoteser om sosiale nettverks betydning i rekrutteringsprosesser.

Kapittel 4 ("The logic of interpersonal trust: Social networks and institutional change") er et av avhandlingens mest sentrale kapitler. Her presenteres noen av de viktigste byggestenene i avhandlingen, noe som skjer gjennom en diskusjon av ulike former for institusjonalisme og en analyse av sosiale nettverk som en form for institusjonell strukturering. Hedin presenterer også en egen handlingslogikk som forutsettes å være av særlig stor betydning i institusjonelle endringsprosesser.

I kapittel 5 ("The strength of similarity: Gender in the structuration of social networks") er en hovedidé at folk skaper sosiale nettverk ut fra faktisk eller ønsket likhet (similarity). Hedin understreker at det er snakk om en "idealtipe" i Webersk forstand (s. 236), og kjønn er i denne studien den viktige tillitsdimensjonen. Tre faktorer som antas å fremme likhetsbasert interaksjon diskuteres: (1) søking etter mellommenneskelig (interpersonal) tillit basert på opplevd likhet, (2) individuelle uttrykk for identitet og (3) strukturelle muligheter for samhandling (s. 125).

I kapittel 6 – på side 156 – kommer vi så (for den empirisk orienterte: endelig) tilbake til endringene i Øst-Tyskland. Likevel er det fortsatt ikke empiri fra case-studien som presenteres. Dette kapitlet ("The East German transition to democracy. A historical overview of actors and institutions") er et generelt historisk oversiktskapittel om transformasjonen til demokrati.

Det er først på side 180, i kapittel 7 ("The path-dependency of SED-PDS reform: Social

network entrepreneurship”), at det egentlige caset presenteres. Dette er et fyldig – vel 50 sider langt – kapittel. I fokus står reformeringen av det øst-tyske kommunistpartiet – Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED), som senere ble omdøpt til Partei des Demokratischen Sozialismus (PDS). Hedin legger særlig vekt på hvordan entreprenørskap i sosiale nettverk preget av tillit bidrar til å forme reformprosessen. Her betegnes det empiriske caset som ”en illustrasjon” av de mer generelle resonnementene presentert tidligere.

Konklusjonskapitlet er på 13 sider og tar opp metodologiske implikasjoner og – med referanse til bokens tittel: ”The politics of social networks”. Her argumenteres det for, og illustreres, hvordan sosiale nettverk og sosiale rasjonaler har betydning for politikken organisering (s. 232). Også i dette kapitlet bringes det inn ny litteratur, for eksempel om kommunikativ rasjonalitet. I tillegg antydes noen mulige veier for videre forskning.

Hvilke endringer skal forklares?

Hvilke typer institusjonell endring er det så Hedin ønsker å forstå og forklare? I litteraturgjennomgangene rettes oppmerksomheten mot store systemtransformerende forandringer. Det er imidlertid et åpent spørsmål i hvilken grad studiens empiri er egnet til å belyse denne type endringsprosesser.

Hedin gjør det klart at den empiriske analysen ikke dreier seg om transformasjonen i Øst-Tysklands grunnleggende politiske orden. Det er heller ikke reformene av PDS som en helhet, som skal analyseres (s. 19). I stedet rettes fokus:

on a specific and curious feature of the democratic transformation, namely the high representation of women at the top levels of the PDS and the party's ideological turn to feminism (s. 19).

Vi synes altså i hovedsak å stå igjen med innføringen av en kvoteringsregel som det sentrale, basert på et gjennomslag for feministiske ideer i hovedsak hentet fra Vest-Tyskland. Men dette er en policy-endring, og det er uklart hvor egnet empiri om denne type forandring er når man ønsker å forstå grunnleggende systemtransforma-

sjoner. Hvor mye kan vi egentlig slutte om fundamentale institusjonelle endringer ut fra et slikt case? Gir det grunnlag for å reformulere eksisterende tolkninger av institusjonell endring?

Vi er dermed også tilbake til spørsmålet om *proposjonene* i avhandlingen og forholdet mellom litteraturgjennomgang og empiri. For den empirisk orienterte leser kan de mange og lange litteraturgjennomgangene, som gjerne ender med at de tilnæringsmåtene som drøftes forkastes som lite nyttige, fortone seg som ”blindgater”. Man får en følelse av at studien er overlesset med begreper og diskusjoner som senere ikke brukes. Forfatteren tar leseren med på en prosess hun selv har gått gjennom, men som den empirisk orienterte leseren har relativt liten nytte av. Kanskje gjenspeiler proposjonene i boken også at empirien viste seg å være svakere enn det forfatteren først hadde håpet på?

Dersom man imidlertid ser avhandlingen som primært en litteraturstudie med en begrenset empirisk illustrasjon, blir konklusjonen en noe annen. Hedin dokumenterer omfattende lesing. Når det gjelder de litteraturtypene jeg kjenner best, er Hedins angrepsvinkler, observasjoner og kommentarer ofte innsiktsfulle og tankevekkende.

Tillit og nettverk

Hedin presenterer en egen handlingslogikk som typisk for sosiale nettverk – en ”logic of interpersonal trust”. Intensjonen er å formulere en handlingslogikk som et supplement og alternativ til March og Olsens ”logic of consequentiality” og ”logic of appropriateness” (March og Olsen 1989, 1995). Hedin presenterer denne handlingslogikken på to litt ulike måter. I det ene tilfelle styres aktørens atferd av svarene som gis på spørsmålene:

- Whom do I trust?
- What do they say?
- Can they help me with that?
- Cooperate with trusted others (s. 116).

I det andre tilfelle er spørsmålene:

- Whom do I trust?
- What do they say?
- Can we cooperate on that? (s. 222).

Et grunnleggende problem er at Hedins "logic of interpersonal trust" blander elementer av en ren tillitslogikk (gjør det de du stoler på anbefaler) og en konsekvenslogikk (Hva er effektene av de forslagene man får? Vil de ha ønskede effekter?). I faktiske beslutningssituasjoner vil slike blandinger forekomme ofte. Når man ønsker å lage grunnleggende analytiske distinksjoner, vil det imidlertid være en fordel å holde de ulike logikkene fra hverandre.

Det er videre et problem at Hedin i sin empiriske studie aldri *dokumenterer* i hvilken grad det faktisk eksisterer tillitsforhold i de nettverkene hun studerer og mellom hvem slike tillitsforhold var sterke. Hun beskriver heller ikke i noen særlig detalj "The politics of social network" – de prosessene tilliten utspilte seg gjennom.

Det er også mulig – ut fra Hedins egen fremstilling – å forstå innføringen av kvoteringsregelen ut fra både en "logikk of consequentiality" og en "logic of appropriateness".

Hedin sier at partilederne i øst var i et avhengighetsforhold til sine partnere i vest (s. 222). Det er snakk om et øst-tysk lederskap som på det tidspunktet var uten særlig innsikt og erfaring i hva som skulle til for å skape legitimitet og vinne velgere i vest, noe som var nødvendig for suksess i valgene. Disse lederne lot seg overbevise om at kvoteringsregelen var nødvendig for å vinne stemmer i Vest-Tyskland. Hvis dette er hovedresonnementet, er det snakk om en konsekvensorientert logikk basert på nytte-kostnads kalkyler av det å innføre kvotering eller ikke.

Innenfor en "logic of appropriateness" ville derimot resonnementet være: Moderne partier på venstresiden har kvotering mellom kjønnene. Vi er (eller ønsker å være) et moderne parti på venstresiden. Vi bør derfor innføre en kvoteringsregel.

Spørsmålet er dermed hva Hedins handlingslogikk tilfører analysen, teoretisk og empirisk. Det er særlig tilfelle dersom man bruke Hedins egne aspirasjoner som målestokk, som når hun i bokens siste setning (s. 244) sier: "If generalized trust helps democracy to work, it is interpersonal trust that makes institutions change".

Det er også grunn til å stille seg spørrende til en annen av Hedins generaliseringer: "Under conditions of uncertainty, we are more likely to

rely on informal relations for guidance" (s. 137). Problemet er at usikkerhet ikke bare kan være knyttet til kalkulasjoner av hva som er mål-middel rasjonelt eller til hva regler i en kultur spesifiserer som eksemplarisk eller passende atferd. Usikkerheten kan også knytte seg til tillitsforhold i uformelle nettverk, for eksempel til hvem man kan ha tillit til i ulike situasjoner. Det er derfor ikke rimelig å si at usikkerhet generelt bidrar til å gjøre uformelle relasjoner viktigere. I stedet kan man for eksempel åpne for en generell hypotese om at dersom ett av de tre nevnte forhold – handlingskonsekvenser, normative atferdsregler eller uformelle tillitsforhold – er sikre, mens de andre er usikre, så vil den førstnevnte logikken ha størst forklaringskraft for faktisk atferd.

Det er tilsvarende nødvendig å spørre hva *nettverksbegrepet*, et annet sentralt begrep i avhandlingen, tilfører analysen av politikk og institusjonell endring. Hedin presenterer merke-der, hierarkier og nettverk som tre konkurrerende og komplementære måter sosialt liv kan være organisert og koordinert på. Dette er i overensstemmelse med brede strømninger i samfunnsfagene. Men samtidig er den voksende litteraturen om nettverk og "governance" i nettverk nok så heterogen. Nettverksbegrepet brukes på mange og ulike måter. Mens det for eksempel er rimelig klart hva et perfekt marked og et perfekt hierarki er for noe, er det uklart hva et "perfekt nettverk" vil si. Hedin er inne på behovet for typologier av nettverk og for å spesifisere effekter av ulike typer nettverk. Dette antydes på side 63 hvor det heter at "how ... change affects the policy network depends on the nature and agency of the network itself". Men dette viktige temaet utvikles ikke videre i noen detalj.

Med støtte i et Granovetter-sitat (s. 120) nedtoner Hedin betydningen av *formelle* strukturer og institusjoner for faktisk atferd. Hvilken betydning formelle strukturer har under ulike betingelser, er imidlertid først og fremst et empirisk spørsmål, og Hedins syn må holdes opp mot at de etablerte og formelt organiserte partiene i vest dominerte valgene også i Øst-Tyskland. Tilførselen av vest-tyskere til PDS i 1990 betegnes også av Hedin som en "unrepeated social network recruitment" (s. 253). Hun viser dessu-

ten til at SED ble "forced out of state power" (s. 183), og at den øst-tyske Bürgerbewegung forsvant som politisk kraft.

Slike observasjoner kunne gitt grunnlag for en mer nyansert diskusjon av forholdet mellom de tilitsbaserte, uformelle nettverk Hedin studerer og formelt organiserte institusjoner, som de tradisjonelle partier. De kunne også gitt grunnlag for en diskusjon av betingelsene for suksess for mulige konkurrerende nettverk, for eksempel basert på kjønn, politisk ideologi, geografi, utdanning etc. Her konkluderer imidlertid Hedin, uten noen dokumentasjon, at "according to numerous statistical studies of social networking, gender tends to be an aspect of similarity and difference that overrides other aspects of difference, such as organization or organizational position" (s. 30). Det er vanskelig å tro at dette vil være tilfelle under alle omstendigheter. Igjen ville det være av interesse å få en mer dyptgående analyse av "scope conditions" for Hedins generaliserende utsagn.

Avslutning

Denne omtalen av Hedins avhandling har fulgt vanlige akademiske normer om å ta en kollegas arbeid på alvor, peke på svakheter i analysen og etter beste evne foreslå mulige forbedringer.

Hedin legger listen så høyt at avhandlingen bare delvis lykkes i å innfri egne aspirasjoner. Det er lett å slutte seg til forfatterens konklusjon om at eksisterende tilnæringsmåter ikke gir noen fullgode svar på hvordan vi kan forstå store institusjonelle transformasjonsprosesser. Hedin lykkes i mindre grad å overbevise om at hennes nettverkstilnærming utkonkurrerer andre tilnæringsmåter og teoritradisjoner.

Samtidig må det sies at "*The Politics of Social Networks*" på mange måter er en spennende og utfordrende avhandling. Forfatteren skal ha stor ros for å reise vanskelige spørsmål knyttet til viktige politiske hendelser. Hun presenterer ofte leseren med selvstendige vinklinger og synspunkter, basert på gjennomlesing av en stor litteraturmengde. Hedins avhandling er full av spennende utfordringer for både teoribyggere av ulike retninger og empirikere. Ikke minst gjelder det under hvilke betingelser nettverk og tillits-

forhold får avgjørende betydning i historiske situasjoner hvor etablerte institusjoner delegitimeres og bryter sammen.

Johan P. Olsen

Litteratur

March, J. G. og J. P. Olsen 1989, *Rediscovering Institutions. The Organizational Basis of Politics*. New York: Free Press.

March, J. G. og J. P. Olsen 1995, *Democratic Governance*. New York: Free Press.

Replik

Teorikonkurrens eller ulike analysnivåer?

Jag är tacksam för möjligheten att ge ett litet utförligare svar i denna intressanta och givande diskussion om institutioner och institutionell förändring, särskilt som Johan P. Olsen och jag ännu verkar tala förbi varandra på några väsentliga punkter.

Olsen menar att Hedin (jag) "i mindre grad" lyckas att "overbevise om at hennes nettverkstilnærming utkonkurrerer andre tilnæringsmåter og teoritradisjoner" – dvs March & Olsens nyinstitutionalism, och den ekonomiska nyinstitutionalismen. Att avhandlingen inte lyckas "utkonkurrera" dessa är kanske inte så överraskande. Det var inte heller syftet med boken. Istället togförs den sociala nätverksmodellen – "the logic of interpersonal trust" – som "komplementär" med March and Olsens arbete (se "Aim of the Study", s. 15).

Den sociala nätverksmodellen för institutionell förändring försöker snarast bygga vidare på March & Olsens nyinstitutionella ramverk, genom att addera en tredje analysnivå. Mellan den övergripande institutionen och den enskilde individen fokuseras det sociala nätverket. En av utgångspunkterna är det som March & Olsen själva skriver – men som sällan uppmärksammas – nämligen att kunskap, koder, paradigmer, tolkningar, värderingar och normer utvecklas och förändras inom institutioner genom

att individer *diskuterar med och övertalar* andra personer *som de är vänner med och litar på* (s. 118–120). March & Olsens resonemang om vikten av "interpersonal connections" får mig att länka deras arbete till den omfattande litteraturen om sociala nätverk, och föreslå en modell av socialt-nätverkshandlande, som jag döpt till "the logic of interpersonal trust". Denna, menar jag, kan hjälpa oss förstå en process där den "logic of appropriateness" som styr en institution omtolkas och förändras.

Precis som Johan P. Olsen påpekade vid oppositionen på avhandlingen ligger faktiskt den föreslagna modellen – "the logic of interpersonal trust" – på en annan analysnivå än March & Olsens välkända "logic of appropriateness". Själv ser jag min modell som en av flera möjliga tolkningar och vidarearbetningar av March & Olsens mer övergripande och mer abstrakta teori-bygge.

Att förklara institutionell förändring

Kanske kan den föreslagna sociala nätverksmodellen för institutionell förändring erbjuda en av många möjliga lösningar på tre kända problem med March & Olsens teoritradition; nämligen att deras nyinstitutionella ramverk förklarar varför institutioner är svåra att förändra, men säger mindre om hur de faktiskt förändras; att March & Olsens teori-bygge ligger på en hög abstraktionsnivå och är därför svårt att tillämpa direkt på empirisk forskning; samt att det finns en teoretisk lucka mellan March & Olsens nyinstitutionella teori och deras välkända garbage-can modell.

Bland annat söker avhandlingen slå en brygga mellan March & Olsens garbage can-modell och deras större nyinstitutionella ramverk – två teorier som ofta ansetts vara inkompatibla och motsägelsefulla. I kapitel 4 pekar studien ut de passager i March & Olsens arbete som visar på vikten av tillit och interaktion mellan specifika individer, och föreslår sedan att man kan behandla dessa sociala nätverk helt enkelt som en begränsning av det individuella rationella handlandet, dvs som "bounded rationality". På så vis blir de sociala nätverken en parameter som styr strömmarna i March & Olsens välkända garbage can-modell. Diskussionerna inom de sociala

nätverken bestämmer hur institutionens omgivning tolkas, och vilka problem och lösningar som får tillgång till beslutsprocessen.

I fallstudien av hur det östtyska kommunistpartiet SED/PDS reformerades visas för det första hur den nya partiledningsgruppen växte fram och tog kontrollen över organisationen. Det skedde genom att ett antal tidigare existerande sociala nätverksband efter hand knöts samman till en inre cirkel. För det andra följs hur en handfull västtyska kvinnliga politiker med feministiska värderingar slussades in i partiets ledningsgrupp via sociala nätverksband som daterade från tiden före 1989/1990. Dessa personer kom sedan att hamna i den federala partistyrelsen och förbundsdagen, och fick mycket stort inflytande över partiets utveckling. Till exempel lyckades de i ett tidigt stadium få igenom en 50-procentig kvotering av kvinnor till partiets federala och delstatliga parlamentsgrupper och partistyrelser, samt en programmatisk vändning till en viss typ av feminism. Andra feminister och andra västtyska vänsteraktivister som var närvarande i reformprocessen fick inte detta inflytande. Slutsatsen från fallstudien är alltså att sociala nätverk är seglivade och inflytelserika strukturer, som kan vara avgörande för institutionell förändring.

Ett givet val?

Olsen menar däremot att PDS' feministiska utveckling inte behöver en social nätverksmodell för att förklaras. Han ställer spørsmålet "hva Hedins handlingslogikk tilfører analysen, teoretisk og empirisk" och tolkar alltså valet av feminism och en 50-procentig kvotering av kvinnor till parlament och partistyrelser som ett självklart val. Förutbestämt – för att inte säga överdeterminerat – av både konsekvensorienterad logik, dvs här röstmaximering, och av "the logic of appropriateness", dvs rådande normer. (I det senare fallet verkar dock Olsen göra ett plötsligt tankekliv ut ur institutionen, eftersom han talar om normer utanför det östtyska kommunistpartiet, och inte i partiet självt – SED var ju knappast feministiskt).

Men hur självklart var egentligen feminismens genomslag i PDS? Valstrategiskt var de östtyska reformkommunisternas strategival –

feminism – inte ett utslag av icke-rationalitet. Man hoppades vinna röster. Inte heller var det fullständigt normvidrigt i förhållande till partiets proklamerade normer. Under det kalla kriget sökte ju SED framställa DDR som det kvinnovänligare Tyskland. Men – och detta är min poäng – vändningen till feminism var varken väljarmässigt fullständigt optimal eller ideologiskt helt förutsägbar! Att gamla SED antog och genomförde en västfeministisk agenda och en 50-procentig kvotering av kvinnor var trots allt en kraftig brytning med institutionaliserade normer och rutiner (s. 174–178). Och samtidigt verkar feminismen ha gett betydligt mindre väljarmässigt utdelning än partiet hoppats på (s. 230). Sammanfattningsvis kan alltså varken normativ eller ekonomisk nyinstitutionalism riktigt förklara denna förändringsväg. Det hade funnits många andra vägar för partiet att välja.

Att teoretisera agency

Mitt första svar på Olsens fråga om vad mitt teoretiska ramverk egentligen tillför är alltså att det erbjuder en nyckel till sådana institutionella vägval som vi antingen brukar efterrationalisera, eller hänföra till enskilda individers unika ledarskap. Studien försöker sig på att teoretisera aktörers fria handlande, på engelska "agency".

Teoribygget tar fasta på ett antal metodologiska rekommendationer från Anthony Giddens om hur växelspelet mellan aktörer och strukturer bör studeras (s. 90–97). Teoretiskt hämtas viktig inspiration från Hannah Arendt, som såg människors förtroendefulla samarbete som källan till kommunikativ makt och förmågan att handla (s. 205, 239–241). En källa som regimer med totalitära ambitioner – som DDR – försökte kväsa (Arendt 1951).

Här verkar Olsen för övrigt ha missförstått avhandlingens titel. Han uppfattar "the politics of social networks" som "de prosessene tilliten utspilte seg gjennom". Men vad avhandlingen försöker förklara och illustrera är hur politik kan vara ett resultat av sociala nätverk – inte deras innehåll. Den "tillit" som undersöks är alltså inte till exempel maffians kumpaneri under hot – vilket ju knappast kan definieras som "tillit" – utan spontan, frivillig tillit, dialog och samverkan.

Något som ekonomerna uppfattar som oerhört effektivt, men som inte finns att köpa eller sälja (s. 133, Arrow 1974), och som statsvetare hävdar som ett grundläggande hälsokriterium för den politiska demokratin (s. 242–244, Putnam 1993, 2000).

Formella vs. informella strukturer

En annan punkt där Olsen och jag verkar tala förbi varandra gäller synen på formella strukturer. Olsen menar att studien underskattar formella strukturer, eftersom den citerar Granovetter i att forskare inte bör stirra sig blinda på den formella pappers-planen för hur en organisation fungerar, utan vara uppmärksamma på de informella strukturer som efter hand växer fram inom en organisation (s. 120).

Här undrar jag dock litet varför Olsen har invändningar. March & Olsens normativa nyinstitutionalism fokuserar som bekant inte bara formella regler, utan även normer, vanor, rutiner, etc. Och parallellt med Granovetter tillkännager March & Olsen att "within an institution, informal subgroups may evolve who develop cognitions and beliefs different from the dominating institutional system of meaning" (March & Olsen 1989: 45, citerade på s. 119).

Olsen menar att "Hedins syn må holdes opp mot at de etablerte og formelt organiserte partierne i vest dominerte valgene også i Øst-Tyskland" och efterlyser "en mer nyansert diskusjon av forholdet mellom de tillitsbaserte, uformelle nettverk Hedin studerer og formelt organiserte institusjoner, som de tradisjonelle partier". Men vad är här "Hedins syn"? Avhandlingen diskuterar tämligen utförligt hur den löst formerade medborgarrättsrörelsen slogs ut av de väletablerade parti-institutionerna i väst, men hur institutionen SED/PDS överlevde demokratiseringen (s. 163–174). Studien ger alltså Olsen rungande rätt i styrkan hos formella strukturer och organisationer. Och just därför blir det intressant att se hur en sådan institution förändras.

Enligt forskningen om politiska partiers förändringsprocesser är partier mer föränderliga i sin formativa fas än i en senare, mer institutionaliserad fas (s. 46–54). Olika former av "externa chocker" kan sedan åter-igen-försätta en etablerad institution i en mer formativ fas. Med stöd i

denna forskning argumenterar avhandlingen att de stora omvälvningarna i samband med murens fall utsatte det östtyska kommunistpartiet för en avgörande "extern chock", som tvingade ned gamla strukturer och försatte partiet i en mycket formativ fas – där så sociala nätverksstrukturer alltså kunde få stort genomslag.

Avhandlingen hävdar att ett tämligen begränsat socialt nätverk – en "inre cirkel" – kan avgöra ett politiskt partis, eller en annan organisations, tidiga vägval. En tes som får stöd hos bland andra partiklassikern Duverger (s. 50–51). Dessa tidiga vägval har sedan stor betydelse eftersom partier – liksom andra institutioner – med tiden tenderar att institutionaliseras, bland annat eftersom det partisystem eller institutionella fält som de ingår i institutionaliseras eller "fryses" (s. 46–47).

En del av de "scope conditions" för "the logic of interpersonal trust" som Olsen efterlyser preciseras alltså i resonemanget om formativa versus mer institutionaliserade faser av en organisations utveckling. Växelspelet mellan informella nätverk och formella organisationer diskuteras även i kapitel 5, vilket jag gärna vill återkomma till. Den där föreslagna modellen – "the strength of similarity" – stipulerar två villkor när informellt socialt inflytande tenderar att vara starkare än organisationens regelverk. Men först ett par ord om förklaringsnivån hos "the logic of interpersonal trust" och "the strength of similarity".

Institutionell förändring – inte systemtransformation

Olsen invänder att den sociala nätverksmodellen för institutionell förändring inte svarar på hur vi ska förstå "grunnleggende systemtransformationer". Det stämmer kanske. Men Olsen menar att litteraturgenomgången riktar uppmärksamheten på just stora systemtransformerande förändringar – vilket bara stämmer med viss modifiering. Poängen är snarare att systemtransformationer ger både större tryck på, och möjligheter för, den enskilda institutionen att förändras. Innan ett partisystem har cementerats finns till exempel större utrymme för förändring av det enskilda politiska partiet. Ur detta perspektiv är övergångar till demokrati en formativ fas för många politiska institutioner.

I den inledande litteraturgenomgång diskuteras tre typer av förändringar: politiska partiers tidiga vägval (s. 46–54); uppkomst och förändring av policy-nätverk (s. 55–68); samt kvinnors politiska representation, särskilt i samband med övergångar till demokrati (s. 34–45). I alla tre fallen argumenteras om något *emot* användbarheten av stora generella systemteorier, såsom till exempel patriarkatsteori. Med det sociala nätverksperspektivet blir istället historiens komplexitet, aktörsutrymme och slump synliga.

Det grundläggande argumentet i studien är alltså inte det som Olsen hävdar, att sociala nätverksprocesser "gjør en forskjell i de-institusjonaliseringsprosesser av stort format". Avhandlingen gör varken anspråk på att förklara kalla krigets slut, den östeuropeiska övergången till demokrati, eller ens det östtyska kommunistpartiets fall från makten. (Möjligen skulle en annan studie ha kunnat analysera Gorbachev-linjens genomslag inom det sovjetiska kommunistpartiet från ett socialt nätverks-perspektiv – men det är en annan historia.) Studien av det östtyska SED/PDS undersöker alltså inte varför partiet tvingades till reform, utan *hur* det sedan reformerades, alltså vilken specifik reformväg som partiet kom att följa. History is bounded, but not optionless, som Piotr Sztompka skriver – en observation som går som en röd tråd genom boken (s. 14, 67, 90–91, 232, 237).

Historiens ineffektivitet

Utgångspunkten för den sociala nätverksmodellen för institutionell förändring är historiens "ineffektivitet" (s. 14, s. 63–64, 111–114) – ett begrepp som är ett av de inledande antagandena även i March & Olsens nyinstitutionella teori-bygge. Vår syn på vad som utgör historiens ineffektivitet skiljer sig dock delvis åt. March & Olsen finner historisk "ineffektivitet" främst i att institutioner är trögföränderliga. Trots historiens "tryck-förändras-institutioner lika-långsamt" som glaciärer". Detta innebär att institutioner inte alls behöver vara perfekta spegelbilder av sin omgivning. Men hur förändras institutionella strukturer när de väl förändras?

Jag utökar eller förskjuter kanske något March & Olsens syn på vad som utgör historiens "inef-

fektivitet" när jag utöver strukturenas seghet sätter fokus på aktörerna – som ju i stort sett saknas i den strukturfokuserade normativa nyinstitutionalismen. Argumentet är alltså att aktörernas begränsade rationalitet i att tolka och reagera på den komplexa institutionella omgivningens utmaningar är ytterligare en viktig aspekt av historiens "ineffektivitet". Ramarna för aktörernas rationalitet bestäms av de institutionella strukturererna i allmänhet, men i synnerhet av diskussioner i de sociala nätverksstrukturerna, där olika "logics of appropriateness" kan ifrågasättas och omtolkas. Dessa sociala nätverksstrukturer kan i sin tur vara ännu mer seglivade än de större institutionella strukturerna. Institutioner förgås, men de personliga kontakterna består.

Givet att en institution står under ett visst förändringstryck – som hjälper till att bryta ned de mer övergripande institutionella strukturerna – så är det inte förutbestämt vilken precis väg som den institutionella förändringen tar. I motsats till antagandena hos den ekonomiska nyinstitutionalismen utvecklas politiska institutioner sällan till några perfekta svar på den "politiska marknadens" krav – om det nu alls existerar några sådana optimala lösningar (s. 97–98).

"Utan dokumentation"?

Innan jag avrundar mitt – förhoppningsvis inte alltför långdragna – svar på Olsens recension har jag en sista punkt där jag gärna vill invända mot hans resonemang. Olsen hävdar att avhandlingen "utan någon dokumentation" konkluderar att "according to numerous statistical studies of social networking, gender tends to be an aspect of similarity and difference that overrides other aspects of difference, such as organization or organizational position" (kapitel 1, s. 30). Här verkar föreligga ett missförstånd. Antingen har Olsen missat de olika studier som hänvisas till i kapitel 5 (s. 123–155). På sidan 126 radas till exempel tio sådana referenser upp i en och samma hänvisning – visserligen främst statistiska studier från amerikansk managementforskning.

En annan källa till ett möjligt missförstånd kan eventuellt – här gissar jag – vara ordet "overrides". Kanske har Olsen tolkat det som att studien hävdar att kön *alltid* slår ut alla andra faktorer i

hur vi formar våra sociala nätverk? Detta vore förstås i så fall ett absurt påstående, och det är alltså inte det som studien försöker hävda. I just SED/PDS' reformprocess var visserligen tendensen att nätverka med andra av samma kön slående stark – vilket inte stämde med studiens första hypoteser (s. 25). (Men lustigt nog tog ju reformprocessen en feministisk riktning, trots att den dominerats av nästan helt manliga nätverk. Detta ledde mig att kombinera det sociala nätverksperspektivet med garbage can-modellen. I kontrast till feministisk teori argumenteras alltså att konsekvenserna av tendensen att nätverka med andra av samma kön inte är helt givna.)

Men åter till frågan om vad som ska dokumenteras: Avhandlingen ägnar åtskillig möda åt att poängtera hur de sociala mekanismer vi observerar i samhällsvetenskapen bättre ses som sociala tendenser än som sociala lagar (s. 149–155). Modellen som läggs fram i kapitel 5 – "the strength of similarity" – bygger på en i det närmaste trivial observation, nämligen att vi oftare (alls inte alltid – men *oftare*) väljer våra vänner bland personer av samma kön, samt att detta även gäller för professionella vänskaper, kollegor emellan. Här tillåter jag mig en liten dekonstruktivistisk parentes i resonemanget med en hastig hänvisning till Derrida, som menar att även en kvinna kan omfattas av broderlig vänskap (s. 151–152). (Kanske blir förresten detta allt vanligare i vårt västliga postmoderna samhälle?)

Vidare hävdar "strength of similarity"-modellen att sociala nätverksrekrytering och socialt nätverkshandlande är viktigare än meritokratiska kriterier och regelstyrt handlande särskilt i situationer där mål, medel och alltså relevanta meriter och beslutskriterier är osäkra, och förtroendefullt samarbete är högt värdesatt. (Kanske blir även detta allt vanligare i det de-institutionaliserade så kallade nätverkssamhället?).

En teoriutvecklande studie

Vad studien söker hävda är alltså att förändringsvägen – organisationens "path dependency" – är beroende av sociala nätverksmekanismer i organisationens toppskikt, dvs av vilka

enskilda individer som haft chansen att utveckla sociala band och som förmår samarbeta, samt av vilka idéer, tolkningar och resurser dessa bär på.

I litteraturgenomgången skisseras hur den sociala nätverks-modellen för institutionell förändring som utvecklas i boken – the logic of interpersonal trust – skulle kunna ha bäring på olika typer av forskningsproblem. Ett annat syfte med litteraturgenomgången är att visa på hur olika teoritraditioner stödjer varandra i vad de – ofta mer eller mindre i förbifarten – har att säga om sociala nätverk. (Att forskare parallellt gör liknande fynd måste rimligtvis anses styrka ett teoretiskt resonemang!) Boken vaskar alltså fram vad äldre studier noterat om sociala nätverk, men inte dragit ut de teoretiska konsekvenserna av. Utifrån detta och utifrån en fallstudie utvecklas så en social nätverksmodell för institutionell förändring.

Astrid Hedin

BENT FLYVBJERG: *Making Social Science Matter. Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again*. Cambridge University Press 2001.

Debates on Truth and Method, and the Power of Example

Is social science letting itself be colonized by the natural sciences? So Bent Flyvbjerg claims. Political science and other social sciences are straining to imitate the natural sciences, seeking universally valid knowledge and predictive theory. This is why, according to Flyvbjerg, "social inquiry fails". Instead, he argues, social science should turn away from scientism and go into dialogue with society, "making social science matter".

Whether or not one agrees with Flyvbjerg's description of contemporary social science (curiously, Flyvbjerg regards the strive to scientism as constituting the current mainstream of the discipline – but is it?), his book certainly does address very important and timely questions for the discipline.

Statsvetenskaplig Tidskrift 2002, årg 105 nr 1

Context Counts

If the social sciences were to aspire to emulate the natural sciences – which Flyvbjerg claims they are currently trying to do – then their achievements would seem dismal. Why is social science not able to come up with the same type of reliable, context-independent explanatory and predictive theories that the natural sciences have produced? Because, Flyvbjerg explains, context counts (Chapters 3 and 4). Since human beings act on the basis of their own situational self-interpretations, social theory can only be as stable as these interpretations. Likewise, the social scientists' research interests and concepts must be understood in relation to a specific (research) context. Secondly, since the objects of social science research are subjects in themselves, they may answer back. If we publish the results of our research, policymaking and society may change in response.

While these first two arguments are classic post-modern and hermeneutic insights, Flyvbjerg's third argument is perhaps more seldom made. He makes a case for genuine expertise as opposed to abstract analytical rationality (Chapter 2). In any form of human learning, experience – not merely memorization of abstract rules – is what makes the genuine expert. Like in chess or soccer, there is a qualitative gap between the competent rule-follower and the true expert, who relies on experience and intuition. By the same token, Flyvbjerg argues, social inquiry needs to rely not on analytical rationality and abstract rules, but on concrete cases, practical knowledge and practical ethics.

Experience

This is where Flyvbjerg launches his recommendations for how social inquiry ought to be conducted, namely as "practical wisdom" or *phronesis* (Chapter 5). The Aristotelian concept of *phronesis* is best understood in relation to Aristotle's two complimentary intellectual virtues: *episteme* and *techne*. While *episteme* is based on analytical rationality and searches for universal, context-independent knowledge, *phronesis* is not necessarily concerned with the production of theory, but with practical common sense. Most centrally, *phronesis* is based on ex-

perience. However, compared to *techne*, which is the simple search for practical know-how – a craft – *phronesis* also involves values and ethics.

The goal of *phronesis* is to enter into a dialogue with society to help it reflect on its values. As Flyvbjerg puts it, "the practical rationality of *phronesis* is based on a socially conditioned, intersubjective 'between-reason'". An important task for social science is to assist society in balancing instrumental rationality with value-rationality. This is where the natural sciences are weakest, and the social sciences strongest. To "succeed again", Flyvbjerg argues, social science must stop neglecting this prime competitive advantage and give up the strive for a type of knowledge that it cannot achieve.

Against "Theory"

But which type of knowledge, more exactly, is it that social science "cannot achieve" (p. 2)? In his argument against "theory", Flyvbjerg doesn't quite set up a straw-man, but he does choose an opponent which is probably not the most viable in the discipline. In Chapters 3 and 4, ideal "theory" is taken to be predictive – which in its stricter sense is most probably a minority view among social scientists. Social science theory may be "predictive" in terms of producing hypotheses, but very rarely succeeds in predicting actual events. Still, just as in the natural sciences, Flyvbjerg takes "theory" to be something explicit, universal, abstract, discrete, systematic and complete. As Flyvbjerg emphasizes, there are few signs that social science should be on its way to producing this type of theory.

On the other hand, in Chapter 6, he argues that case studies and good narratives can indeed be used both to test hypotheses and to make generalizations and contribute to cumulative knowledge. What is this, if not theory-building? Ideally, Flyvbjerg might have practiced some helpful *phronesis* by reflecting more on what the term "theory" might mean within the social sciences. Notably, the focus on *phronesis* as the favored alternative to scientism bypasses common social science concepts such as empirical generalizations; social tendencies as opposed to social laws; ideal types; and the usage of formal mod-

eling as a heuristic tool, rather than as predictive theory.

The type of knowledge that social science can and should aim to achieve, Flyvbjerg argues, is *phronesis*. The second half of his book is dedicated to explaining and updating this classic concept to include issues of power (Chapters 8 to 10). In this scenario, the purpose of social science is less to develop theory, but to contribute to society's practical rationality.

Genealogy as Phronesis

The most well-known development of Aristotle's classic concept of *phronesis* stems from the German philosopher Hans-Georg Gadamer. (Gadamer passed away in March 2002, at the age of 102.) Gadamer's book on *Truth and Method*, first published in 1960, became known to a wider audience in the late 1970s, through his debates with Jürgen Habermas.

In his venture to update the concept of a *phronetic* social science, Flyvbjerg does not review the famous Gadamer-Habermas debate, but instead steers straight from Aristotle to Foucault. In Chapters 8 and 9, Flyvbjerg provides an excellent introduction to Foucault's analysis of how discursive power is everywhere, determining rationality. Along the way, Flyvbjerg dismisses Habermas' model of discursive democracy as idealistic, sociologically naive, insensitive to context, and oriented toward universal theory (*epistheme*) rather than practical wisdom (*phronesis*) (pp. 96-97, 102, 106-108).

Flyvbjerg suggests Foucault's method of genealogy as an instructive example of how *phronetic* social science might be conducted. Just as a *phronetic* methodology should, genealogy is oriented toward political praxis: By retracing how a specific situation came about, and showing that it was not determined by historical necessity, a genealogical analysis opens up the possibility that practices and institutions can be altered.

Phronesis in Aalborg

But altered-how? In Flyvbjerg's conception, the end step of *phronetic* social science is for the

scientist "to become partisan, to face conflict, and to exercise power" (p. 155). As a second example of a *phronetic* research methodology, Flyvbjerg offers his own 1998 case study of urban planning in the Danish city of Aalborg (*Rationality and Power: Democracy in Practice*, University of Chicago Press). In Chapter 11 of *Making Social Science Matter*, Flyvbjerg reviews his older study:

In Aalborg, the Chamber of Industry and Commerce was managing to influence inner city planning, privileging automobile traffic over other means of transportation—which conflicted directly with the environmental objectives ratified by the democratically elected City Council. Flyvbjerg then intervened with his book, forcing the "semi-institutionalized, semi-secret" political process to open up for public insight and wider participation (p. 160). As a result, the city of Aalborg reformed its structure of planning and received the European Union's "European Planning Prize" (p. 161).

"Common Sense"?

What catches the eye in this description is Flyvbjerg's claim that he did not need any abstract analytical rationality—no "ideals of strong democracy or strong ecology"—to determine that the state of affairs in Aalborg's city planning was "neither desirable nor justifiable" (pp. 154–155). Indeed, he insists, "[m]ost, if not all, informed persons who subscribe to the ground rules of democracy (-) would also have to agree with my analysis".

But would they? Is there a given interpretation of what are the "ground rules of democracy" and how they should be implemented? Here, the problematic character of how *phronesis* relies on "practical rationality and common sense" (p. 104) becomes evident. As Flyvbjerg notes, Habermas has distanced himself from *phronesis*, which he found to be conservative. Notions such as "common sense" risk denying the potential of critical reflection and the power of the better argument. This was one of the points of contention in the Habermas-Gadamer debate, which Flyvbjerg chooses not to refer to.

Power and Rationality

Flyvbjerg makes a brave call for social science to invite itself to the public debate, setting its own agenda, making social science matter. His line of argument is clear and transparent. Still, it seems that Flyvbjerg's critique of Habermas at times bites its own tail. While Foucault claims that "power is everywhere", Habermas distinguishes between power and rationality in communication (p. 94). But in his success in improving the democratic process in Aalborg, does Flyvbjerg not rely on the power of the better argument?

If we should succumb to the notion that the political impact of social science rests only on its traditional authority, rather than on the power of the better argument—does this not risk becoming a self-fulfilling prophesy? While Habermas' work is often read—or some would claim: misread—to be very idealistic, it is seldom appreciated how these types of considerations tie into his particular mode of theorizing.

The Power of Example

Of the main arguments in the book, Flyvbjerg's *plaidoyer* for more good case study research is perhaps the most convincing and inspiring. Specifically, his Chapter 6 on "The Power of Example" can be highly recommended as an enriching complement to standard methodology readings by authors such as Yin, Eckstein, Sartori, Lijphart, and King, Keohane and Verba.

Flyvbjerg is concerned that the social sciences are presently dominated by large sample studies, at the expense of good exemplars. His emphasis is on the power of example and the centrality of experience for the development of scientific expertise. His two most central pieces of advice to researchers are Foucault's dictum to "never lose sight of a reference to a concrete example". And that "the most advanced form of understanding is achieved when researchers place themselves within the context being studied".

At Last – the Behavioral Revolution?

Indirectly, Flyvbjerg's thoughtful book addresses ongoing methodological debates such as

for example those initiated by the "Perestroika" movement within the American Political Science Association. (His book is reviewed in this context in PS No. 1, 2001). The rather polemic Perestroika movement – as it calls itself – has turned against the claimed "hegemony" of formal modeling and quantitative methods, in favor of methodological pluralism and "an ecumenical science of politics". (Demands that have been answered with a plea for academic pluralism and more intellectual humility – on the part of the Perestroika movement, see PS No. 2, 2002).

During recent years, it seems that quantitative methods are being adopted by more social scientists and employed on a much broader range of research problems. The use of statistical method is less and less the prerogative of the experienced electoral analyst. Since the behavioral revolution in the 1960s, national and international isomorphic pressures have brought governments and organizations to issue statistics on ever more features of society. With the evolution of the internet, quantitative data sets are now becoming more easily available to a growing number of researchers.

These trends can be interpreted in more optimistic and more pessimistic veins. In a more optimistic view, social science can now become truly cumulative at last. In the more pessimistic interpretation, the improved availability of quantitative data-sets combine with the academic pressure to "publish or perish" – at its strongest in American academia – to glue researchers to their university desks, working with large statistical samples rather than with the complex, messy, time-consuming case studies that in Flyvbjerg's view are an important source of social science expertise.

Flyvbjerg's book does not give an overview or guide to these debates, but offers a thoughtful and innovative contribution. While at times, Flyvbjerg may seem to advocate a radical turn away from "theory" (however defined), at other times, he seems mostly concerned with the plurality and balance of the discipline.

Astrid Hedin

ELENA HELLBERG-HIRN: *Soil and Soul: The Symbolic World of Russianness*. Aldershot: Ashgate 1998.

En angenäm känsla av välbehag sprider sig inom mig efter läsandet av Elena Hellberg-Hirns alster 'Soil and Soul' med underrubriken 'The Symbolic World of Russianness'. Föreliggande anmälan är ett försök att förklara denna känsla utifrån de intryck som boken förmedlar till läsaren under resans gång. Boken handlar om hur vi kan förstå och tolka uppfattningar om 'det ryska' som en uppsättning symboler, vilka återspeglar det politiska och sociokulturella klimatet i Ryssland under olika tidsepoker. Mer specifikt beskrivs hur den ryska nationella identiteten förstärks av den mytologiska kopplingen mellan territorium (soil) och själ (soul).

The main aim of this book is to provide an orientation in the symbolic world of Russian self-identification, and thus to outline a comprehensible background to the current political discourse about the road to the future Russia (Hellberg-Hirn 1998: 2).

Författarinnan läser, beskriver, analyserar och tolkar symboliska uttryck i den ryska historien för att bättre förstå de politiska skeenden som kännetecknar Rysslands ganska så stormiga utveckling från Kiev till idag. Läsaren erbjuds en rikt empiriskt pyntad exposé över hur symboler kan bli politik; om hur symboler och myter blir till essentialiserade uppfattningar om vad som konstituerar den ryska nationella identiteten. Hellberg-Hirn är medveten om att de föreställningar om 'det ryska' som framträder i symbolfloran i någon mening är förenklade stereotypiseringar, men samtidigt argumenterar hon för att de har betydelse för den förda politiken. Hennes utgångspunkt skapar en distans, en ödmjukhet i relation till de tolkningar som görs i analysen – på så sätt kan man säga att hon anammar den postkoloniala samhällsfilosofen Gayatri Chakravorty Spivaks strategiska råd:

But it is not possible, within discourse, to escape essentializing somewhere [...] So then strategically you can look at essentialisms, not as descriptions of the way things are, but as something that-one-must adopt to-produce a

critique of anything (Spivak i Clough 1995: 116).

Enligt Hellberg-Hirn domineras bilden av Ryssland utifrån av det synsätt som kanske bäst kan sammanfattas i Winston Churchills berömda liknelse av Ryssland som 'a riddle wrapped in a mystery inside an enigma', vilket uttrycker en ovilja till att förstå innebörden av 'det ryska' (Hellberg-Hirn 1998: 235). Samtidigt argumenterar författarinnan för att bilden av Ryssland från insidan präglas av en överdrivet förenklad bild av en homogen rysk gemenskap. Ambitionen är att distansera sig från båda dessa förhållningssätt, vilket – enligt egen utsago – underlättas av att hon själv levt och verkat både privat och yrkesmässigt dels på insidan, men dels också på utsidan av Ryssland och 'det ryska' (Ibid: 3).¹ Det omfattande sekundärmaterialet kompletteras med författarinnans personliga erfarenheter och boken är fylld av egna reflektioner och iakttagelser (Ibid: 13).

Det unika med Hellberg-Hirns bidrag till förståelsen av 'det ryska' står varken att finna i de sporadiska teoretiska greppen eller i att den medtagna empirin som presenteras skulle vara någonting kvalitativt nytt utöver det som redan har behandlats om Ryssland på annat håll. Likväl, i enlighet med den uppsatta ambitionsnivån lyckas författarinnan förbluffande väl med att förse de rika empiriska illustrationerna med mening och betydelse för mekanismerna bakom den politiska och sociokulturella utvecklingen i Ryssland. Boken är begåvad med en personlig touche som ökar läsvärdet, samtidigt som den ger samhällsforskaren/humanisten ökad förståelse för Ryssland och 'det ryska' i synnerhet, men också för nationellt identitetsskapande i allmänhet. Tillsammans förkunnar hennes många nedslag i den ryska kulturhistorien om en lärdom att beakta även de – på ytan – betydelselösa inslagen i en nations historia. I fokus för boken står maktens konkreta uttryck och inte makten *per se*. Det finns goda skäl att uppmärksamma förtjänsterna med att också beakta de aspekter av politiskt beslutsfattande och maktutövande, som inte är omedelbart observerbara för samhällsforskarens ibland alltför tätsittande ögon.

Så långt allt väl. Låt oss ändå stanna upp ett tag och uppmärksamma begränsningar i ett dylikt

förfaringssätt. Om boken läses som en samling essäer finns det egentligen ingenting att invända. Då Hellberg-Hirns bok ändå gör anspråk på att utgöra en sammanhållen forskningsprodukt blir det ibland problematiskt med att – som läsare – förstå hur de olika empiriska illustrationerna hänger ihop. Empirin är bred och inspirerande, men intersubjektiviteten försvåras av den relativa rörlighet som kännetecknar bokens upplägg. Det kan vara nog så intressant att läsa om hur symboler blir till politik, men kanske kunde framställningen ha vunnit på en mer systematisk ingång till problematiken – ett slags kompass för läsaren att ha under resans gång.

Analysen spänner över ett enormt tidsspektra från Rysslands kristnande på 800-talet till dagens postsovjjetiska Ryssland. Förvisso kretsar bokens struktur kring teman, snarare än kring olika tidsepoker. Samtidigt kvarstår en lätt förvirring kring varför just vissa teman plockas fram och inte andra – vad är det författarinnan inte studerar och på vad grundar hon i så fall urvalet på? Kritiken kan förefalla orättvis – författarinnan uttrycker på flera ställen att det är omöjligt att söka fånga alla relevanta historiska och kulturella aspekter kring förståelsen av den ryska självuppfattningen uttryckt i symboliska termer (se t ex Hellberg-Hirn 1998: 2). Inte heller finns någon ambition att hitta en klar definition av det specifikt ryska, eftersom det vore att hamna i den essentialismfälla hon själv varnar för (se t ex ibid: 182f). Hon har rätt, men kritiken mot den relativa osäkerheten kring materialurval kvarstår – vilka skulle exempelvis konsekvenserna vara om Hellberg-Hirn också utgått från den yngre Belenskijfärgade Dostojevskij istället för att enkom fokusera på de starkt nationalistiska och slavofila dragen i dennes tänkande? (se t ex ibid: 223ff, jfr. Sjestov 1992).

En annan kritikpunkt är att de teoretiska kopplingar som görs sker väl osystematiskt, utan att heller vara alltför sofistikerade i den meningen att framställningen anammar en lätt accepterande, deskriptiv hållning. En undran är t ex hur Hellberg-Hirn kan anamma en postmodernistisk syn på identiteter som icke-definierbara sociala-/kulturella konstruktioner (ibid: 14), samtidigt som Anthony D. Smiths genväg mellan postmodernism och modernism får stå svarslös

i ett längre konkluderande resonemang kring hur nationsbegreppet ska förstås (ibid: 240ff).

Återigen gör jag mig skyldig till att utdela orättvis kritik. Hellberg-Him beskriver sin metod som varande influerad av både etnografi, kulturanthropologi och semiotik. Antagligen skulle boken förlora mycket av sin personliga touche och snillrika kopplingar mellan symboler och politik om utifall att teorier och metodyttringar inte hade använts eklektiskt. Intersubjektiviteten haltar måhända något emellanåt, men det rika bildmaterialet och de många citaten uppväger i stort dessa brister. Samtidigt kvarstår en fundering kring om inte det eklektiska angreppssättet kunde ha balanserats av att författarinnan från början tydliggjort sina tolkningsreferenser.

En tredje gång är jag väl hård i min kritik – ansatser till en metodologisk och teoretisk ingång ges i bokens första kapitel. Fundamentala begrepp som symboler, myter och kultur definieras och motiveras utifrån erkända tänkare som då Anthony D. Smith (nationell identitet), Gaster (mytbildning) Clifford Geertz (kulturbegreppet), Michel Foucault (arkeologiska metoden) och kanske inte minst Pierre Bourdieu. Den sistnämnde positionerar sig mot strukturalistiska lingvister, vilka – enligt Bourdieu – företräder en idealiserad syn på språkets funktion, som fristående den sociala verklighet i vilken det reproduceras. Bourdieu intresserar sig för språkbegreppets maktdimension/er – och framförallt den symboliska makt som bl a tar sig uttryck i att språkliga konstruktioner kan förväntas få reella konsekvenser (se t ex Bourdieu 1999). Vad som saknas är mer en kontinuitet i framställningen som sådan än att boken skulle vila på förbräcklig metodologisk och teoretisk grund.

På gott och ont är Hellberg-Hims skildring av symboliken i 'det ryska' essäistiskt och eklektiskt framställt. Jag vill poängtera att en alltför snäv ingång till den empiriskt präglade analysen skulle riskera att omkullkasta den öppenhet, nyfikenhet och idérikedom som präglar bokens innehåll. Jag står fast vid att det genomgående intrycket av 'Soil and Soul' är att den ger en känsla av välbehag, men för att överhuvud ha möjlighet att göra boken rättvisa tänker jag nu kortfattat presentera några av de synnerligen intressan-

ta temata som återfinns i respektive kapitel. Och det som har sagts hitintills om bokens avigsidor är fullständigt poänglösa om inte också fler konkreta exempel på dessa kan ges parallellt med att de välbehagsstimulerande lärdomarna preciseras. Härnäst följer ett axplock ur bokens innehåll.

Bokens andra kapitel tar upp den kanske främsta symbolen för rysk statsnationalism – den s k tvåhövdade örnen. Ryssland presenterar sig här som en världsmakt som både dominerar öst och väst (Hellberg-Him 1998: 17). Utformningen av örnen är inspirerad av bysantinsk ikonkonst med religiösa motiv från bl a S:t Görän och draken. Hellberg-Him påminner också om att örnen aldrig varit statsymbol för det Bysantinska riket, utan får denna status först då Moskva-Ryssland anammar symbolen under sent 1400-tal. Allteftersom att Ryssland expanderar införlivas också de besegrades makter i form av sköldar placerade runt örneemblemet. Tillsammans utgör strukturen trippla koncentrisk cirkel där det heliga ursprunget markerar centrum, som en slags legitim grund för den statsexpansion som Ryssland företog sig under bl a Ivan III och Peter den store. Örnen förlorar i status under kommunistperioden, men syns nu återigen som en symbol för legitim statsexpansion och är fortfarande knutet till det ryska territoriet (ibid: 32). Hellberg-Him visar på ett förtjänstfullt sätt möjligheterna till att följa en nations politiska utveckling i subtila förändringar av de mest betydelsebärande nationella symbolerna.

Bokens tredje kapitel är en betraktelse kring hur maktens centrum i Ryssland har skiftat mellan framförallt S:t Petersburg och Moskva. Återigen går författarinnan bakom den rent faktiska politiska förflyttningarna mellan val av centralort till att behandla hur politiska makthavare (främst då tsaren) fyller sina respektive centralorter med flera symboliska uttryck för politisk makt. Exempel ges från byggnationer kring röda troget i Moskva, vilka än idag tjänar som de kanske mest synbara ikonerna för 'det ryska'. Hellberg-Him kopplar den utdragna debatten mellan slavofiler och västerlänningar till de båda orterna – Medan-slavofilerna – laddar Moskva med mycket symbolisk prestige som varande hela

världens centrum (det tredje Rom), hyllas St Petersburg av västerlänningarna som en stad som symboliserar det ryska samhällets förändringsvillighet. Tillsammans återspeglar de båda städernas symboliska laddningar ett fundamentalt dilemma för den ryska identiteten (ibid: 48) – exempel hämtas från verk av bl a Tolstoj och Pusjkin där det ryska samhällets kluvenhet inför snabba moderniseringsreformer manifesteras i enskilda individers livsöden.²

Kapitel fyra ägnas åt bilden av den ryska tsaren som varande på samma gång enväldshärskare och rättvist faderlig; gudomlig, men i slutändan också dödlig:

Upon the Orthodoxy and personal piety of the tsar depended the salvation of Russia as a state, and thereby the salvation of the whole world. It was this eschatological foundation for the myth of the ruler that was undercut by Peter the Great. From Ivan IV to Peter I, the emergence of the modern secular state was accompanied by the growth of a political mythology that produced an image of an absolutist, autocratic god-emperor, self-contained and self-generated (ibid: 63).

Bilden av tsaren, kejsaren eller kejsarinnan är inte entydig. En tydlig spricka uppstod t ex kring bilden av Peter den store. Av de gammeltroende ansågs han vara en personifiering av Antikrist, medan han av den utbildade eliten sågs som en världsvan modern kejsare. Genom ceremonier och riter förstärks en officiell mytbildning kring monarkens maktsuveränitet som på samma gång eskatologisk och världslig (ibid: 76). Då tsarens makt började vackla under 1800-talets senare hälft spred sig diverse apokalyptiska visioner om att Ryssland var på väg mot en katastrof. 1917 blev det år som verkligheten hann ifatt myten bara för att återuppstå i annan form kring ledarkulten av Sovjetunionens diktator, Josef Stalin. Hellberg-Hirn beskriver här hur symboliken och mytbildningen kring ledarskapet blir en väsentlig del i formandet av den ryska statens officiella nationalism.

Det femte kapitlet handlar om religionens betydelse för den ryska nationella identiteten. Här behandlas den ortodoxa liturgins färd från Byzantium till Ryssland. Hellberg-Hirn tar upp föreställningar om den unika känslomässiga relation

till tron uttryckt i den omedelbara kontakt som ikonerna möjliggör ('ett fönster mot himlen'); den kollektiva gemensamma andan (sobornost); interna stridigheter gällande tolkandet av liturgin; föreställningar om 'det heliga Ryssland' som en förankrad myt att relatera den levda verkligheten med den eviga gudomligheten; hur territoriet Ryssland vinner politisk legitimitet genom att den ortodoxa tron förser den med en 'själ'. Hellberg-Hirn visar prov på god känsla att hantera nyansskillnader kring symboliken av den – på ytan – homogena ryska ortodoxa tron. Liksom i det föregående kapitlet får läsaren vänta länge innan den historiska redogörelsen övergår till en mer självständig analys, men då det till sist sker är innehållet kärnfullt:

Orthodoxy has been a profound force in shaping the cultural foundations of Russian identity. It provided the spiritual and artistic models, the alphabet and the first literature, and the cultural connections to Christian Europe. Belonging to the Orthodox faith united myriad individual lives into a pattern of collective participation in church rituals [...] Orthodox Christianity provided a bridge over the troubled waters of life into the eternal realm of peace, justice and beauty [...] at every point in time and space, the reality of Russian religious life (whatever is meant by those words) has always been much more complicated than myths about holy Russian and her collective spirit suggest (ibid: 108).

I kapitel sex beskrivs, analyseras och tolkas olika symboliska uttryck för den ryska nationen som ett modersland. Modersmyten bidrar till att skapa en naturaliserad bild av den ryska nationen som ett urhem. Hellberg-Hirn tar fasta på moderslandet materiella uttryck i form av de s k Matrioskadockorna, vilka:

Provides the most laconic statement of matriarchy, as she embodies concentrated, eternal motherhood. And perhaps in a secret desire, the Matrioshka "contains Russian's vision of herself as a nation" (ibid: 117).

Tillsammans med myten om den manlige hjälten, som vaktar den territoriella domänen (moderslandet) uttrycker 'ikonerna' av den medelålders bondekvinna att Ryssland – eller i förekommande fall Sovjetunionen – är en nation och

ett hem värt att värna och kämpa för, en mäktig symbios mellan hjärta och hjärna, territorium och själ. Hellberg-Hirn konkluderar att det eviga och essentiella moder Ryssland förändras hela tiden, vilket är en bidragande orsak till den ambivalens som präglar den ryska nationella identiteten.

I kapitel sju lämnar författarinnan symboliska uttryck för 'det ryska' i den officiella historiskskrivningen och tar med sig läsaren med på en exposé över traditionell symbolism i den ryska folklivskulturen. Kapitlet inleds med en redogörelse för hur tradition, myt och estetik hänger samman. Därpå följer en roande beskrivning av symboliken i ryska folkdräkter som materialiserade uttryck för himmel och jord. Vidare behandlas det symboliska värdet av den rituella maten där påskäggen ges en central plats, men även bröd, salt och nationaldrycken vodka:

The symbolism of bread goes back to the soil, territory, Mother Russia. Salt is present as a symbol of the Other, but only in small quantities. Bread and salt being the essential food, they are often complemented by vodka as the essential national drink. Together, the three basic food elements represent Russia's soil and soul, her body and her spirit (ibid: 149).

Hellberg-Hirn går vidare i sin kulturhistoriska studie och noterar det symboliska värdet i att ha en totemhäst som vaktar det heliga hemmet och i en längre utveckling om vorkadrickandets historia tydliggörs en spricka mellan den skönmålade bilden av det idylliska bondesamhället och den krassa tragiska verkligheten. Kapitlet avslutas med en teoretisk argumentation för betydelsen av att läsa konkreta materiella uttryck av en kultur för att förstå uppkomsten och konstruktionen av nationalism och även av etnicitet som en garant för släkters kontinuitet:

the 'natural' body is regulated by social norms, it signifies a variety of social codes. Thus, nationalist discourse effects a tacit transfer of values from the idealized Russian body of the nation, which is conceived outside time and space [...] But this constant recreation of ethnicity is hardly concerned with history, sociology or ethnography. It is concerned with feelings (ibid: 160).

Kapitel åtta kan sägas inleda bokens mer sammanfattande del. Kapitlet inleds med en diskussion kring förenklade stereotypiseringar av 'det ryska', som antingen 'auto-stereotypes' (själv-identifikation) eller 'hetero-stereotypes' (bilder av Ryssland utifrån) (ibid: 165). Ett exempel på det förra är föreställningen om att det finns en särskild rysk idé, ett slags magisk maxim, som jämkar samman territorium och själ (ibid: 169). Hellberg-Hirn tar vidare fasta på att stereotypiseringen av det ryska 'Vi:et' också frammanar stereotypiseringar av 'de andra', vilka även kan befinna sig inom imperiets väggar:

Artificial protective walls of ethnicity (nationalnost) had to replace the natural barriers absent from the vast expanses of Russian territories (ibid: 180).

Hellberg-Hirn nämner i sammanhanget judar och tyskar som exempel på sådana stereotypiseringar av 'de andra' som var vanligt förekommande över klassgränserna både för 100 år sedan och idag. Tydligt är att det inte bara är språket som anses skilja en rysk från en icke-rysk – idag är man inom det nationalistiska lägret exempelvis noga med att skilja på äkta ryssar och rysktalande andra (ibid: 183). Författarinnan är noga med att poängtera att språket, liksom folket, aldrig har varit homogent. Mot slutet av kapitlet görs ändå ett försök att fånga mer typiska drag i det ryska som motviljan till industrialismens linjära disciplinerande tidsuppfattning och folkets traditionella skepsis gentemot pengar och ägodelar:

In the popular mind, all money-possessors were ethnic and religious others (ibid: 190).

Tillsammans mynnar dessa autostereotypiseringar ut i en slags 'bondeutopisk' längtan efter ett förlorat paradiset. Inte så mycket utopierna i sig, men deras inneboende laddning kan bistå oss att förstå 'det ryska', menar Hellberg-Hirn:

And even if the Russian community may be an imagined one, the emotions stirred by belonging inside its magical circle are real and strong. It is the love for one's native soil, even for the "smoke of the fatherland" dym otechestva, that seems to unite Russians from near and far in space and time (ibid: 195).

Kapitel nio är en fortsättning på de resonemang som förs i kapitel åtta om skapandet av en nationell tillhörighet genom förenklade stereotypiseringar av både 'Vi' och 'De andra'. Hon inleder med en diskussion kring interna motsättningar angående betydelsen och innebörden av 'den ryska idén'. Karamzins historieskrivning från tidigt 1800-tal ges en stark betydelse för konstruktionen av en rysk nationell mytologi, utifrån vilken en nationell kultur kan föreställas (ibid: 200). Längtan efter stabilitet och kontinuitet i den ryska folkgemenskapens historia inspirerade åtskilliga slavofiliska tänkare att formulera en antivästerländsk politisk ideologi på 1830-talet. Samtida samhällskritiker, med Chaadaev i spetsen, uttryckte dock sitt missnöje med att historieskrivningen baserades på mytologiska uppfattningar om en rysk idé, som enligt honom inte ens existerar:

The history of people is more than a succession of facts, it is a series of connected ideas. That precisely is the history we do not have [...] but I believe it is permissible to doubt these slavophiles will ever be able to extract something from our historic soil which can fill the void of our souls or condense the vagueness of our spirit (Chaadaev 1992, i ibid: 203)

Slavofilerna utgick från metaforen om ett beskyddande hem för att förena det förflutna med det nutida och framtida Ryssland (ibid: 207). Hellberg-Hirn fångar väl in problematiken i att diskussionen kring det ryska folkets (narod) natur eller icke-natur förs utan att folket själva får möjlighet att göra sig hört. Resultatet blir att autostereotyper av den ryska idén och det ryska folket förstärks av ansträngningar ovanifrån att föra in folket på den rätta vägen. Exempel från den ryska historien är bl a den populistiska rörelsen, som på 1870-talet hade en ambition att väcka folket till att förstå sin egen unika särart och i förlängningen förbereda för en socialistisk samhällsomvandling. Författaren Bulgakov såg de messianistiska dragen i den ryska intelligentsians idébudskap:

Bulgakov argued that the Russian intelligentsia was doomed to oscillate between the extremes of popular idolatry and spiritual élitism [...] the intelligentsia could not help feeling superior to a people so immature, so unen-

lightened and so in need of a redemptive nanny who cared about it (ibid: 217).

Utifrån Benedict Anderssons smått klassiska tanke om att nationen bör förstås som ett *imagined community* (ibid: 198), anknyter Hellberg-Hirn till den ryska kulturhistorien och pekar på liknande fenomen hos målargruppen *vandrarerna*, vars ambition var att måla realistiskt, samhällsengagerat och nära folket. Liknande drag återfanns även i musiken där exempelvis Musorgski hade ambitionen att musikaliskt avbilda det ryska folkets stolthet (ibid: 220). Till sist förflyttar sig Hellberg-Hirn till den litterära disciplinen och pekar på vilken betydelse författare som Pusjkin, Dostojevskij och Tolstoj fått för konstruktionen av den ryska idén (ung. soul) och dess koppling till ett västfrånvänt territorium (soil)

Kapitel sju, åtta och nio innehåller många intressanta exkursioner i rysk historieskrivning, kultur- och litteraturhistoria, mentalitets- och folklivshistoria, politisk idéhistoria samt teorier kring nationell identitet representerade av bl a Andersson och Smith. Läsaren medvetandegörs om att förståelsen av 'det ryska' inte kan reduceras till en etnisk eller nationell kategori, utan snarare utgör en historia om ett folk som anammar särskilda identifierbara mytiska föreställningar om sin egen och andras identitet. Åtskilliga kopplingar görs mellan myt, symbolik, verklighetsuppfattning och politik. Angreppssättet är brett och tankestimulerande, även om man som läsare ibland går vilse bland alla, i och för sig intressanta, utflykter.

En mer sammanhängande analys ges i det sista kapitlet som, åtminstone inledningsvis, är en ytterst klok sammanfattning av de teman i den ryska historien som kan och bör uppmärksammas för att man ska ha möjlighet att förstå innebörden av 'det ryska'. I genomgången finns en klar tankestruktur kopplat till begreppet *space*, som både kan upplevas som *freedom* och *protection*, beroende på vilken del av 'det ryska' som uppmärksammas. De olika symbolerna flätas samman i ett mer heltäckande mönster av hur 'det ryska' uppfattas inifrån och utifrån. Påskäggen, den tvåhövdade örnen, Kremlinbyggnationernas centralism och Matrioskadockorna pekar samtliga mot behovet av en beskyddande sfär

som har ett gemensamt ursprung i föreställningar om 'det heliga Ryssland'. I dessa etniskt laddade symboler finns också inslag av repetition, som ett sätt att garantera det ryska folkets kontinuitet, trots upplevda lidanden i den krassa verkligheten. I S:t. Petersburg finns å andra sidan symboler – bl a i den uppförda statyn av Peter ridande på en häst redo att ta språnget mot Väst-europa – som liksom den ryska trojkan pekar på en inneboende frihetslängtan inom det föreställda ryska.

Hellberg-Hirn visar på ett förtjänstfullt sätt hur konceptet 'space' laddas med symbolisk betydelse, vilket ger en inblick i hur statsapparaten vinner en potentiell legitimitetsgrund för den förda politiken hos folket. Med utgångspunkt i Smiths texter om nationell identitet visar Hellberg-Hirn på hur det föreställda etniskt homogena Ryssland kan användas för att legitimera nationalistiska strömningar även i nutidens Ryssland (ibid: 244). Mot slutet av boken återgår Hellberg-Hirn till frågan om hur det ryska ska förstås:

Perhaps this great myth of Russianness is not so much a tree structure as a forests of symbols; then national symbolism can be compared to a map of cognitive tracks, and symbols help us find the way through the bushy vegetation of entangled references-representations-interpretations, facts and fiction about Russian history and culture [...] Imposing a false unity upon the enormous diversity of national and ethnic phenomena would be the intellectual equivalent of the cultural imperialism that Russia herself has practised for a long time, in her hegemonic notion monologue adressed both to insiders and outsiders (ibid: 247).

Hellberg-Hirn har varit en klok och kunnig guide i resan genom den buskiga vegetationen av myter, symboler och föreställningar om 'det ryska'. Författarinnan påpekar till sist vikten av att skapa en förståelse för de poetiska inslagen i den ryska föränderliga kulturen där myter inte dör, utan muterar. En rationell förståelse av det ryska är, enligt Hellberg-Hirn, begränsad i det att en nations kultur också måste greppas känslomässigt:

A rational approach deconstructing and demystifying the myth is, in fact, quite beside the point. The point is that the national myth is rooted in an emotional need; it is the same need that urges us to care for the graves of our parents... the need to connect one's personal life to the collective body-and-soul of our fathers and compatriots with whom we share space and time, the territory of our habitation and the history of our kin of our nation (ibid: 252).

Kanske finner jag här en förklaring till den angenäma känsla av välbehag som genomsyrar mitt intryck av Hellberg-Hirns bok – en lärdom om att identitet och politik knyts samman genom symboliska uttryck för gemenskap, avstånd och splittring i samband med att makten görs. Hellberg-Hirn inspirerar till ett vetenskapligt angreppssätt som överbryggat disciplingränserna, så att studiet av frågor kring nationell identitet och kultur kan ses utifrån ett helhetsperspektiv. Hur sympatiskt än tillvägagångssättet är så går det inte att blunda för bristerna som uttrycks i en viss fragmentering och delvis även i bristande intersubjektivitet. Eftersom det nu inte går att fånga in alla betydelsefulla aspekter kring förståelsen av 'det ryska', blir det än viktigare att tydligt redovisa vilka urvalsprinciper som styr framställningen. Hellberg-Hirns bok saknar en sådan riktningssägelse, vilket är beklagligt då en sådan skulle kunna väga upp avigsidorna med ett mer essäistiskt upplägg.

Hellberg-Hirns bok om symbolers betydelse för reella eller mer mytologiska föreställningar om den ryska nationella identiteten är både läs- och tankestimulerande. Författarinnan sätter fingret på en insikt om att Ryssland väg från nu till sedan inte kan isoleras från de grundläggande teman som präglar nationens förflutna, hur felaktiga de än kan påstås vara. Det finns all anledning att begrunda Hellberg-Hirns uppfattning om att beakta historiens betydelse för formandet av identiteter och politik i nutiden. Hon tar med läsaren på en resa förbi den officiella historieskrivningen genom att också belysa historien från ett underifrånperspektiv där latent symboler tolkas i ljuset av den historiska utvecklingen i stort. Framställningen som helhet genererar ett ödmjukt förhållningssätt där Ryssland

inte bara blir ett, utan flera (jfr. Gerner 1995). Enligt den egna föresatsen skulle inte Sovjetperioden tas upp i boken (Hellberg-Hirn 1998: 2). Som läsare är jag tacksam för att hon inte lyder denna uppmaning, utan beaktar symbolvärdet i exempelvis den sovjetiska propagandan där historien både skrivs om, glöms bort, men också återskapas i annan politisk form (ibid: 120f).

Sammantaget är boken inte bara läsvärd, utan också oerhört nyttig och då inte minst för statsvetare. Den inspirerar till ett materialinsamlade som vida överstiger det som vi statsvetare vanligtvis befattar oss med. Maktförhållanden återspeglas och reflekteras också i folkets vardag där myter och symboler för tillhörighet ges konkreta uttryck. Politikens mekanismer kan studeras även utanför etablerade institutionella uttryck för politisk maktutövning. 'Soil and Soul' är ett friskt inslag i den aktuella debatten kring framförallt den ryska nationella identitetens förflutna och framtid. Samtidigt andas boken en sådan berättarglädje att en vilja till att packa väskan och resa vidare infinner sig. Såväl mytologiska uppfattningar om ett gemensamt ursprung som föreställningar om det slutliga återförenandet känns igen i Brysselretoriken kring den europeiska integrationsprocessen. Men nu har vi redan påbörjat nästa resa och därmed avslutas föreliggande anmälan.

Anders Hellström

Noter

1. Se dock Yan (1997: 36f) för en kritisk diskussion kring den föreställda skillnaden mellan 'inside' och 'outside'. Hon sammanfattar sin ståndpunkt med att notera att *all knowledge is situated*, därför är det inget som säger att insiderekunskaper per definition är mer autentiska än outsiderskunskaper.

2. Tolstojs *Anna Karenina* och Pusjkins *Bronsryttaren* kan sägas vara bra exempel på detta (jfr. Bodin 1994: 112f).

Referenser

Bodin, P-A, 1993. *Ryssland och Europa. En kulturhistorisk översikt*. Stockholm: Natur & Kultur.

Bourdieu, P, 1999. *Language & Symbolic Power*. Cambridge: Harvard University Press.

Statsvetenskapliga Tidskrift 2002. Årg 105 nr 1

Hellberg-Hirn, E, 1998. *Soil and Soul: The Symbolic World of Russianness*. Aldershot: Ashgate.

Clough, P, 1994. *Feminist Thought*. London: Blackwell.

Gerner, K, 1995. Ryssland. Statsbildningen som historiskt problem i Furhagen, B (red) 1995, *Ryssland. Ett annat Europa*. Stockholm: SNS förlag.

Sjestov, L, 1992. *Dostojevskij och Nietzsche: Tragedins filosofi*. Skellefteå: Artos.

Yan, K-A, 1997. How native is a "native" anthropologist? i Lamphere, E & Ragone, E & Zavilla, P (red) 1997, *Situated lives. Gender & Culture in everyday lives*. New York: Routledge.

MAUD EDUARDS: *Förbjuden handling*. Malmö: Liber 2002.

Alltsedan nittonhundratalets första årtionden har gruppbegreppet studsat in och ut ur statsvetenskapens vokabulär. Oavsett olika teoretiska och ideologiska bevekelsegrunder har begreppets tillskyndare ofta hävdatt att disciplinens befintliga begreppsapparat inte förmått göra grupper rättvisa som politiskt fenomen, samtidigt som diverse upplevda omvärldsförändringar förmodas ha nödvändiggjort en djupare förståelse av grupperns betydelse i den politiska processen (Laski 1921: 235; Truman 1951: 47; Young 1991: 43).

Likväl har gruppbegreppet aldrig etablerats som ett centralt statsvetenskapligt begrepp i egen rätt; istället har det undantagslöst förstås i termer av andra för dagen centrala begrepp, vare det stat, politiskt system, eller makt. Så medan detta begrepp ofta burit på löften om en ny och mer adekvat förståelse av politikens realiteter, har det historiskt visat sig svårt att nå en förståelse av grupper som politiskt fenomen utan att åberopa andra mer väletablerade statsvetenskapliga begrepp. Då stora förhoppningar nu än en gång knyts till gruppbegreppet, i vårt ämne bör vi därför påminna oss om dess historia.

Maud Eduards relativt nyutkomna *Förbjuden handling* är ett illustrativt inhemskt exempel på detta snart hundraåriga gruppteoretiska predikament. I den här artikeln ska jag med utgångspunkt i *Förbjuden handling* skissera tre olika

statsvetenskapliga förståelser av grupper som politiskt fenomen, och peka på de etablerade statsvetenskapliga begrepp som dessa förståelser ofta outtalat förutsätter. Detta är alltså ingen bokrecension; min ambition är istället att med ett aktuellt exempel fästa uppmärksamhet på ett antal olika förståelser av ett begrepp som figurerar flitigt i vårt vokabulär, men som oftast förblir outrett.

Maud Eduards bok rör sig huvudsakligen mellan två storheter, och strävar efter en förståelse av relationen mellan dessa: å ena sidan kvinnors organisering och kollektiva handlande som grupp; å andra sidan vad författaren omväxlande kallar 'den etablerade demokratiska ordningen' och 'det demokratiska etablissemanget'. Bokens empiriska kapitel redovisar tolkningar av hur denna demokratiska ordning i olika sammanhang bemött kvinnors organisering och kollektiva handlande, och tolkar detta bemötande som ett motstånd mot såväl själva organiseringen i sig som det faktiska kollektiva handlandet.

Jag kommer här inte uppehålla mig vid Maud Eduards tolkningar av det empiriska materialet, utan begränsa mig till hennes bruk av gruppbegreppet och de olika förståelser av detta begrepp som figurerar i boken. Frågan här är *vad*, exakt, det är som gör kvinnors organisering och kollektiva handlande som grupp till ett politiskt fenomen. Är det ytterst den etablerade demokratiska ordningen själv som gör det möjligt att förstå kvinnors organisering och kollektiva handlande såsom politiskt? Eller är det istället vissa egenskaper eller omständigheter i själva organiseringen och det kollektiva handlandet i sig?

Det förra svaret har sin förhistoria i efterkrigstidens teorier om intressegrupper, i vilka grupper förstods på basis av deras position eller funktion i ett politiskt system. Det senare svaret förekommer i två olika versioner i samtida teorier om gruppidentitet. I den ena versionen uppfattas grupper i sig själva som en källa till politisk makt; i den andra versionen förstås grupper som en produkt av samhällsliga maktförhållanden. Låt oss syna dessa tre svar i nämnd ordning.

1. Grupper och det politiska systemet

Denna förståelse av gruppbegreppet kommer tydligast till uttryck hos Maud Eduards i tolk-

ningarna av den etablerade demokratiska ordningens motstånd. Hon noterar med ett citat från Joan Scott att 'de maktrelationer som förhandlas inom den etablerade politiken är av särskild dignitet. Det är där 'law and regulation and the establishment of social norms are finally contested and put into effect as well' (Eduards 2002: 17). Stycket avslutas med iakttagelsen att 'grupper och organisationer som vill politisera problem, om vilka man inte talar, riktar därför sina krav mot etablerade demokratiska institutioner, politiska partier och myndigheter.' De empiriska kapitlen illustrerar sedan denna logik genom att skildra det motstånd som dessa etablerade demokratiska institutioner bjuder kvinnor då de organiserar sig och handlar som grupp.

Institutionellt förefaller den etablerade demokratiska ordningen vara mer eller mindre detsamma som staten och den representativa demokratins institutioner, och maktrelationer som förhandlas där antas vara av särskild dignitet då det är i denna etablerade demokratiska ordning som olika praktiker förlänas eller förnekas 'legitimitet' (Eduards 2002: 11); här finns även ett prerogativ att reproducera normer och regler för vad som över huvud taget är legitimt, vilket är vad motståndet mot kvinnors organisering ytterst handlar om: 'Politiskt motstånd definieras här som etablissemangets reproduktion av normer och regler' (Eduards 2002: 13).

Begreppsligt tycks vi här ha att göra med ett visst auktoritetsbegrepp. Den etablerade demokratiska ordningen har inte bara makt som andra institutioner eller aktörer i samhället, utan *åttnjut*er auktoritet att förläna legitimitet till vissa praktiker, och att förneka legitimitet till andra. Detta auktoritetsbegrepp bär drag av såväl marxistisk som feministisk statsteori. Staten är inte bara, eller ens främst, en progressiv producent av 'goods' för dess medborgare, utan en normerande och rentav repressiv – patriarkal – maktapparat som samtidigt förmår dölja sin normerande eller repressiva karaktär genom att iscensätta sig själv som neutral och just legitim.

Vad som gör kvinnors organisering som grupp politisk ur den här synvinkeln är ytterst staten och dess auktoritet att förläna legitimitet till olika praktiker, och politiskt är det som *åttnju*ter denna legitimitet, varför den som vill agera

politiskt i igenkännbar mening alltså måste just 'rikta sina krav mot etablerade politiska institutioner'. Oaktat Maud Eduards intresse för kvinnors organisering och kollektiva handlande är denna förståelse av gruppbegreppet inte primärt handlingsbaserad, utan institutionsbaserad. Gruppernas handlingar kan inte utan vidare förstås som politiska i kraft av sig själva, utan snarare i kraft av de institutionella betingelser under vilka de utförs (Easton 1953: 189; Sartori 1973: 17-18).

Detta är i grund och botten det synsätt som träder emot oss i efterkrigstidens teorier om intressegrupper. För Truman är intressegrupper sådana grupper som reser anspråk i förhållande till andra grupper i samhället, och sådana grupper är politiska om och endast om de reser sina anspråk mot eller genom 'the institutions of government'. Däremot har dessa grupper inga karakteristika som gör dem politiska i sig själva, vilket i sin tur innebär att 'any group in the society may function as an interest group and that any of them may function as political interest groups, that is, those that make their claims through or upon the institutions of government' (Truman 1951: 37).

2. Grupper som en källa till makt

Denna andra förståelse av gruppbegreppet vilar tvärtom på antagandet att vad grupper är eller gör i sig kan förstås som politiskt, och detta oberoende av ett etablerat institutionellt sammanhang. I Maud Eduards bok får denna förståelse sitt tydligaste uttryck i det inledande kapitlets resonemang om kvinnors organisering och kollektiva handlande som grupp. Enligt författaren 'prövar [kvinnor] nya politiska praktiker, vilka (ännu?) inte tillskrivits demokratisk legitimitet. Här står en strid om gränsdragningen om vad som ska anses vara god demokrati och inte' (Eduards 2002: 11). Det finns således vissa praktiker som är politiska till sin karaktär, även om dessa praktiker – ännu? – inte förlänats legitimitet i den etablerade demokratiska ordningen. Men vad är det som gör dylika praktiker politiska?

Svaret på denna fråga står att finna i antaganden om vad som sker i grupper, eller mellan

gruppernas medlemmar, snarare än vad som sker mellan grupper och deras institutionella omgivning. Begreppsligt har vi här att göra med ett visst maktbegrepp, och ett maktbegrepp som kanske givits tydligast uttryck av Hannah Arendt, som också omnämns av Maud Eduards som en källa till 'teoretisk inspiration'. 'Arendts syn på makt som något som uppstår mellan människor som kommer samman, och som försvinner så snart de skingras, är i högsta grad relevant', skriver hon (15). Och vidare: 'Liksom Hannah Arendt ser jag politik som en verksamhet som konstituerar mänsklighet och gemenskap. Det primära är att skapa förutsättningar för gemensamma handlingar, delaktighet och socialt ansvar' (Eduards 2002: 17).

Den typ av makt som avses här är varken den makt *över* som A antas utöva över B, eller den typ av makt *över* som strukturellt antas sätta gränser för hur vi kan tänka, tala och handla (Jfr. Dahl 1957; Althusser & Balibar 1970). Vad vi har att göra med här är istället en viss typ av makt *att* som antas uppstå just i och genom organisering och kollektivt handlande; vad som på engelska ibland kallas *empowerment* (Bachrach & Botwinick 1992: 1-18). 'För Arendt', skriver Maud Eduards, 'är politik, handling och frihet nära sammanvävda.' Detta påstående kan nog tillspetsas en aning, såtillvida att politik och handling med detta synsätt inte bara är nära sammanvävda, utan i viss mening synonyma: politik, så förstådd, *är* handling (Jfr. Palonen 1985). Politik handlar ytterst om handlande, och detta handlande antas vara politiskt i kraft av sig självt – i kraft av att människor agerar tillsammans – och detta oavsett de institutionella sammanhang i vilka handlandet äger rum. Vad som gör kvinnors organisering som grupp politisk ur denna synvinkel är således just själva deras organisering och kollektiva handlande som sådant, då detta ses som en källa till makt i sin egen rätt. (Jfr. Arendt 1958: 200).

I samtida teorier om gruppidentitet möter vi ofta ett likartat synsätt i beskrivningar av vad som försiggår inom grupper, och vilken signifikans grupper har för gruppmedlemmarnas föreställningar om sin egen identitet och handlingskraft. Enligt Young konstituerar grupper å ena sidan individer, då 'our identities are defined in

relation to how others identify us, and they do so in terms of groups which are always already associated with specific attributes, stereotypes, and norms.' Men å andra sidan kan kollektiv av individer också alltid rekonstituera sin gruppidentitet, vilket kan illustreras av att åtskilliga 'oppressed groups have sought to confront their oppression by engaging in just such redefinition' (Young 1990: 46).

3. Grupper som en produkt av maktförhållanden

Denna tredje förståelse av gruppbegreppet är i viss mån ett korrelat till den andra förståelsen, och vilar på antagandet att grupper kan förstås som politiska i kraft av deras tillkomsthistorier, oavsett vad de må vara eller göra i sin egen rätt eller i ett visst institutionellt sammanhang. Hos Maud Eduards är denna förståelse tämligen uttalad, men kommer tydligast till uttryck i textpassager som behandlar upphovet till kvinnors underordning. Hon poängterar i bokens inledande kapitel att kvinnors organisering och kollektiva handlande utgör 'ett centralt *teoretiskt problem* i feminism. Det finns en grundläggande föreställning i kvinnorörelsen och i feministisk forskning som går ut på att kategorin "kvinnor" använts förtryckande, men att den kan fyllas med nytt innehåll och därmed fungera frigörande' (Eduards 2002: 11).

Begreppsligt har vi även här att göra med ett visst maktbegrepp, men denna gång av mer strukturell natur. Om grupperns rekonstituering av sin gruppidentitet kan betraktas som politisk med hjälp av ett maktbegrepp som fokuserar *empowerment*, kan grupperns konstituering som sådana ävenledes betraktas som politisk, men då med hjälp av ett maktbegrepp som fokuserar *oppression*. Detta förtrycksbaserade maktbegrepp har givetvis sin förhistoria i en marxistisk idétradition, men har på senare tid upptagits och utvecklats teoretiskt inte minst i feministisk politisk teori. Även här har Young bidragit med en inflytelserik beskrivning av de förtrycksmekanismer genom vilka vissa grupperns identitet förmodas uppstå (Young 1990: 48-63).

Vad-som-gör-kvinnors-organisering-som-grupp politisk ur denna synvinkel är således de

förtryckande sätt på vilka kategorin kvinnor historiskt använts, varigenom kvinnors handlingsutrymme också kommit att begränsas (Eduards 2002: 9-10). Som Maud Eduards noterar, aktualiserar denna tredje förståelse något av ett dilemma i förhållande till den andra förståelsen, angående 'hur man ska förena feminismens två mål: förbättra kvinnors villkor respektive upplösa hämmande och förtryckande köns-kategorier' (Eduards 2002: 11). Kvinnors organisering och kollektiva handlande som grupp förefaller nödvändiga för att just frigöra kategorin kvinnor från de historiskt ackumulerade betydelser som kommit att vidlåda den och naturaliserats i våra idéer om kvinnlighet. Samtidigt tycks kvinnors organisering och kollektiva handlande riskera att ytterligare befästa sådana betydelser bara genom att förlita sig på kategorin kvinnor i upprättandet av ett handlande subjekt (Eduards 2002: 11-12; 134-150).

Oaktat de avsevärda teoretiska och praktiska utmaningar detta dilemma tveklöst för med sig är det näppeligen lättare att hantera på ett begreppsligt plan, då det också involverar utmaningen att jämka samman två maktbegrepp som statsvetenskapen tenderat att hålla strikt åtskilda: *makt att*, å ena sidan, och *makt över*, å den andra, och detta oavsett om vi förstår *makt över* i relationella eller strukturella termer (Jfr. Stewart 2001: 1-66).

Den eviga återkomsten

Maud Eduards *Förbjuden handling* är inget särfall vad gäller bruket av gruppbegreppet, utan illustrerar tvärtom ett generellt predikament: oavsett hur empiriskt eller normativt användbart detta begrepp sett sig har det visat sig svårt om inte omöjligt för statsvetare att göra reda för innebörden i termen 'grupp' utan att falla tillbaka på mer eller mindre väletablerade begrepp i disciplinens vokabulär. Gruppbegreppets eviga återkomst i vårt ämne under nittonhundratalet – från 1920-talets brittiska pluralism, över 1950-talets amerikanska teorier om intressegrupper, till 1990-talets teorier om gruppidentitet – bör därför kanske betraktas just mot denna bakgrund. Samtidigt som begreppet ofta antagits vara mer samtida eller empiriskt rättvisande än

statsvetenskapliga stapelvaror som stat eller makt, har det också förblivit i skuld till dessa.

Av samma skäl bör det inte uppfattas som egendomligt att flera olika förståelser av gruppbegreppet samexisterar i en och samma text, vilket nog snarare är regel än undantag. De olika förståelser vi finner i Maud Eduards bok svarar rimligen mot olika teoretiska och ideologiska impulser, och fyller olika och i någon mån kompletterande funktioner inom ramen för en och samma analys. Medan den första förståelsen gör reda för grupperns interaktion med statens och den representativa demokratins institutioner, öppnar de andra och tredje förståelserna för möjligheten att just sådan interaktion kan bidra till att förändra sagda institutioner.

Om det finns en lärdom att dra av statsvetenskapens hundraåriga upptagenhet med grupper som politiskt fenomen rör den nog den fråga som väglett min läsning av *Förbjuden handling*. Frågan vad det är som gör grupper till ett politiskt fenomen är i viss mening felställd, då grupper inte är politiska fenomen *sui generis*. Med andra ord, det har visat sig svårt att förstå grupper såsom politiska utan hänvisning antingen till de institutionella sammanhang de agerar i, den maktpotential de själva hyser, eller de maktförhållanden de uppstår ur. Även den synbarligen mest radikala gruppteori har därför svårt att frigöra sig från traditionella statsvetenskapliga begrepp om politisk auktoritet eller makt. Det senaste århundradet har försett oss med åtskilliga bevis på grupperns kapacitet att dramatiskt förändra det samhälle vi lever i. Den som på denna grund drar slutsatsen att gruppbegreppet också automatiskt förmår reformera eller revolutionera den begreppsapparat vi som statsvetare kom-

mit att röra oss med i förståelsen av vårt studieobjekt gör sig skyldig till ett felslut.

Henrik Enroth

Not

Jag vill tacka Maud Eduards, dels för inbjudan att kommentera hennes bok på ett seminarium på statsvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet, dels för synpunkter på denna artikel. Tack också till Ulf Mörkenstam.

Litteraturlista

- Althusser, L Balibar, E, 1970. *Reading Capital*. London: New Left Books.
- Arendt, H, 1958. *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bachrach, P Botwinick, A, 1992. *Power and Empowerment*. Philadelphia: Temple University Press.
- Dahl, R, 1957. The Concept of Power, *Behavioral Science* 2, 201-205.
- Easton, D, 1953. *The Political System*. New York: Alfred A. Knopf.
- Eduards, M, 2002. *Förbjuden handling*. Malmö: Liber.
- Laski, H, 1921. *The Foundations of Sovereignty*. New Haven: Yale University Press.
- Palonen, K, 1985. *Politik als Handlungsbegriff*. Helsinki: The Finnish Society of Sciences and Letters.
- Sartori, G, 1973. What is 'Politics', *Political Theory* 1, 5-26.
- Stewart, A, 2001. *Theories of Power and Domination*. London: Sage.
- Truman, D, 1951. *The Governmental Process*. New York: Alfred A. Knopf.
- Young, I M, 1990. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.

Till redaktionen insända skrifter

- Erik Albæk, Peter Munk Christiansen, Birgit Møller, red, 2002. *Demokratisk set*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Carsten Anckar, 2002. *Effekter av valsystem*. Stockholm: SNS.
- Torben Beck Jørgensen & Kurt Klaudi Klausen, 2002. *Territorial dynamik. Streger på landkort – billeder i vore hoveder*. Århus: Magtudredningen.
- Ulrich Beck, 2002. *Fagre nye arbejdsverden*. Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag.
- Ulrich Beck & Johannes Williams, 2002. *Samtaler med Ulrich Beck*. Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag.
- Åsa Bengtsson, 2002. *Economic effects on voting and turnout. Sweden in a comparative perspective*. Åbo: Åbo Akademi.
- Daniel Berlin, 2002. *Tvångsmedel och åsiktsregistrering. Sverige under det kalla kriget*. Arbetsrapport 12. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen.
- Jens Blom-Hansen, 2002. *Den fjerde statsmagt? Kommunernes landsforening i dansk politik*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Benny Carlson, 2002. *Ouvertyr till folkhemmet. Wagnerska tongångar i förra sekelskiftets Sverige*. Lund: Nordic Academic Press.
- Roger D Congleton, 2002. *Att förbättra demokratin*. Stockholm: SNS.
- Ann-Marie Ekengren & Henrik Oscarsson, 2002. *Det röda hotet*. Lund: Nordic Academic Press.
- Gärd Folkesdotter, 2002. *Kommunal politik i kvinnohänder. Gävle i jämförelsens ljus*. Uppsala: Institutet för bostads- och urbanforskning.
- Anthony Giddens & Christopher Pierson, 2002. *Samtaler med Anthony Giddens*. Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag.
- Peter Gundelach, 2002. *Det er dansk*. Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag.
- Liisa-Maria Hakala-Zilliacus, 2002. *Suomen Eduskamntatalo*. Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Torgny Hinnemo, 2002. Centralasien – gamla kulturer i ny förpackning. *Världspolitikens Dagsfrågor* nr 7 2002.
- Kristine Höglund & Isak Svensson, 2002. Krig och fred på Sri Lanka. *Världspolitikens Dagsfrågor* nr 5 2002.
- Ann-Sofi Jakobsson-Hatay, 2002. Konflikten på Cypern. *Världspolitikens Dagsfrågor* nr 8 2002.
- Christer Jönsson, red, 2002. *Rösträtten 80 år*. Forskarantologi. Stockholm: Justitiedepartementet.
- Margaretha Järvinen, Jørgen Elm Larsen & Nils Mortensen, red, 2002. *Den magtfulde møde mellem system og klient*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Benkt Konnander, 2002. *Rapport från Edenmans departement*. Eget förlag.
- Walter Korpi, 2002. *Velfærdsstat og socialt medborgerskab*. Århus: Magtudredningen.
- Bernard Manin, 2002. *Den representativa demokratis principer*. Stockholm: SNS.
- Martin Marcussen, 2002. OECD og idéspillet. Game over? Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag.
- Flemming Mikkelsen, red, 2002. *Bevægelser i demokrati*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- C Wright Mills, 2002. *Den sociologiske fantasi*. Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag.
- Per Molander & Torben M Andersen, red, 2002. *Alternativ i välfärdspolitiken*. Stockholm: SNS.
- Per Molander, Jan-Eric Nilsson, Allen Schick, 2002. *Vem styr?* Stockholm: SNS.
- Irene Nilsson, 2002. *Rumänien och demokratins förutsättningar*. Stockholm: Carlssons.
- Erik Noreen, red, Susanna Björk & Stefan Lundblad, 2002. *Hot, identitet och historiebruk*. Lund: Studentlitteratur.
- Henning Olsen, 2002. *Kvalitative kvaler. Kvalitative metoder og danske kvalitative interviewundersøgelser kvaliteten*. Köpenhamn: Akademisk Forlag.
- Lars Olsson & Lars Ekdahl, 2002. *Klass i rörelse. Arbetarrörelsen i svensk samhällsomvandling*. Stockholm: Arbetarnas kulturhistoriska sällskap.
- Olof Petersson, red, 2002. *Från Fischer till Giscard, 24 röster om Europas framtid*. Stockholm: SNS.
- Helle Porsdam, 2002. *Fra pax americana till lex americana?* Århus: Magtudredningen.
- Joakim Reiter & Christer Jönsson, red, 2002. *Handelspolitik i förändring. Organisation och förhandling i Sverige, EU och WTO*. Stockholm: SNS.
- Hilmar Rommetvedt, 2002. *Politikkens allmengjøring og den ny-pluralistiske parlamentarismen*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Carl Schmitt, 2002. *Det politiske begreb*. Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag.
- Jonathan Schwartz, red, 2002. *Medborgerskabets mange stemmer*. Århus: Magtudredningen.
- Karina Sehested, 2002. *Netværksstyring i byer. Hvad med planlægningen og demokratiet?* Köpenhamn: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Eivind Smith, red, 2002. *Grundlagens makt. Konstitutionen som politisk redskap och som rättslig norm*. Stockholm: SNS.

- Örjan Sturesjö & Azra Pecanin, 2002. Skilsmässa eller fortsatt tvångsäktenskap? Jugoslavien – Montenegro – Serbien. *Världspolitikens Dagsfrågor* nr 2 2002.
- Bengt Sundelius & Claes Wiklund, 2002. Femtio år av nordiskt samarbete. *Världspolitikens Dagsfrågor* nr 4 2002.
- Göran Tagesson, 2002. *Biskop och stad*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Steen Thomsen, Torben Pedersen & Jesper Strandkov, 2002. *Ejerskab og indflydelse i dansk erhvervsliv*. Århus: Magtudredningen.
- Britt-Marie Thurén, red, 2002. *Genusvägar – en antologi om genusforskning*. Malmö: Liber.
- Lise Togeby, 2002. *Grønlandere i Danmark*. En over-set minoritet. Århus: Magtudredningen.
- Jan Tullberg, 2002. *Reciprocitet. Etiska normer och praktiskt samarbete*. Stockholm: EFI, Handelshögskolan.
- Inger Viklund-Persson, 2002. Tyskland går till val. *Världspolitikens Dagsfrågor* nr 9 2002.
- Mats Wiklund, 2002. Första året med Bush. *Världspolitikens Dagsfrågor* nr 3 2002.
- Cecilia Åse & Yvonne Hirdman, red, 2002. *Alva Myrdal. "Något kan man väl göra" Texter 1932-1982*. Stockholm: Carlssons.
- Eva Østergaard-Nielsen, 2002. *Politik over grænser. Tyrkeres og kurderes engagemant i det politiske liv i hjemlandet*. Århus: Magtudredningen.

Medarbetare i Statsvetenskaplig Tidskrift

Professor emeritus Stefan Björklund är verksam vid statsvetenskapliga institutionen i Uppsala.

Henrik Enroth är verksam vid statsvetenskapliga institutionen i Stockholm.

Advokat Dan Hanqvist är verksam vid Advokatfirman Vinges bank- och finansavdelning i Stockholm.

Fil dr Astrid Hedin är verksam vid statsvetenskapliga institutionen i Uppsala.

Anders Hellström är verksam vid statsvetenskapliga institutionen i Lund.

Tobias Hübinette är verksam vid institutionen för orientaliska språk i Stockholm.

Fil dr Hans Johansson är verksam vid Forsknings- och uppföljningsavdelningen, Centrala studiestödsnämnden (CSN).

Professor Johan P. Olsen är verksam vid ARENA, Oslo universitet.

Professor Andreas Schedler är verksam vid Facultad Latinoamericana de Ciencias Sociales (FLASCO) i Mexico City.

Anders Uhlén är docent i statsvetenskap vid Södertörns högskola.

Professor Evert Vedung är verksam vid statsvetenskapliga institutionen i Uppsala.

Abstracts

STEFAN BJÖRKLUND: *Mysteriet med den fjärde världen. Om objektivitet och reformism hos Karl Popper.* (THE MYSTERY OF WORLD 4).

Karl Popper's strong attachment to music is seldom observed. He has – as usual – strong opinions about what is good and bad in that field. Are these opinions just expressions of his subjective preferences? No, it is obvious that Popper finds a place for musical values in his "world 3". One of the aims of Popper's theory of the three worlds is to solve the body-mind problem, another is to demonstrate the possibility of objective knowledge. And, as the case of music indicates, world 3 does not consist of just factual knowledge, even values has a place there. Each world is said to be autonomous but interacting. What Popper has to say about the interaction between world 1 and world 2 is a polemic against the thesis that mental processes can be reduced to physical. In the same way the interaction between worlds 2 and 3 contradicts the idea that knowledge can be reduced to knowing and values to evaluation.

Although Popper is the author of a book with the title *Objective knowledge*, and accordingly suspected of being a "positivist", it is on the other hand also possible to pick up arguments to accuse him of "decisionism". For example, he says that there is nothing that strictly compels the researcher to accept a falsification; after evaluating the results he has to make a decision. And more fundamentally, nothing compels Popper or me or you to choose a critical-rationalistic philosophy. For Popper's part, such an attitude to life seems to be the only alternative to violence, and Popper insists that he hates violence. That means that objectivism follows from a fundamental ethical choice.

Even the second word in the title *Objective knowledge* may mislead the unprepared reader. The fact is, that Popper emphasises how uncertain and limited our rational knowledge is. Well,

but how is it possible to survive under such conditions? The answer is that we – provisionally – have to trust a lot of "knowledge" that is not rationally grounded. Does that mean that anything goes? No, in life as in science we have to start with what is delivered, traditional, but we also should make our best to refine it into rational knowledge. Popper's acceptance of "metaphysics" is what separates him from the "positivists". From this it can already be anticipated that Popper is a "reformist" and that is, of course, what interests us as political scientists. I will return to that theme in a forthcoming paper.

DAN HANQVIST: *Pufendorf redivivus: Statkyrka-relationen i ett katolskt perspektiv.* (PUFENDORF REDIVIVUS: THE STATE-CHURCH RELATIONSHIP IN A CATHOLIC PERSPECTIVE).

Locating the beginning of the modern State-Church debate at the end of the Protestant Reformation, the article briefly traces the development of Pufendorf's theory of the Church as a *collegium* under State law and the opposing Catholic doctrine of the Church as a *societas perfecta* independent of the State; surveys the State-Church relationship in Germany, Switzerland and France; and summarises the development in Swedish law towards greater freedom of religion up to the most recent reforms, decoupling the (Lutheran) Church of Sweden from the State machinery (whilst retaining ultimate State control). Noting that, apart from the Church of Sweden, religious groups may only, now as previously, organise themselves in private-law associations, it concludes that the recent reform has preserved the traditional Swedish structure along majoritarian lines by endorsing Pufendorf's theory, thus in a sense further pursuing the Protestant Reformation in Sweden.

Anvisningar till författare

Manuskript insändes till Statsvetenskaplig Tidskrift, Box 52, 221 00 Lund i två exemplar. Uppsatser granskas från denna årgång genom anonym peer-review. Författaren får dock ta del av granskarnas kommentarer. Litteraturgranskningar, översikter och meddelanden genomgår redaktionell granskning. Efter beslut om publicering insändes slutgiltigt manuskript som ordbehandlingsdokument per e-post till statsvetenskaplig.tidskrift@svet.lu.se. Vid tveksamhet om den tekniska utformningen, kontakta Bengt Lundell, Statsvetenskaplig Tidskrift, Box 52, 221 00 Lund, tel. 046-222 10 71, bengt.lundell@jur.lu.se.

Statsvetenskaplig Tidskrift publicerar uppsatser, översikter och meddelanden, litteraturgranskningar samt notiser, på svenska, danska, norska och engelska. Författare får granska korrektur.

Manuskript bör utformas enligt följande anvisningar.

- 1 Arbetets titel på separat titelsida, med uppgift om författare, institutionsanknytning, fullständig adress och telefon.
- 2 För *uppsatser* och *översikter* bifogas på separat sida *abstract* på engelska, högst 150 ord. Uppsatsers omfång bör ej överstiga 75 000 tecken, inkl. noter, exkl. litteraturförteckning.
- 3 Huvudtexten skall innehålla högst två rubriknivåer (förutom arbetets titelrubrik).
- 4 Tabeller och figurer skall vara numrerade och försedda med beskrivande rubrik. Figurer och större tabeller bifogas på separata ark. I huvudtexten anges var tabeller och figurer skall inplaceras.
- 5 För referenser används parentesssystemet. Ex: (Olsen 1985: 5, Lipset – Rokkan 1967: 35). Kommenterande fotnoter numreras löpande och bifogas på särskilt blad. De placeras efter texten.
- 6 Refererad litteratur redovisas i särskild litteraturförteckning, placerad efter huvudtexten. Förteckningen utformas i enlighet med följande exempel.

Anckar, D, 1990. Finland: Dualism och konsensus, s 131–175 i Damgaard, E (red) 1990, *Parlamentarisk förändring i Norden*. Oslo: Universitetsforlaget.

Karvonen, L, 1991. "Fragmentation, Instability and Breakdown: Party Systems and the Interwar Crisis in Europe". Paper, Statsvetenskapliga Förbundet, arbetsgrupp Komparativ politik, Linköping.

Lane, J-E – Ersson, S, 1990. Politico-Economic Regimes: An Evaluation, *Statsvetenskaplig Tidskrift* 93, 61–76.

Strom, K, 1990. *Minority Government and Majority Rule*. Cambridge: Cambridge University Press.

- 7 Vid *litteraturgranskningar* redovisas på titelsidan det granskade arbetet enligt följande exempel.

Torbjörn Aronson: *Konservatism och demokrati. En rekonstruktion av fem svenska högerledares styrelsedoktriner*. Lund Political Studies 64. Stockholm 1990: Norstedts.

STATSVETENSKAPLIG
Box 52, SE-221 00 Lund
Sverige

TIDSKRIFT
